

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

XXXIV

Катарина Дмитровић: ПРАИСТОРИЈСКА НЕКРОПОЛА ПОД ХУМКАМА НА ЛОКАЛИТЕТУ БАБИЊАК У ДОЉОЈ КРАВАРИЦИ

Др Растко Васић: БЕЛЕШКЕ О АТЕНИЦИ

Др Милорад Стојић: НЕКОЛИКО НЕОБЈАВЉЕНИХ ПРЕДМЕТА СА НЕКРОПОЛЕ БЕНТ-ЛУГОВИ У МОЈСИЊУ

Делфина Рајић, Милош Тимотијевић: МАНАСТИР СРЕТЕЊЕ

Невенка Бојовић: ЧОЛИЋА КОНАК ИЗ 1864. ГОДИНЕ У ВРАНИЋИМА КОД ЧАЧКА

Ивана Ђирјаковић: ЧАРДАЦИ - ГОСТИНСКЕ КУЋЕ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

Милош Тимотијевић: БОРБА ТРАДИЦИЈА - НАЗИВИ УЛИЦА У ЧАЧКУ 1893-2005

Мр Зденка Радовановић: АРХИТЕКТОНСКЕ ГРАЂЕВИНЕ ЧАЧКА НА СТАРИМ РАЗГЛЕДНИЦАМА

Снежана Шапоњић - Ашанин: ДАР И ДАРИВАЊЕ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ

Радован М. Маринковић: ПАРОХИЈАНИ ЦРКВЕ У ГОРАЧИЋИМА ПОГИНУЛИ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Мирјана Рацковић: ПРИЛОГ ЗА БИБЛИОГРАФИЈУ СЛИКАРА БОГИЋА РИСИМОВИЋА РИСИМА

UDK 06.055.2 (497.11)

YU ISSN 0350-7262

C 9-187 1-11
P

ROYAL CANADIAN
MOUNTED POLICE

COLLECTION
OF
MAGAZINES
AND
PAPERS

1900
1901
1902
1903

UDK - 06.055.2 (497.11)
YU ISSN 03507262

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XXXIV**

**COLLECTION
OF WORKS OF THE
NATIONAL MUSEUM
XXXIV**

**RECUEIL
DES TRAVAUX DU
MUSÉE NATIONAL
XXXIV**

ЧАЧАК
2004

ПОКЛОН
Народни музеј
ЧАЧАК

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XXXIV**

Редакциони одбор

др Милоје ВАСИЋ, др Ивица ТОДОРОВИЋ,
Невенка БОЈОВИЋ, Делфина РАЈИЋ,
Лидија НИКИТОВИЋ, Милош ТИМОТИЈЕВИЋ

Уредник

Делфина РАЈИЋ, директор

Оснивач и први уредник

Милован ВУЛОВИЋ

Ликовно-графички уредник

Светлана ЦИДА

Компјутерски слоџ

"ГРАФИКА ЈУРЕШ" - Чачак

Лектор

Слободан НИКОЛИЋ

Коректор

мр Маријана МАТОВИЋ

Превод на енглески

Весна КОВАЧЕВИЋ

Превод на француски

Елизабет ЈОВАНОВИЋ – МИЉАКОВИЋ

Издавач

НАРОДНИ МУЗЕЈ
Цара Душана 1, ЧАЧАК
www: sacakmuzej.org.yu
e-mail: samuzej.eunet.yu

Штампа

"СВЕТЛОСТ" - Чачак

Тираж

500

САДРЖАЈ	Катарина Дмитровић ПРАИСТОРИЈСКА НЕКРОПОЛА ПОД ХУМКАМА НА ЛОКАЛИТЕТУ БАБИЊАК У ДОЊОЈ КРАВАРИЦИ	9
	Др Растко Васић БЕЛЕШКЕ О АТЕНИЦИ	21
	Др Милорад Стојић НЕКОЛИКО НЕОБЈАВЉЕНИХ ПРЕДМЕТА СА НЕКРОПОЛЕ БЕНТ-ЛУГОВИ У МОЈСИЊУ	29
	Делфина Рајић, Милош Тимотијевић МАНАСТИР СРЕТЕЊЕ	35
	Невенка Бојовић ЧОЛИЋА КОНАК ИЗ 1864. ГОДИНЕ У ВРАНИЋИМА КОД ЧАЧКА	53
	Ивана Ђирјаковић ЧАРДАЦИ - ГОСТИНСКЕ КУЋЕ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ	63
	Милош Тимотијевић БОРБА ТРАДИЦИЈА: НАЗИВИ УЛИЦА У ЧАЧКУ 1893-2005. ..	75
	Мр Зденка Радовановић АРХИТЕКТОНСКЕ ГРАЂЕВИНЕ ЧАЧКА НА СТАРИМ РАЗГЛЕДНИЦАМА	107
	Снежана Шапоњић - Ашанин ДАР И ДАРИВАЊЕ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ	129
	Радован М. Маринковић ПАРОХИЈАНИ ЦРКВЕ У ГОРАЧИЋИМА ПОГИНУЛИ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ	157
	Мирјана Рацковић ПРИЛОГ ЗА БИБЛИОГРАФИЈУ СЛИКАРА БОГИЋА РИСИМОВИЋА РИСИМА	169

CONTENTS	Katarina Dmitrović PREHISTORIC MOUND NECROPOLIS ON THE SITE BABINJAK IN DONJA KRAVARICA	9
	Dr Rastko Vasić NOTES ABOUT ATENICA	21
	Dr Milorad Stojić SOME UNPUBLISHED OBJECTS FROM THE NECROPOLIS BENT-LUGOVI IN MOJSINJE	29
	Delfina Rajić, Miloš Timotijević MONASTERY SRETENJE	35
	Nevenka Bojović COLIC'S KONAK FROM 1864 IN VRANICI NEAR CACAK	53
	Ivana Ćirjaković HOUSES IN A TURKISH STYLE (CARDAK) -GUEST HOUSES OF THE WEST SERBIA	63
	Miloš Timotijević FIGHT AMONG TRADITIONS: STREET NAMES IN CACAK 1893-2005	75
	M.A. Zdenka Radovanović ARCHITECTURAL BUILDINGS IN THE OLD POSTCARDS AND PHOTOGRAPHS OF CACAK	107
	Snežana Šaponjić - Ašanin GIFT AND GIFT GIVING IN CACAK REGION	129
	Radovan M. Marinković PARISHIONERS OF THE CHURCH IN GORACICI KILLED IN THE SECOND WORLD WAR	157
	Mirjana Racković SUPPLEMENT TO THE BIBLIOGRAPHY OF A PAINTER BOGIC RISIMOVIC RISIM	169

TABLE DES MATIÈRES	Katarina Dmitrović PREHISTORIC MOUND NECROPOLIS ON THE SITE BABINJAK IN DONJA KRAVARICA	9
	Dr Rastko Vasić NOTES ABOUT ATENICA	21
	Dr Milorad Stojić QUELQUES OBJETS INÉDITS DE LA NÉCROPOLE BENT-LUGOVI À MOJSINJE	25
	Delfina Rajić, Miloš Timotijević LE MONASTÈRE SRETENJE	35
	Nevenka Bojović LE „KONAK“ DE ČOLIĆ DE L'ANNÉE 1864 À VRANIĆI PRÈS DE ČAČAK	53
	Ivana Ćirjaković LES „TCHARDAK“-S -MAISONS D'HÔTES DE LA SERBIE DE L'OUEST	63
	Miloš Timotijević LE COMBAT DES TRADITIONS: LES NOMS DES RUES À CACAĀK (1893-2005)	75
	Zdenka Radovanović LES ÉDIFICES ARCHITECTONIQUES SUR LES ANCIENNES CARTES POSTALES ET PHOTOGRAPHIES DE ČAČAK	107
	Snežana Šaponjić - Ašanin LE DON ET LA DONATION DANS LA RÉGION DE ČAČAK	129
	Radovan M. Marinković LES PAROISSIENS DE L'ÉGLISE DE GORAČIĆI QUI ONT PÉRI DURANT LA DEUXIÈME GUERRE MONDIALE	157
Mirjana Racković LE COMPLÉMENT DE LA BIBLIOGRAPHIE DU PEINTRE BOGIĆ RISIMOVIC-RISIM	169	

ПРАИСТОРИЈСКА НЕКРОПОЛА ПОД ХУМКАМА НА ЛОКАЛИТЕТУ БАБИЊАК У ДОЊОЈ КРАВАРИЦИ

UDK: 903.5(497.11)

АПСТРАКТ: Некрополу на локалитету Бабињак у Доњој Краварици чиниле су три хумке бладо заобљене калоте, искључиво земљане конструкције. У центру хумки 1 и 2 налазили су се камени саркофази карактеристични за рано бронзано доба. У обе хумке су накнадно укопани скелејни гробови, који се на основу положаја и оријентације скелејна могу одредити као хришћански. У хумки 3 су констатоване три урне (једна цела и две оштећене) са сјаљеним косицима њокојника. Карактеристичне грнчарије упућују на средње бронзано доба. Из исте хумке је једна ритуална целина са керамичком зделом одређеном у рано бронзано доба.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: некропола под хумкама, саркофаг, урна, скелејни гроб, рано и средње бронзано доба

Систематска истраживања некропола под хумкама на територији Драгачева су спровођена дужи низ година, у организацији Народног музеја из Чачка. До 1998. године, на овом подручју истражене су укупно 22 хумке у оквиру 9 некропола.

Систематским рекогносцирањима Драгачева констатована је некропола у селу Доња Краварица, на локалитету Бабињак коју су чиниле три хумке.¹ Захвата део косе на граници Доње Краварице и Вирова, оријентисане су у правцу југоисток – северозапад (Т. I). Једна уз другу налазиле су се две хумке, док је трећа на око 150 m западно.²

Археолошка истраживања су обавили стручњаци Народног музеја у Чачку.³ Том приликом су истражене све три хумке⁴ које спадају у ред објекта средње величине, искључиво земљане конструкције. Ископавања су вршена по систему сегмената без контролних кракова. Откопавана су по два наспрамна сегмента и на тај начин су добијани профили.

- 1 Душанка Ранковић, Милена Икодиновић, *Извештај систематских истраживања Доње Драгачева*, Зборник радова Народног музеја IV, Чачак, 1973, 167 (у даљем тексту ЗРNM); у извештају се назив локалитета помиње и као Бабин гроб.
- 2 Група од две хумке се налазила на имању Живорада Бркића, док је трећа хумка била на имању Милорада Мутавцића.
- 3 Истраживања су обављена у јулу 1972. године. Ископавањима је руководила археолог Милена Икодиновић, а у екипи су учествовали Душанка Ранковић – Вучићевић, историчар уметности и Миша Хуђеџ, препаратор.
- 4 Милена Икодиновић, *Babinjak, Donja Kravarica – praistorijske humke*, *Arheološki pregled* 14, Beograd, 1972, 46-47; Лидија Никитовић, Милорад Стојић, Растко Васић, *Мојсиње, некропола под хумкама бронзаној и гвозденој доба*, Чачак, 2002, 16.

Хумка 1

Хумка 1 је највећих димензија, промера И – З 17,4 m и С – Ј 17,2 m, калотастог облика, висине до 1 m, земљане конструкције (сл. 1). Утврђено је да се испод површинског хумусног слоја налази насип хумке, констатован у слоју жуте земље. Испод тог слоја је слој сивкасте набијене земље која прелази у здравицу. Сиви слој представља првобитни хумус, основу хумке (Т. III). На основу мерења дубине овог слоја, може се закључити да је првобитна основа хумке била под нагибом и то од севера према југу, што је сагласно и са данашњим изгледом терена.

У хумци је откривена централна конструкција у облику саркофага, површина са окером и један скелетни гроб (Т. II).

Гроб 1 У слоју жуте земље, у самом центру хумке, откривена је камена конструкција у облику сандука, постављена дужим странама у правцу ЈЗ – СИ (сл. 2, 3). Сачињена је од две веће подужне и две мање чеоне монолитне шкриљасте плоче, насатке постављене тако да затварају површину правоугаоног облика. Чеона плоча са ЈЗ стране је полегла на унутрашњу страну, вероватно под притиском горње плоче – прекривача. Прекривач је велика монолитна плоча димензија 1,33 × 0,75 m, постављена под нагибом према ЈЗ, тако да је дубина на којој се налазио СИ крај 0,4 m, док је ЈЗ крај плоче лежао на дубини од 0,6 m. Констатовано је да је камена конструкција укопана у здравицу до 0,98 m и 1,18 m релативне дубине.⁵ Уз СЗ подужну плочу откривени су трагови гарежи, на дубини од 0,5 m. Пошто је скинута горња камена плоча – прекривач, указала се компактна земља која је испуњавала цео унутрашњи простор. Испод једног танког слоја земље од 2-3 cm указао се слој ситних отпадака шкриљасте стене (сл. 4). Под овом површином, налазила се компактна земља, потпуно стерилна, местимично са покојим комадићем гарежи. Ова ситуација се пратила све до основе камене конструкције, што указује да се ради о празном гробу – тзв. кенотафу. Није било ни гробних прилога. Ни након уклањања целе камене конструкције, нису се уочавале промене у земљи која је била обухваћена овом конструкцијом и земље ван ње. Остаци гарежи уз СЗ страну саркофага се могу евентуално везати за извесне обредне радње које су практиковане у погребном култу.

Тип конструкције сачињене од већих камених плоча у облику саркофага, са или без покојника, откривен је у више гробних хумки на територији Драгачева и карактеристични су за рано бронзано доба (Reineske Br A₁).⁶ Блиске аналогije постоје на локалитетима: Опшлевац у Турици хумка 1, гроб 3⁷,

5 Услед недостатка дела техничке документације, нисмо у могућности да дамо све тачне мере одређених објеката, као ни њихове цртеже.

6 Лидија Никитовић, Милорад Стојић, Растко Васић, *н.д.*, 28.

7 Лидија Никитовић, *Праисторијска хумка у селу Турици код Гуче и њен значај у раном бронзаном добу Драгачева*, ЗРНМ XXIV, Чачак, 1994, 31. сл. 1.

Ивково брдо у Крстацу хумка 1⁸, Руја у Дучаловићима, хумка 10 гроб 1 и хумка 12 гроб 1⁹, Рајића брдо код Гуче¹⁰, Велико поље у Јанчићима гроб 2¹¹. Овакав вид гробне архитектуре користи се и у наредном периоду, током средњег бронзаног доба, што доказују налази у ужичком крају, на локалитетима Губин До, недалеко од Рибашевине и Душковац, северно од Пожеге.¹²

Празни гробови представљају својеврсну ритуалну целину, која је констатована на неколико локалитета у Драгачеву.¹³

Гроб 2 У сегменту Ц (између Ј и И координате), на удаљености од 2 m ЈИ од постављеног центра хумке, у слоју жуте растресите земље откривен је скелетни гроб (дубина 0,45 m), доста поремећен и оштећен (сл. 5). Делимично је очувана лобања, део кључне кости и цеванице, на основу којих се може претпоставити да се ради о дечјем гробу.¹⁴ Гроб је положен у правцу И – З са главом на западу. У пределу грудног коша су запажени остаци угљенисане материје. Није примећено постојање гробног обележја, као ни гробних прилога, што отежава хронолошко опредељење гроба. Међутим, може се претпоставити да је накнадно укопан у хумку и да је млађи од централне камене конструкције.

У сегментима Ц и Д на дубини 0,65 m откривена је површина димензија 2 × 2,3 m, са првенкасто-жућкастом (окерастом) земљом и ретким траговима гаражи, на појединим местима дебљине и до 20-ак cm. Појава окера у хумкама се може довести у везу са степским утицајима и неолитском традицијом. Блиске примере за употребу окера у гробним хумкама имамо на локалитетима Ошљевац у Турици¹⁵, Руја у Дучаловићима хумка 12 гроб 1¹⁶, Дубац¹⁷ и Велико поље¹⁸ у Јанчићима.

- 8 Lidija Nikitović, *Krstar – Ivkovo brdo, nekropola sa humkama iz bronzanog doba*, u: *Sahranjivanje u bronzano i gvozdeno doba, simpozijum*, Čačak, 2003, 11, T. VI, sl. 2 (dalje: *Sahranjivanje...*).
- 9 Катарица Дмитровић, *Резултати археолошких истраживања праисторијске некрополе под хумкама на локалитету Руја у Дучаловићима*, ЗРМ XXXII, Чачак, 2002, 8, 12, сл. 1-5.
- 10 Катарица Дмитровић, *Хумка из раној бронзаној доба на локалитету Рајића брдо код Гуче*, ЗРМ XXXIII, 8, 12, сл. 1-5, Чачак, 2003, 6, T. III, 2, 3, сл. 2-5.
- 11 Лидија Никитовић, *Праисторијска хумка на Великом пољу у Јанчићима код Чачка*, ЗРМ XXVI, Чачак, 1996, 26, 28, сл. 4.
- 12 Mihailo Zotović, *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije*, Beograd, 1985, 34.
- 13 Опширније у: Лидија Никитовић, *Прилог истраживању празних гробова у бронзаном добу Драгачева*, ЗРМ XXXI, Чачак, 2001, 5-13.
- 14 Антрополошка анализа није извршена на остеолошком материјалу са некрополе у Бавињаку.
- 15 Лидија Никитовић, ЗРМ XXIV, Чачак, 1994, 30.
- 16 Катарица Дмитровић, ЗРМ XXXII, Чачак, 2002, 12.
- 17 Лидија Никитовић, *Резултати ископавања праисторијске некрополе на локалитету Дубац у Јанчићима на Каблару*, ЗРМ XXIX, Чачак, 1999, 10.
- 18 Лидија Никитовић, ЗРМ XXVI, Чачак, 1996, 26.

Хумка 2

Хумка 2 се налазила у непосредној близини хумке 1. Калота је благо купастог облика, димензија И – З = 11,7 m и С – Ј = 10,6 m, висине нешто мање од 1 m (сл. 6). Стратиграфска запажања су идентична са већ изнетим у излагању о хумци 1 (Т. V, 1).

У оквиру хумке су откривене четири гробне целине: камени саркофаг у центру истог типа као у хумци 1, спалиште са фрагментарним остацима остеолошког материјала и два скелетна гроба.

На периферији сегмента Б, уз Ј координату, одмах испод хумусног слоја налази се на ситан белутак на мањој површини, која подсећа на покривач (око 1 m²), на 3,05 – 4 m од центра. У истом сегменту, у слоју жуте земље на дубини 0,53 m ближе З координати нађена је каричица од бронзане жице округлог пресека, R = 2,8 × 3,1 cm, чији је један крај оштећен (Т. VI, 2).

Гроб 1 Скелетно сахрањен покојник откривен је уз И профил сегмента Ц, на око 2 m од постављеног центра, оријентисан правцем И-З, са главом на З и са незнатном девијацијом према С (сл. 7). Скелет је доста оштећен. Лобања је склизнула и лежи на десној страни, лева рука је савијена у лакту и завршава се на стомаку. Десна рука је такође савијена у лакту и постављена је у положај нешто виши од претходног. Карлица се само назире, као и по један део бутне кости и потколенице. Није било гробних прилога. Поред вилице је констатован само један комадић калцинисане кости. Треба напоменути да се уочава извесна сличност код скелетних гробова из хумки 1 и 2 у односу на центар, с тим да су кости у доста лошем стању и да је тешко извести детаљније закључке.

Гроб 2 У самом центру хумке је откривен још један скелетни гроб укопан у камену конструкцију (сл. 8). Глава и део грудног коша су лежали у СИ делу камене конструкције, и то на половини њене дубине. На том делу камени саркофаг је уништен. Комади камена су служили за ограђивање скелетног гроба – око главе су, као и поред десне руке, лежале 3-4 насатке постављене мање плочице. И изнад гроба је било неколико наслаганих плочица које су утицале на деформацију скелета. Гроб је постављен у оси И-З са главом на западу. Глава је заваљена на десну страну заједно са вратним пршљеновима. Десна кључна кост лежи у пределу грудног коша, карлице не леже у истој равни, кости су испропадале, очигледно због неравне камене подлоге и плочица прекривача одозго постављених. Десна рука је положена уз тело, а лева на карлицу. Прилога није било. Може се закључити да су скелетни гробови укопани накнадно.

Гроб 3 Тек пошто је уклоњен гроб 2, камена гробна конструкција је у потпуности откривена (сл. 10). Констатовано је да је по типу иста као конструкција из хумке 1, с тим што се од ње разликује у врсти коришћених плоча – овде су употребљене порозне плоче од пешчара. Отуда је гробна конструкција доста оштећена управо њиховим распадањем, као и накнадним

укопавањем скелетног гроба. Плоче су насатке постављене и укопане у здравицу тако да формирају паралелопипед, чије дуже стране затварају по две плоче на преклоп. На ЈЗ делу конструкције (очуваном) дуже плоче форују – једна 17 cm, а друга 30 cm. Постављене су под приличним нагибом, или су се, пак, временом повукле, тако да растојање на основи износи 65 cm, а на горњем делу 27 cm (сл. 9). И плоче на чеоним странама такође стоје под одређеним нагибом. Одозго, на очуваном делу, у 2-3 слоја су откривене плоче које су формирале прекривач. После скидања каменог прекривача утврђен је још један слој тањих плочица, слично као у хумци 1. Цео унутрашњи део испуњен је само земљом. Горњи слој је (до половине конструкције) сивкасте боје, са незнатним траговима угља. После овог слоја настаје здравица. У очуваном делу конструкције, више уз ЈИ страну у слоју црвенкастије земље, дебљине до 15 cm рачунајући одмах испод покривача, откривени су трагови костију. Пре би се могло рећи да су само отисци. По структури би се могло закључити да је у питању распаднута, недовољно горела кост, тако да се у овом случају не би могло говорити о потпуно празном гробу, као што је случај у хумци 1, поготову што је једна половина саркофага оштећена.

Гроб 4 На око 1 m од постављеног центра, у сегменту Ц, на дубини 0,6 m, (између И и Ј координате) на већој површини налази се *спалиште*, на којем су констатовани црвена нагорела земља, трагови угљенисаног дрвета и пепела. Спалиште се пружа под благим нагибом од центра према периферији. Дебљина слоја износи око 10 cm, и то на местима где је земља интензивно црвена, с тим да се комадићи угљена и печене земље спорадично јављају и на већој дубини у слоју сиве чвршће земље и да досежу чак до периферије хумке, па се стиче утисак да су расути по целом насипу хумке или да су испреметани.

На СЗ делу спалишта, ближе центру, откривене су испреметане кости лобање и зуби. Кости су трошне и не би се могло потврдити да су гореле. По дужини ове површине, у правцу И-З, налазила се угљенисана греда димензија 0,15 × 1,12 m. Приликом подизања, на њеном западном крају откривена је дужа кост (вероватно део кости руке), која је по свој прилици целина са претходно пронађеним фрагментима лобање и зуба. Слични остаци спалишта су констатовани на локалитету Шумар у Белотићу, хумка XI. И ту су откривени остаци карбонизоване греде, као и остаци кочева, више карбонизованих грана, као и већа количина спаљеног остеолошког материјала. Аутори ископавања сматрају да се конструкција састојала од два коца на које је постављана греда прекривена гранама, а на коју је потом остављан покојник и спаљиван.¹⁹

У непосредној близини камене конструкције, на самом ободу спалишта, откривени су незнатни остаци керамике. Уколико не представљају прилог уз камену конструкцију, свакако припадају спалишту. Суд је кугластог трбуха, равнoг ненаглашеног дна, вишег цилиндричног врата и незнатно извијеног обода, H=18 cm, R обода 12 cm, R дна 8 cm (Т. VI, 1). Очувани су фрагменти тракасте дршке, која је повезивала раме и обод суда. Керамика је тањих зидова,

19 Милутин и Драга Гараманин, *Ископавање шумула у Белојићу и Белој Цркви*, Зборник радова Народног музеја I, Београд, 1956, 21-22, 44 (даље: ЗРНМ).

од земље са примесом ситног песка, сивомрке боје. Поменути облик је познат из истражених драгачевских хумки. Блиске аналогije налазимо на локалитетима Ошљевац у Турици²⁰, Руја у Дучаловићима²¹, Негришори²², а западније, на локалитету Бандера у Белој Цркви код Крупња²³. Облик суда указује да се ради о карактеристичној форми која се везује за рано бронзано доба (Reineske Br A₁).

На периферним деловима спалишта, на дубини 0,85 m, откривена је група плочастог камена. Услед трошности тешко је утврдити да ли је имала неки одређен ред или композицију. Судић који је откривен око једне групе камена у слоју жуте земље која прелази у здравицу, приликом рада је сав раздробљен и уништен. Није се ни могао приметити, јер је у питању лоше печена керамика, која се распала у слоју иласте непропустљиве земље. Склањањем друге групе плоча откривени су фрагменти исто тако малог суда, који је највероватније био разбијен пре него што је положен. Није било довољно елемената за његову реконструкцију. Углавном су слични комадићи лежали у 2-3 слоја, један изнад другог. Вероватно се ради о фрагментима мањег суда са тракастом дршком, светломрке боје.

На основу остатака керамике могло би се претпоставити да су поменуте камене конструкције имале одређен ритуални карактер.

Хумка 3

Хумка 3 се налазила на око 150 m ЈЗ од претходне две, димензија И-З 10,85 m и С-Ј 10 m, висине 0,9 m. Хумка је калотастог облика, са нешто више заобљеним врхом (сл. 11). Будући да земља на којој лежи хумка није обрађивана, хумусни слој је танак и врло плитко се појавила доста растресита жута земља. И у овој хумци је стратиграфија истоветна као у претходне две (Т. V, 2, 3). Утврђене су три гробне целине са спаљеним покојницима похрањеним у урне, фрагменти суда који је највероватније представљао још једну урну, једна здела у оквиру веће површине са запеченом земљом и два ватришта. (Т. IV).

На већој површини, која се распростирала кроз централни део хумке и све сегменте, констатовани су остаци ватришта чија је површина неправилног облика, делимично издужена у правцу И, димензија приближно 3,3 × 6,2 m. Пружа се под благим нагибом (од око 10 cm) према Ј периферији, тако да је дубина у центру око 0,4 m, а на периферији 0,5 m. Земља у центру је најтврђа и најинтензивније печена, па је дебљина горелог слоја на том делу достигала и до 13 cm, док је на осталим деловима углавном око 6 cm.

20 Лидија Никитовић, ЗРNM XXIV, Чачак, 1994, 31, сл. 1, 2; у оквиру хумке у Турици су пронађена два примерка ове врсте суда.

21 Катарина Дмитровић, ЗРNM XXXII, Чачак, 2002, 9, 12, 15-16, сл. 1, 3, 4; на Руји су констатоване три посуде овог типа.

22 Сима Тројановић, *Преисторијске стварине из рудничког округа*, Старица 9, Београд, 1892, Т. I, 3.

23 Милутин и Драга Гарашанин, ЗРNM I, Београд, 1956, 27, 28 сл. 7а, ц, д.

Гроб 1 У сегменту А (између С и З координате), на растојању 1,32 m од постављеног центра, откривена је конструкција од речног облутка и пешчара око којих су се налазили, у кругу од по 15-ак cm, тамна земља и трагови гореле кости. Ова целина откривена је на релативној дубини 0,49 m, испод површине ватришта. На нивоу на коме су констатовани комади камена показује се жута земља, а горела земља на овом нивоу потпуно нестаје. После скидања камена указао се обод урне. Откривена урна (урна 1) је здробљена под притиском земље, тако да су горњи делови – обод и раме суда ушли у трбух (сл. 12). У урни су се налазиле спаљене кости покојника, са доста крупнијих и недовољно калцинисаних комада, па се у овом случају са сигурношћу може говорити о гробном месту. Прилога није било. Урна је постављена директно на земљу, дно јој је лежало на дубини од 0,64 m.

Урна 1 је S профилације, са равним, пластично наглашеним дном, коничним вратом и хоризонтално профилисаним ободом (Т. VI, 3). На најширем делу трбуха симетрично су постављене четири тракасте дршке, а на рамену, између дршки, нагоре су извучена брадавичаста испупчења са засеченим врхом. Двоструко урезана цик-цак линија налази се на равно извученом ободу и на рамену. Средином врата је сноп од пет узаних плитких канелура, док су на горњем конусу, између тракастих дршки и брадавичастих испупчења, постављени снопови шест до седам вертикалних узаних канелура. Прелаз из рамена у врат је наглашен једном широм, дубљом канелуром. Урна је израђена од земље са примесом туцаног камена, слабо печена, тамно мрке боје. Са спољне стране је танак, глачани премаз, H=22 cm, R обода 16 cm, R дна 9 cm. Сличне форме налазимо на локалитетима Ивково брдо у Крстацу, хумка 3²⁴, Шумар у Белотићу, хумка 8²⁵, Орешац код Вршца²⁶, Хајдуково²⁷, Лугови у Роћевићу, хумка 1²⁸. Урна 1 се на основу стилско-типолошких карактеристика опредељује у средње бронзано доба (Reineske Вг В₂-С) и везује се за облике западносрпске варијанте ватинске групе.²⁹

Гроб 2 У сегменту Ц, у слоју сиве, сипкасте земље, која се у прве две хумке показала као прелаз у здравицу, ближе периферији хумке, на 4,45 m од центра, уз Ј координату, на дубини 0,62 m, откривени су фрагменти урне – делови дна и трбуха суда и незнатни остаци горелих костију (сл. 13). Од сачуваних фрагмената се издвајају пластично моделовано дно, R=7 cm, конично

24 Lidija Nikitović, *Sahranjivanje...*, 14, Т. V, 1.

25 Милутин и Драга Гарашанин, *Ископавања шумула у комплексу Белоћин-Бела Црква 1959. и 1960. године*, ЗРHM III, Београд, 1960/1961, 60, сл. 8.

26 Душан Крстић, *Три праисторијске некрополе у Орешцу код Вршца*, ЗРHM III, Београд, 1960/1961, 83, 84, Т. IV, 6.

27 Bogdan Brukner, Borisav Jovanović, Nikola Tasić, *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad 1974, sl. 187.

28 Милица Косорић – Душан Крстић, *Хронолошка дејтерминација гробова из хумки са појаса Трновине – Пађине – Роћевићи*, Зборник Народног музеја XIII-1, Београд, 1988, 51, Т. XX, 2 (даље: ЗНМ).

29 Милутин Гарашанин, *Праисторија на јилу Србије*, Београд, 1973, 371, 372.

профилисано, са благо конкавном основицом и фрагмент рамена суда са брадавичастим испупчењем од керамике грубе фактуре, недовољно печене, са примесом песка и туцаног камена. Боја је мркоцрвенкаста.

Гроб 3 У сегменту Д, на 3,6 m од центра, ближе И координати, на дубини 0,45 m откривена је још једна урна (урна 3). Горњи делови (обод) су оштећени, делимично и приликом скидања слоја. Урна је постављена директно на земљу (дно је лежало на дубини 0,57 m), и здробљена је под притиском земље (сл. 14). Суд је доста оштећен и жилицама траве које су се увукле у фактуру керамике, тако да се после дизања врло лако распада. У урни је било доста калцинираних костију покојника, а земља око урне је врло чврста, црвенкасто-жућкасте боје, као да је печена.

Урна 3 је биконичног облика, наглашеног трбуха, ширег коничног врата, сужене и пластично моделоване стопе (Т. VI, 4). Две тракасте дршке спајају обод са раменом суда. При ободу дршке имају рожаст завршетак. Декорација је изведена урезаним и канелованим орнаментом. На врату су две траке од по четири плитка, непрецизно изведена хоризонтална уреза. На горњем конусу трбуха су косо густо постављене канелуре. Суд је од слабо печене земље без примесе песка, неједначене светломрке и сивомрке боје, доста испране површине. Местимично, на спољној површини, угребани су кратки зарези, и то после печења суда, Н приближно 32 cm, R дна 8 cm. Блиске аналогије имамо на оближњим локалитетима Дубац у Јанчићима, хумка³⁰, Ивково брдо у Крстачу, хумка³¹, као и на локалитету Лугови-Бент у Мојсињу³², у долини Западне Мораве. Западније, слични налази потичу са локалитета Језеро у Рођевићима, хумка 3³³, као и из Ловаса, Вуковара, Винковаца, Сурчина, Белегиша³⁴. Овај тип суда је добро познат и на основу стилско-типолошких особина припада керамографији ватинског културног комплекса, односно, прецизније, ватинско-вршачке фазе. Опредељује се у средње бронзано доба (Reinecke Bг₂-C).

У сегменту Д су констатовани трагови гара и гореле земље, мањег интензитета него у центру хумке. Ова површина је издуженог облика, димензија 3,4 × 1,2 m, развучена правцем И-З, постављена уз И профил (на дубини од око 0,77 m). На њеном самом И ободу, откривен је један суд, на око 1 m И од урне 3, али на нешто нижем нивоу (на дубини 0,8 m). Утврђено је да се ради о здели која је отвором постављена на основу хумке. Суд је откривен у доста фрагментованом стању. Оштећен је корењем и жилицама траве, као и приликом откривања. Ради се о плиткој коничној здели са ненаглашеним, равним дном

- 30 Милена Икодиновић, *Сахрањивање под хумкама бронзане доба у чачанском крају*, каталог изложбе, Чачак, 1985, кат. бр. 62, 66; Лидија Никитовић, ЗРМ XXIX, Чачак, 1999, 13, 14, Т. III, 2.
- 31 Милена Икодиновић, *н.д.*, кат. бр. 45; Lidija Nikitović, *Sahranjivanje...*, 13, Т. IV, 5.
- 32 Лидија Никитовић, Милорад Стојић, Растко Васић, *н.д.*, 49, 50, кат. бр. 42, 48, 49, 50, 51, 52, 64.
- 33 Милица Косорић, Душан Крстић, ЗМ XIII-1, Београд, 1988, 43, Т. XII, 3.
- 34 Исто, 43, са старијом литературом.

и ободом повијеним на унутрашњу страну (Т. VI, 5). На ободу су симетрично постављена четири пара вертикалних ребрастих задебљања. Са обе стране суда очуван је у трагу танак глачан премаз. Израђена од недовољно печене земље, неуједначене мрке и тамно сиве боје, $H = 7,5 \text{ cm}$, R обода 15 cm , R дна $8,5 \text{ cm}$. Врло сличне форме потичу са локалитета Езеро у Бугарској, из VII хоризонта, који се датује у рано бронзано доба.³⁵ На основу ове аналогије, наш примерак се може одредити у рано бронзано доба. Појава ове зделе се може везати за поменути површину са запеченом земљом и гаром.

У северном периферном делу сегмента Д, на дубини од $0,75\text{-}0,85 \text{ m}$, на око $4,1 \text{ m}$ од центра ближе С координати, у слоју жуте земље (поремећен слој) је откривен још један суд, доста оштећен. Жила растиња је потпуно растресла посуду, тим пре што је керамика врло лоше фактуре и недовољно печена. Около није било никаквих других трагова. Могуће је да је у питању уништена гробна целина.

На периферном делу сегмента Б, по дужини отвора, констатована је једна издужена површина димензија $3,5 \times 1 \text{ m}$, оријентисана дужом осом у правцу СЗ-ЈИ, са интензивним остацима ватре. Слој чини горела земља и већи комади угљенисаног дрвета који се јављају у слоју дебљине $8\text{-}10 \text{ cm}$, на дубини од $0,62\text{-}0,72 \text{ m}$. С обзиром да је ватриште на периферији сегмента, откривено је непосредно испод површине земље. У слоју има доста ситног шљунка и грудвица црвенкасте стене. Нема налаза нити трагова спаљивања.

*
* *

Некропола на локалитету Бабињак у Доњој Краварици је формирана током раног бронзаног доба. У хумкама 1 и 2, централне гробне конструкције у облику камених саркофага се на основу изведених аналогија јасно датирају у рано бронзано доба. Саркофаг у хумци 1 без трагова покојника (кенофаг) је појава која се прати у још неколико сличних случајева на територији Драгачева и има одређен ритуални карактер.

Интересантан је налаз керамичког суда у непосредној близини каменог саркофага у хумци 2, на самом ободу спалишта. Суд, чије особине упућују на рано бронзано доба, може се протумачити као гробни прилог остављен уз саркофаг. Такође, могуће је да је остављен као гробни прилог на спалишту, где су потврђени, додуше скромни, остаци остеолошког материјала. Угљенисана греда и гране имају блиску паралелу у хумци у Шумару, где се везују за одређену конструкцију припремљену за спаљивање покојника. Међутим, на основу података из дневника ископавања у Бабињаку, фрагментни скелета су откривени испреметани у слоју земље и није са сигурношћу утврђено да су горели, па је тиме тумачење ове површине отежано. С тим у вези остаје отворена и могућност да је спалиште уз камену гробну конструкцију имало извештан ритуални карактер, а да откривен остеолошки материјал припада још

35 Г. Ил. Георгиев, Н. Я. Мерперт, Р. В. Катинчаров, Д. Г. Димитров, *Езеро раннобронзовојо селище*, Софија, 1979, 379. сл. 181в.

једном, накнадно укопаном гробу, који је јако оштећен услед киселости земљишта и, можда, неким накнадним уповавањем.

На одређен ритуални контекст нас упућује и површина на Ј периферији хумке 2, са поплочаним каменом и фрагментима два мања суда.

Занимљива је ситуација у хумци 3, где се поред урни, које припадају средњем бронзаном добу, јавља здела чије типолошке карактеристике упућују на рано бронзано доба. Могуће је да је гробна целина из раног бронзаног доба уништена накнадним уповавањима током средњег бронзаног доба, а да је поменута здела, откривена у оквиру површине са запеченом земљом, представљала прилог уз првобитну сахрану. Контекст запечене земље је вероватно повезан са ритуалним радњама чишћења – пурификације простора ватром. Исто тако и ватриште откривено на периферији сегмента Б, без трагова остеолошког материјала, највероватније представља још једну ритуалну целину.

Што се тиче гробова у урнама, ту је могуће делимично реконструисати релативно хронолошке односе на основу стратиграфских запажања. Гроб 1 је откривен испод ватришта, у слоју насипа хумке. С тим у вези је могуће претпоставити да је, пошто је извршена сахрана и урна покривена земљом, извршен обред пурификације простора ватром. Управо су најинтензивнији трагови гореле земље изнад гроба 1. Урна 3, која је откривена на ободу ватришта, на И периферији хумке је, по свој прилици, укопана кроз слој ватришта, и према томе је нешто млађа. Највероватније да синхроне појаве са гробом 3, на основу положаја у односу на центар тумула, представљају гроб 2 (на Ј периферији) и фрагменти суда који, изгледа, представљају остатке оштећене урне (на С периферији хумке).

Дуг континуитет сахрањивања на некрополи у Бабињаку потврђују гробови са скелетно сахрањеним покојницима, који се на основу положаја и оријентације скелета могу сматрати хришћанским.

Prehistoric Mound Necropolis on the Site Babinjak in Donja Kravarica

Necropolis on the site Babinjak in the village Donja Kravarica in Dragacevo region consisted of three mounds made of earth. In the centre of the tumuli 1 and 2 coffins made of stone slabs rectangular in shape were found. We have similar constructions in the region of Dragacevo and its vicinity, and they can be dated in Early Bronze Age. The coffin from the mound 1 can be regarded as a cenotaph, but in the same construction a small quantity of bones was found from the mound 2. Skeletons of deceased were discovered in both tumuli. In the mound 1 there was one and in the mound 2 two skeletons, one of them was in a partly damaged stone coffin. We can conclude that these graves are from Christian period on the basis of the position and orientation of the skeletons. Near the stone coffin from the mound 2 there was a fireplace with the modest traces of bones. On the rim of the fireplace there were fragments of a ceramic vessel characteristic for the Early Bronze Age. It is not clear, if it is a grave good it could be either for a fireplace or for a stone coffin. On the fireplace were a big carbonated beam and several branches lying above it. On the basis of similar examples, it can be explained as a stake. On the south periphery of this mound was a smaller surface covered with slabs and between them several fragments of two vessels. They probably had a certain ritual role.

In the mound 3 three ceramic urns (one whole and two damaged) with traces of burnt deceased were discovered. These urns due to stylistic characteristics can be dated in the Middle Bronze Age. On the periphery of the mound, on one surface with burnt earth, a conical bowl typical for Early Bronze Age was found. So, it can be concluded that once a primary funeral from Early Bronze Age existed. A fireplace on the south-west periphery of the mound can be considered as a ritual unit.

Katarina Dmitrović

La nécropole préhistorique sous les tertres à la localité Babinjak à Donja Kravarica

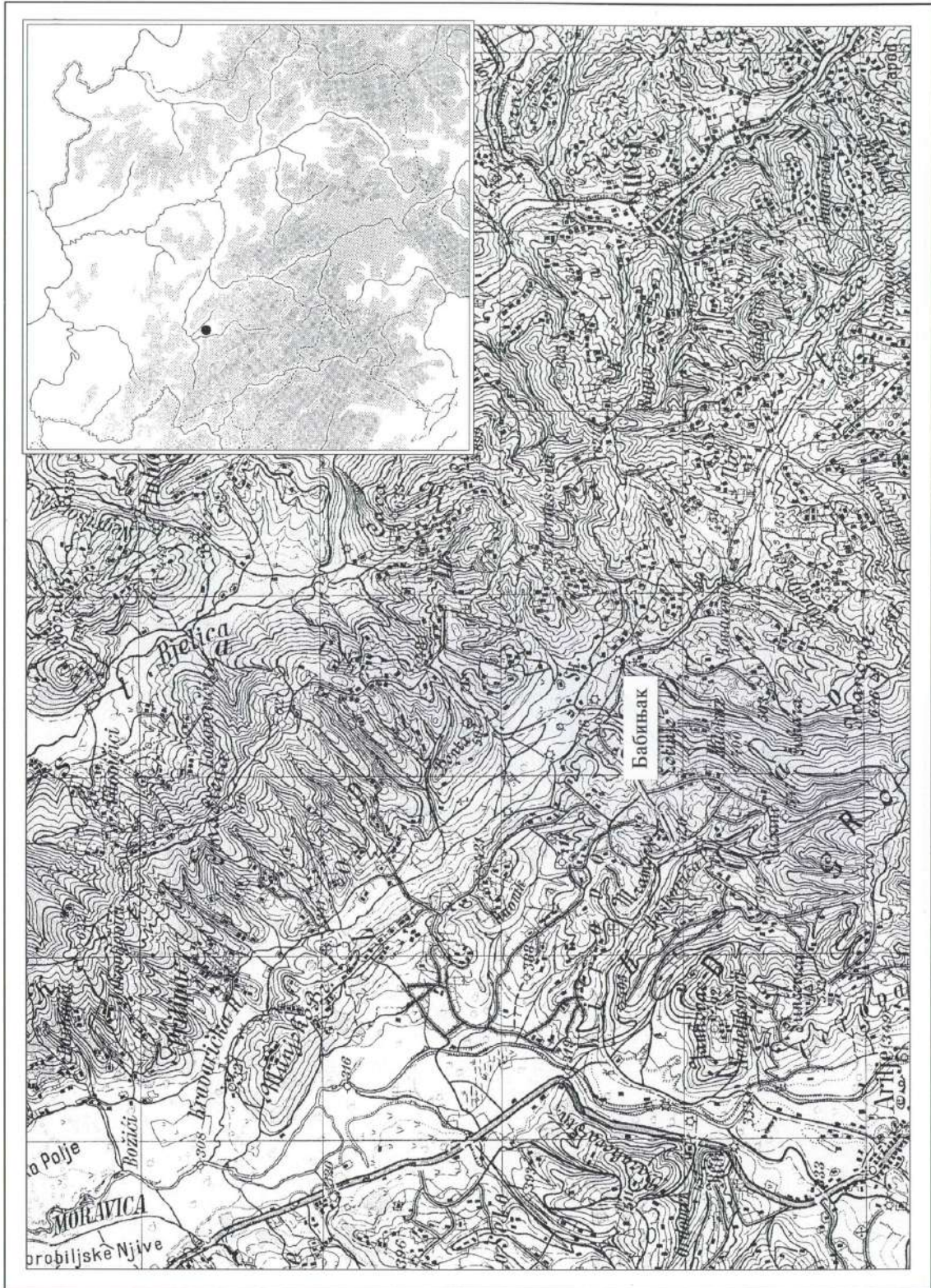
La nécropole à la localité Babinjak à Donja Kravarica, dans la région de Dragacevo, était constituée de trois tertres. Dans les tertres 1 et 2, au centre même, une construction en pierre de dalles en schiste, qui se suivent en plusieurs tertres des environs et sont datés du début de l'Âge du Bronze, a été trouvée. La construction en pierre du tertre 1 peut être considérée comme un cénotaphe, tandis que dans la même construction du tertre 2 ont été trouvés quelques os. Dans les deux tertres, des squelettes de défunts enterrés ont été découverts et, ainsi, dans le tertre 1 un squelette, tandis que dans le tertre 2 se trouvaient deux squelettes dont un a abîmé le sarcophage en pierre. On peut conclure que les tombeaux contenant des squelettes ont été enterrés ultérieurement et que d'après l'orientation et la position du squelette, ils peuvent être considérés comme chrétiens. Directement auprès du sarcophage en pierre du tertre 2 se trouvait la place d'incinération avec de modestes restes de matériaux ostéologiques, et sur le bord même les fragments d'un récipient, dont les caractéristiques typologiques amènent à l'Âge ancien du Bronze.

On ne peut déterminer avec certitude si le récipient mentionné représentait un apport sur la place d'incinération ou auprès du sarcophage en pierre. Sur la place d'incinération, il existait une grande poutre carbonisée et plusieurs branches qui reposaient par-dessus. D'après l'analogie, cet ensemble peut être considéré comme une construction préparée pour l'incinération du défunt. Sur le bord sud du tertre se trouvait une plus petite surface dallée de pierres, entre lesquelles se trouvaient les fragments de deux petits récipients. Elle avait probablement un certain caractère rituel.

Dans le tertre 3, trois urnes en céramique ont été découvertes (une entière et deux abîmées) avec les restes des défunts incinérés, qui d'après les caractéristiques stylistiques et typologiques peuvent être déterminées à l'Âge moyen du Bronze. Dans le cadre d'une surface avec de la terre cuite sur le contour du tertre, une écuelle conique a été trouvée, qui d'après l'analogie est déterminée à l'Âge ancien du Bronze. En relation avec ces faits, il peut être considéré qu'il existait une inhumation primaire de l'Âge ancien du Bronze, mais qu'elle a été anéantie durant l'Âge moyen du Bronze. Comme ensemble rituel peut être considéré l'âtre sur la partie sud-ouest du pourtour du tertre.

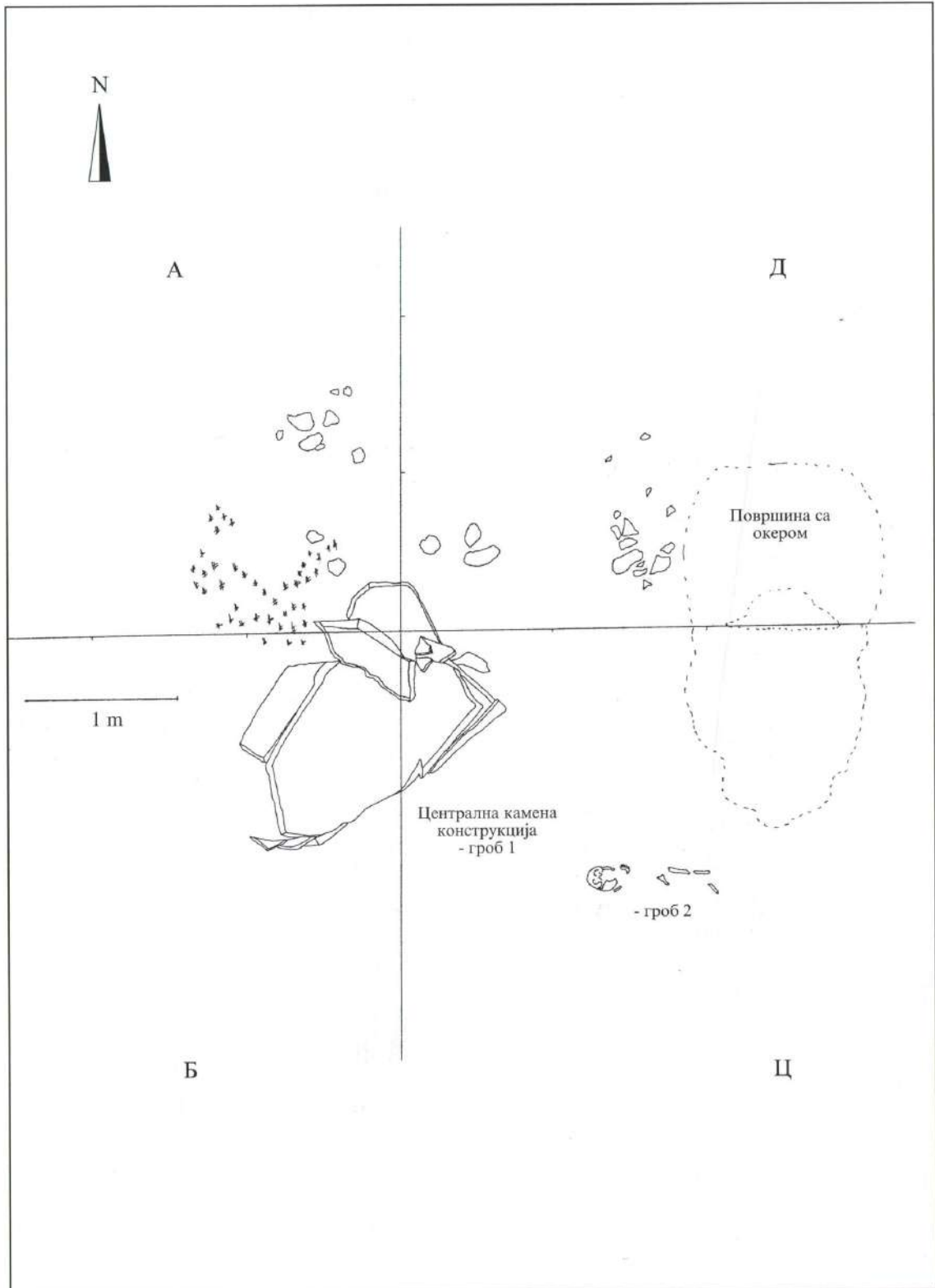
Katarina Dmitrović

ТАБЛА I

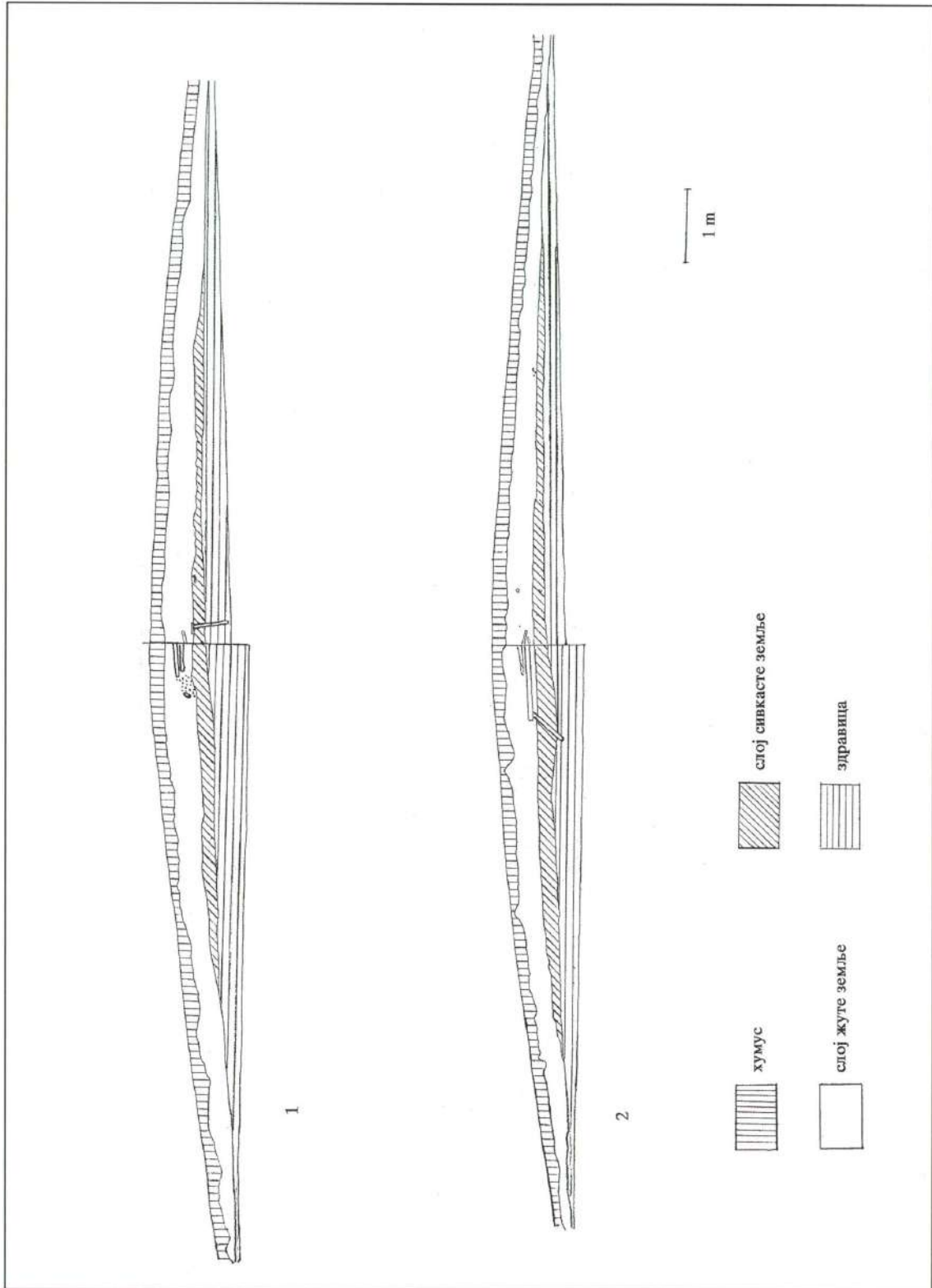
Карта са положајем локалитета

ТАБЛА II

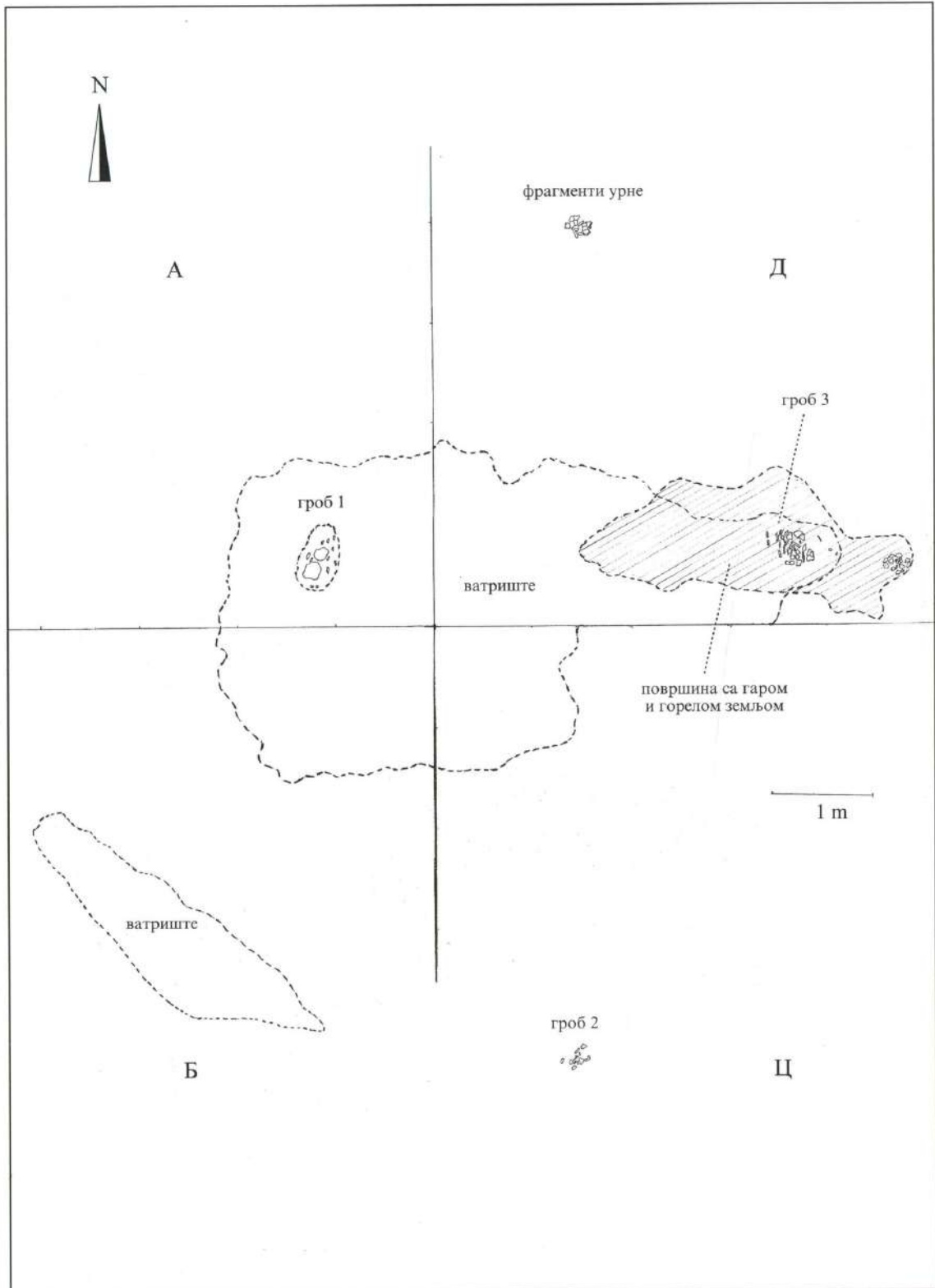
Доња Крварица, Бабињак: основа централног дела хумке 1

ТАБЛА III

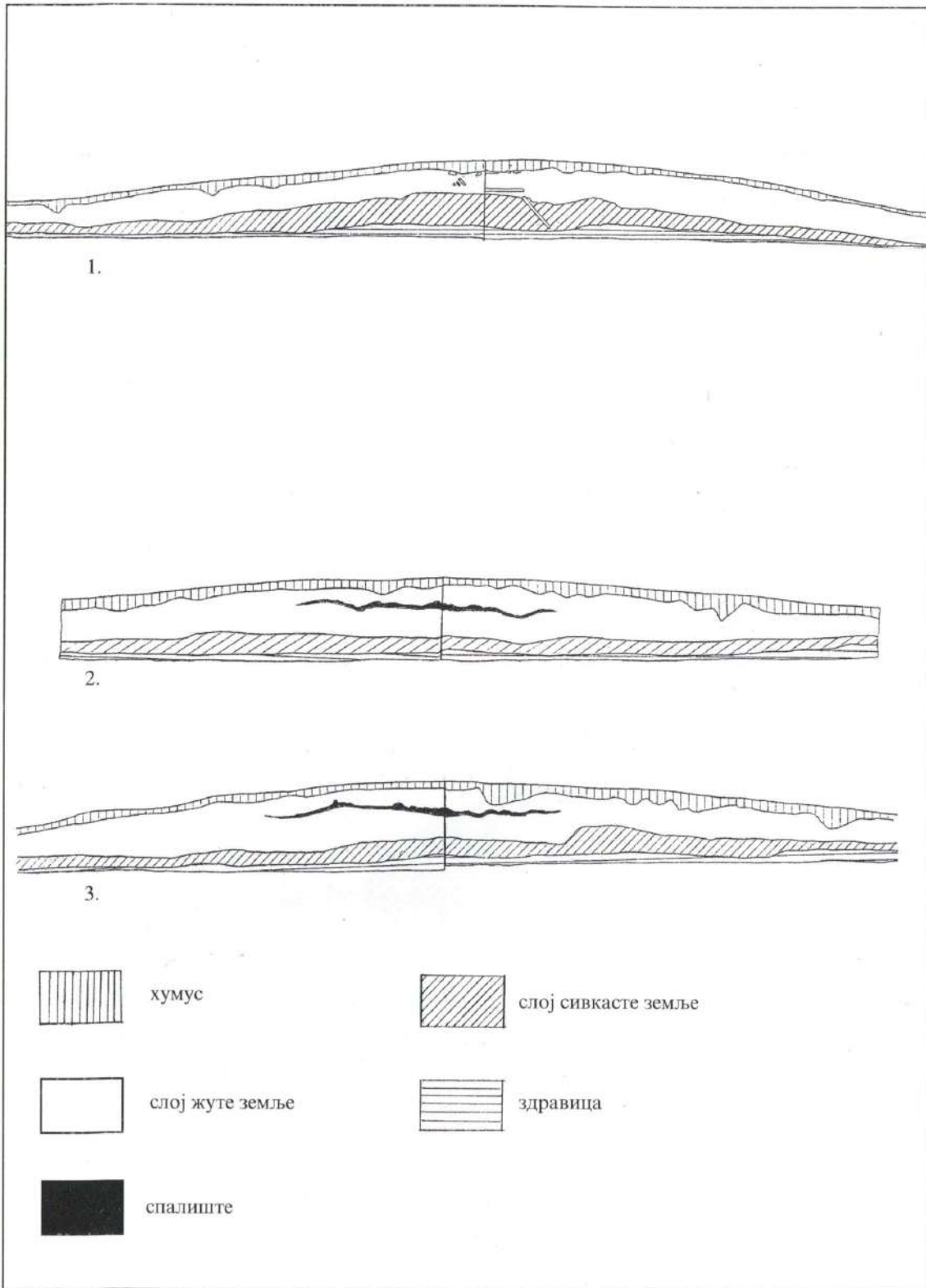
Доња Краварица, Бабињак, хумка 1: 1) профил З-И; 2) профил Ј-С

ТАБЛА IV

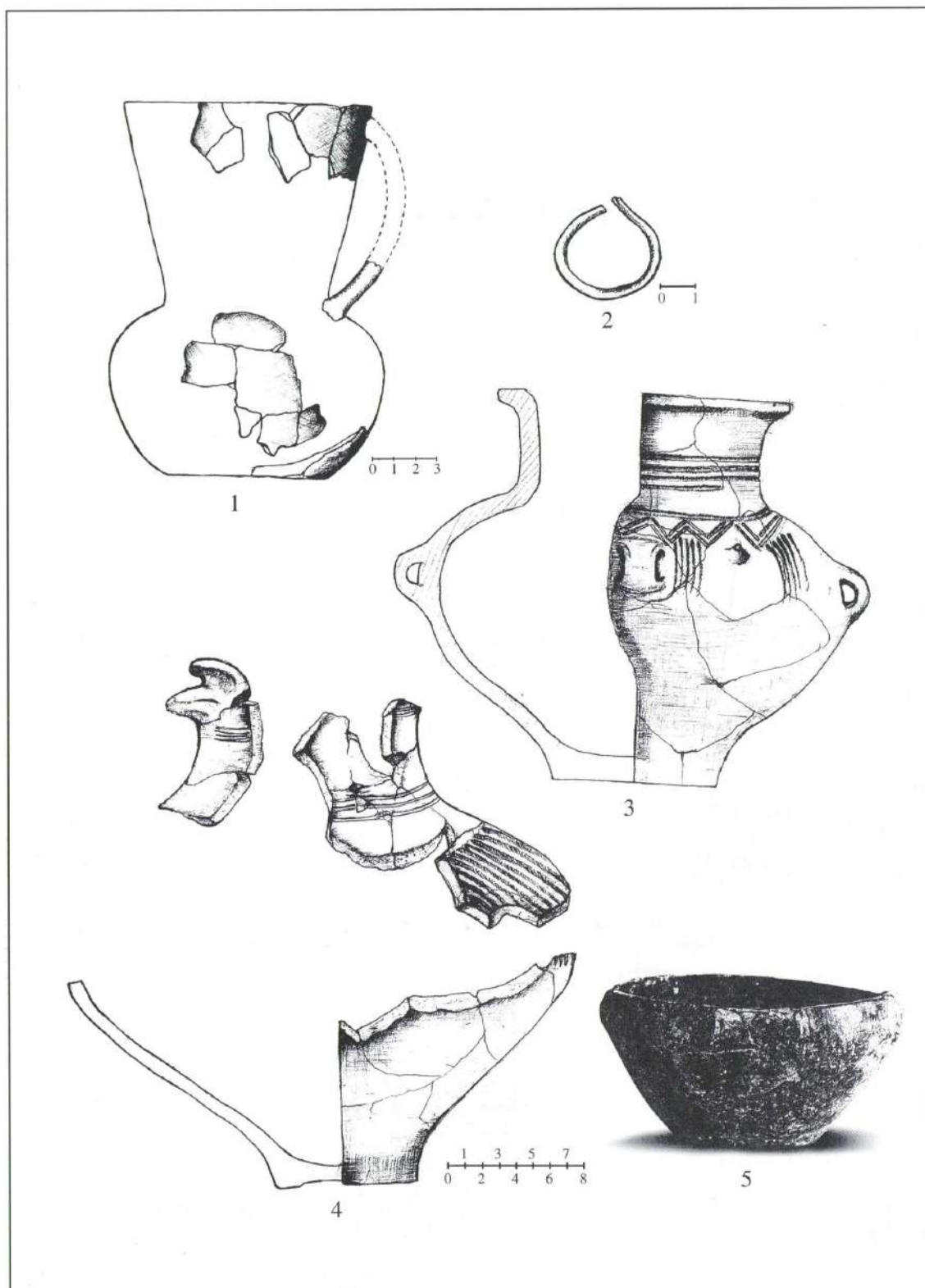
Доња Крaвaрицa, Bабињaк: основа хумке 3

ТАБЛА V

Доња Краварица, Бабињак: 1) хумка 2: профил 3-И; 2) хумка 3: профил С-Ј;
3) хумка 3: профил 3-И;

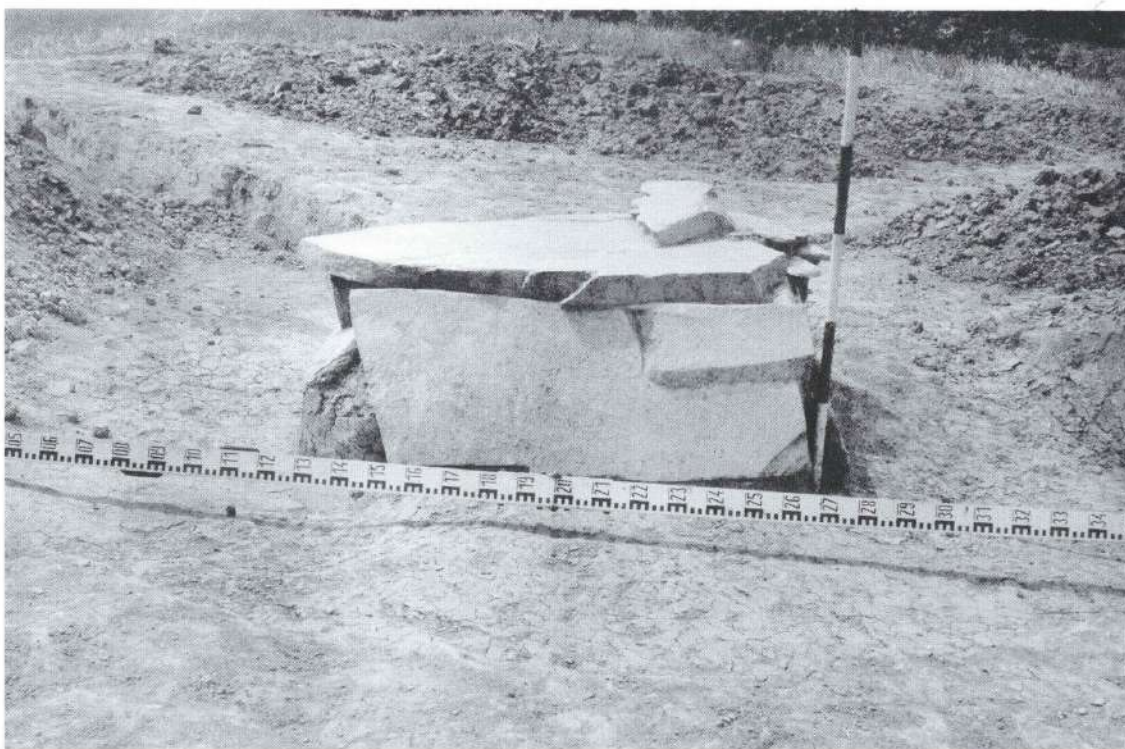
ТАБЛА VI

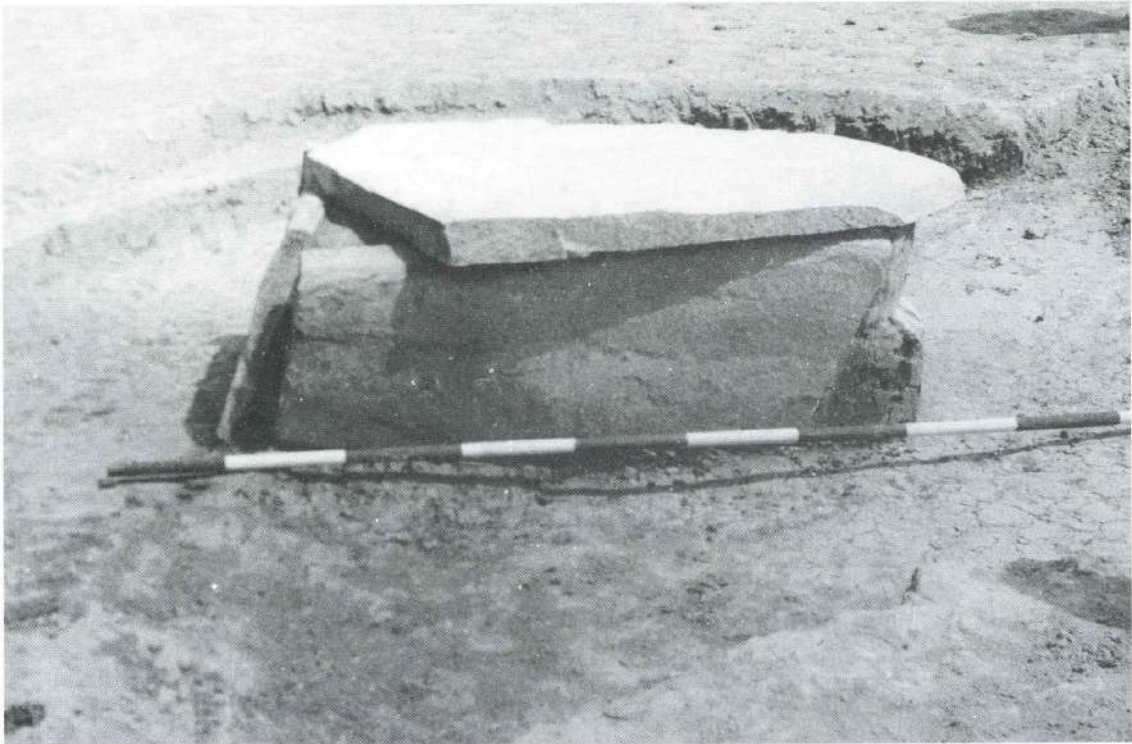
Доња Краварица, Бабињак: 1) хумка 2, суд са спалишта; 2) хумка 2, бронзана каричица; 3) хумка 3, урна 1; 4) хумка 3, урна 3; 5) хумка 3, здела

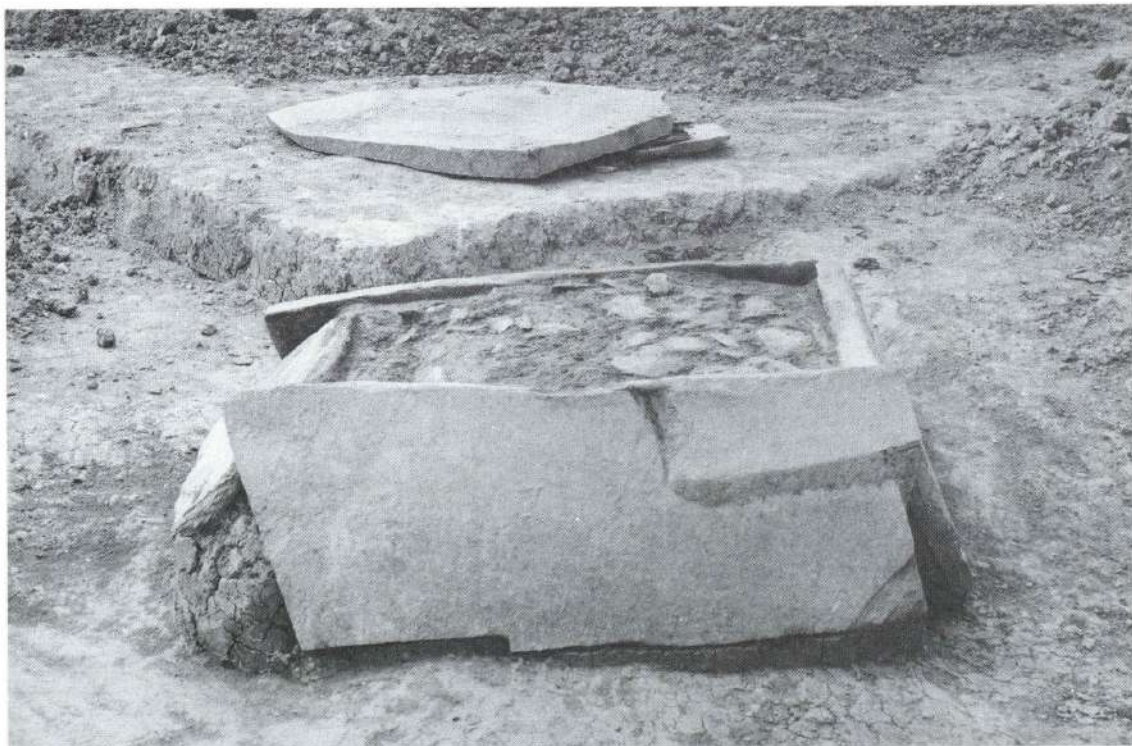
Сл. 1 Изглед хумке 1

Сл. 2 Хумка 1: централна камена конструкција – гроб 1

Сл. 3 Хумка 1: централна камена конструкција – гроб 1

Сл. 4 Хумка 1: изглед камене конструкције после скидања плоче – прекривача

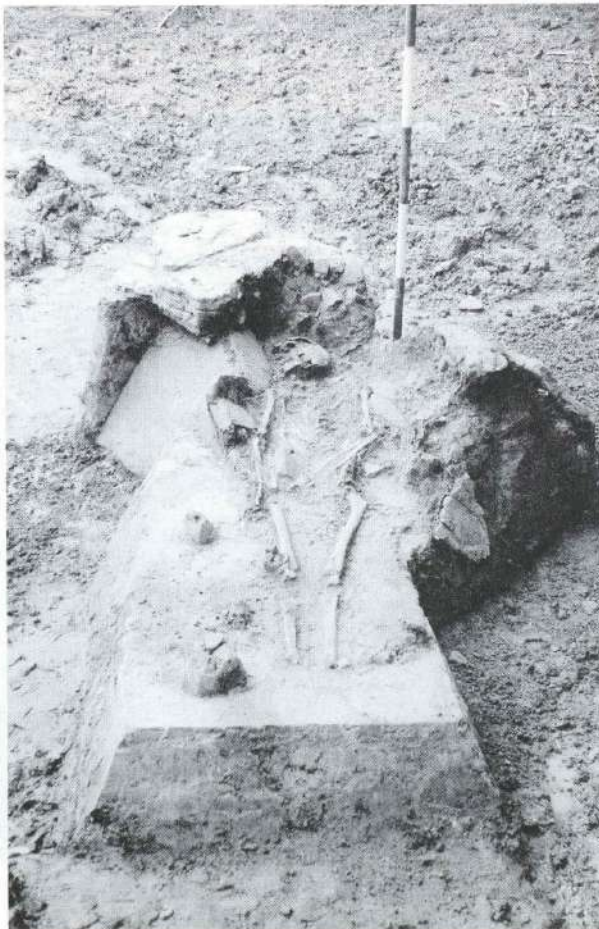
Сл. 5 Хумка 1: гроб 2

Сл. 6 Изглед хумке 2

Сл. 7 Хумка 2: гроб 1

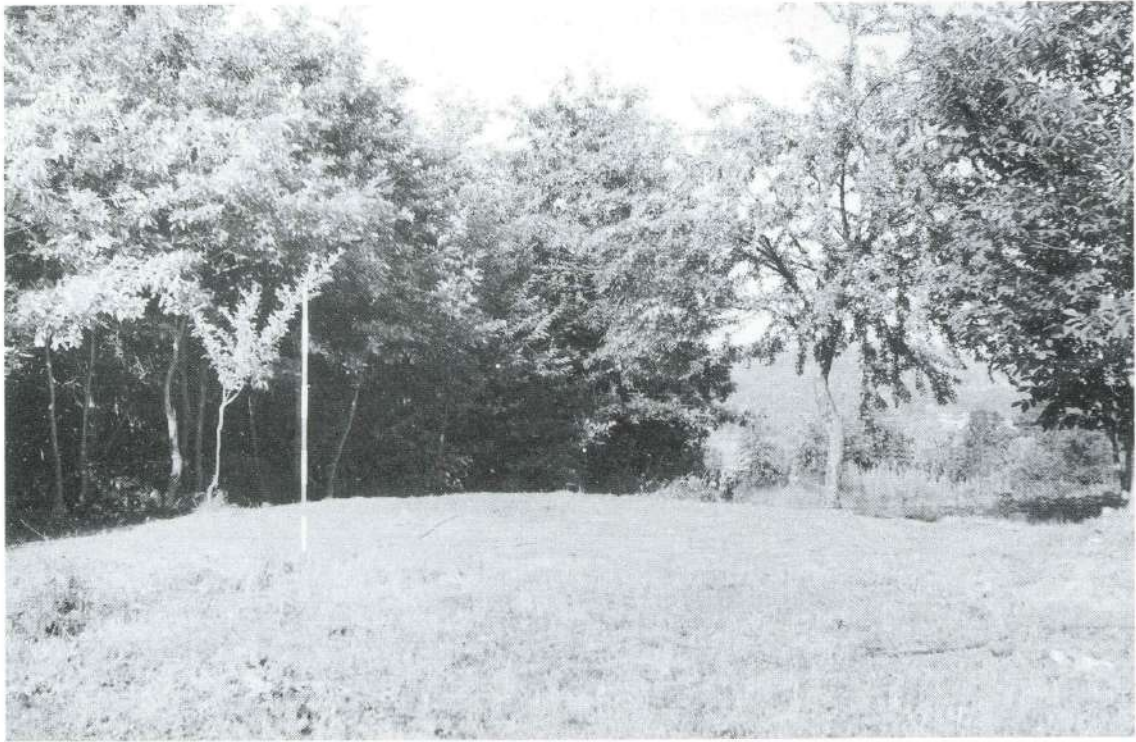
Сл. 8 Хумка 2: гроб 2

Сл. 9 Хумка 2: детаљ централне камене конструкције (ЈЗ чеона страна) – гроб 3

Сл. 10 Хумка 2: централна камена конструкција – гроб 3

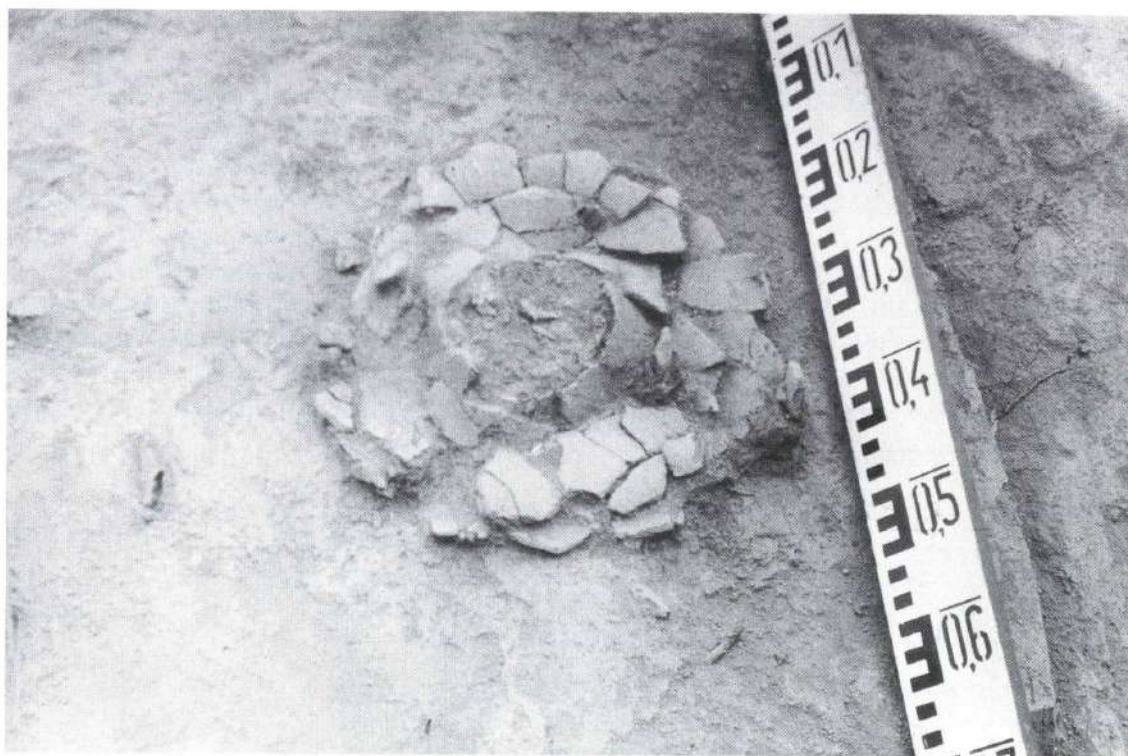
Сл. 11 Изглед хумке 3

Сл. 12 Хумка 3: урна 1 in situ

Сл. 13 Хумка 3: урна 2 in situ

Сл. 14 Хумка 3: урна 3 in situ

Др Растко
ВАСИЋ

БЕЛЕШКЕ О АТЕНИЦИ

UDK: 903.2

АПСТРАКТ: Аутор детаљније приказује појединачне карактеристичке атеничке некрополе. Посебно обрађује особености и порекло бронзаног посуђа, оружја и накити.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Атеница, бронзано посуђе, оружје, накит

Кнежевске хумке из Атенице код Чачка (хумка I са гробовима кнегиње и младог принца из прве четвртине V века и хумка II са гробом кнеза из последње четвртине VI века пре н.е.) представљају привлачну тему за стална проучавања. С једне стране, ту наилазимо на веома комплексан погребни ритуал који је прецизно утврђен захваљујући систематским ископавањима Милене Ђукнић и Борислава Јовановића, а који нема паралела у ближој околини, док нам се с друге стране указују богати гробни прилози који су, на жалост, великим делом уништени приликом спаљивања покојника, али чији остаци и те како омогућавају да се о њима детаљно расправља.¹ Из тих разлога, бићу слободан да се овде поново вратим на ову тему² и кажем нешто о том фрагментованом материјалу, с надом да ће то допринети бољем разумевању читавог проблема.

Бронзано посуђе

Фрагменти бронзаног посуђа нађени су у сва три гроба. Углавном је реч о ситним некарактеристичним комадима бронзаног лима, али се на основу ретких орнаментисаних комада, који су представљали украсне делове посуда, може рећи да су све импортоване из Грчке или Италије, а за неке од њих и претпоставити каквог су облика били.³

У кнегињином гробу (хумка I, централни гроб) нађени су, поред бројних фрагмената лима, делови обода са низом перли уз горњу ивицу и призми испод њих (дугачки 22 cm), затим део стопе суда са viseћим језицима (7 × 3,2 cm), две розете (2,2 × 1,8 cm) и дршка од гвожђа покривена бронзом. Делови обода и стопе припадају највероватније хидрији, која је по облику и величини (виси-

- 1 Милена Ђукнић, Борислав Јовановић, *Илирска кнежевска некропола у Атеници*, Чачак, 1966.
- 2 Растко Васић, *Прилози проучавању Атенице*, Зборник радова Народног музеја XVI, Чачак, 1986, 5-21; *О етничкој припадности кнежевских гробова у Атеници*, Зборник радова Народног музеја XXV, Чачак, 1995, 17-26.
- 3 Милена Ђукнић, Борислав Јовановић, *н. г.*, 39-42, 47-48 (Уп. Растко Васић, *To the north of Trebenishte*, in: Conrad Stibbe, *Trebenishte, the Fortunes of an Unusual Excavation*, Rome, 2003, 122-124; Фиг. 81-86).

на сса. 42 cm) била слична оној из Новог Пазара⁴ (сл. 1). Остаци фигуралне декорације у Атеници нису нађени. Могли су постојати и бити потпуно уништени у ватри или их на хидрији није ни било. Две розете су вероватно биле орнаментални детаљи дршки басена за ноге (поданиптер), какви су откривени и у Новом Пазару, мада је величина ове атеничке сасвим другачија.⁵

У *џринчевом гробу* (хумка I, периферни гроб) нађена је уз више недефинисаних фрагмената цилиндрична дршка (5,3 × 1,8 cm) која је можда припадала тањиру или мањем диносу.

У *кнежевом гробу* (хумка II, централни гроб) уз много фрагмената лима пронађени су цилиндрична дршка (дугачка 6,3 cm), обод (дуг 8 cm), астрагални додаци (дужине 6,5 cm и 5,5 cm) и розета (2,5 × 2,2 cm). У гробу је пронађено и неколико решеткасто пробијених фрагмената лима. Цилиндрична дршка је можда припадала кратеру-диносу, облику који је био популаран у Македонији у то време.⁶ Део обода је могао припадати малом казану (пречника 18 cm), док су астрагални додаци и розета били делови басена за ноге (поданиптера). Решеткасти фрагменти припадали су највероватније цедиљки, сличној оној каква је нађена у Новом Пазару.⁷

Иако је реч о претпоставкама које би се можда могле потврдити једном детаљном анализом сачуваних фрагмената у депоу Народног музеја у Чачку, слободно се може рећи да су три гроба у Атеници садржала десетак бронзаних посуда. Толики број увезених металних посуда до сада није пронађен нигде северно од Требеништа, што недвосмислено истиче значај ове кнежевске породице. Порекло ових посуда, као и оних пронађених у Новом Пазару, вероватно је или из Грчке или из Италије. Хидрија из кнегињиног гроба, као и она новопазарска, могла би бити коринтска,⁸ али се то не може тврдити са потпуном сигурношћу. Оно што је извесно јесте да између бронзаног посуђа у Атеници и оног у Новом Пазару постоје подударности изражене у накиту које говоре о међусобној вези ова два локалитета, односно две кнежевске породице.

Оружје

Оружје је нађено у периферном гробу хумке I и у централном гробу хумке II.⁹

У периферном гробу хумке I нађене су две бронзане тролисне стрелице, па се стога може претпоставити да су се у овом гробу као прилог налазили лук, тоболац и стреле начињени од материјала који се није сачувао.

4 Ђорђе Мано-Зиси, Љубиша Поповић, *Нови Пазар, шмирско-дрчки налаз*, Београд, 1969, 14; Т. III.

5 Ђорђе Мано-Зиси, Љубиша Поповић, *н. г.*, 14-15; Т. IV.

6 Conrad Stibbe, *The Sons of Hephaistos. Aspects of Archaic Greek Bronze Industry*, Rome, 2000, 162, 167-168.

7 Ђорђе Мано-Зиси, *н. г.*, 16-17; Т. VIII.

8 Conrad Stibbe, *op. cit.*, (n. 6), 48-50.

9 Милена Ђукних, Борислав Јовановић, *н. г.*, 42, 46-48.

Централни гроб хумке II (кнежев гроб) садржао је два гвоздена умба од штитова, више фрагмената гвоздених копаља и мачева (од којих неки са коштаном дршкама) и неколико бронзаних тролисних стрелица.

Гвоздена умба од штитова представља облик релативно добро познат на северном Балкану.¹⁰ Највише ових предмета је до сада нађено у Доњој Долини, два на Гласинцу (Читлуци и Врлазије), док су добро познати и они из Љуљака код Крагујевца, Мрчајеваца код Чачка, Криве Реке код Ужица и Ромаје код Призрена. Један комад са непознатог локалитета налази се у Музеју Баната у Темишвару. Неки комади су боље, неки лошије начињени, што указује да су вероватно израђивани у радионицама на овој територији. Концентрација налаза у западној Србији (Атеница, Љуљаци, Мрчајевци) јасно говори у прилог томе. Једини комад од бронзе, из Читлука на Гласинцу, има паралеле у Олимпији и на неки начин указује на могући утицај југа у појави овог одбрамбеног оружја код нас¹¹.

Копља су сачувана у фрагментима и о њима се не може много рећи. Двосекла сечива мачева можда би могла потицати од грчких крстатих мачева, какви су били раширени у то време у Македонији, али који се исто тако јављају и у Ромаји. Међутим, ова претпоставка није сасвим поуздана.¹² С друге стране, посебно је занимљива фрагментована коштана дршка мача или дужег ножа у облику главе грифона (сл. 2). Као непосредна паралела за ову дршку може да послужи једносекли мач, односно нож (дужине 39 cm) из гроба 120 у Сентеш-Векерцугу у Мађарској¹³ (сл. 3). Врх дршке мача приказан је у облику главе неке фантастичне животиње чији је доњи део повезан са вратом, тако да формира један отвор, што је био случај и код фрагментованог атеничког примерка. Према својим карактеристикама, поменути мач (односно нож) везује се за Ските.¹⁴ Он јасно указује на пут којим је наш примерак стигао до Атенице.

Повезаност по оружју централнобалканских кнежевских гробова са севером примећује се и у кнежевској хумци на локалитету Трњаци у Пилатовићима код Пожеге. Тамо је пронађена бронзана фигурина коња која највероватније потиче са једне фалере, сличне онима које су пронађене у кнежевској гробници у Артану у североисточној Мађарској, као што и привезак у облику птичјег протома у Пилатовићима има паралеле у Мађарској.¹⁵ Он је сигурно морао висити о штиту, за шта опет постоје паралеле на северу. Када се уз то има у виду да је у Артану пронађена и једна бронзана спартанска хидрија датована у крај VII века пре н.е.,¹⁶ а у Пилатовићима позната фрагменто-

10 Rastko Vasić, *Prilog proučavanju grčkog oružja u Jugoslaviji*, Centar za balkanska ispitivanja XX/18 (godišnjak), Sarajevo, 1982, 14.

11 B. Fellmann: *Frühe Olympische Gürtelschmuckscheiben aus Bronze*, *Olympische Forschungen* XVI, 1984, 66 sqq.

12 Растко Васић, *н. г.* 10, 15-17.

13 M. Párducz, *Le cimetière hallstattien de Szentcs-Vekerzug III*, *Acta arch. Acad. Sci. ent.*, Hung. VI, 1955, 4-5, Fig. 3; Pl. XIII, 2.

14 M. Párducz, *op. cit.*, 17.

15 Rastko Vasić, *op. cit.*, 121.

16 Conrad Stibbe, *op. cit.*, (n. 6), 98.

вана фигура лава (највероватније украсни део хидрије која је начињена у Спарти почетком VI века пре н.е.),¹⁷ може се рећи да су везе између севера и југа постојале и да су се огледале на више начина.

Узевши у обзир све речено, оружје из Атенице истовремено указује и на своју разноврсност и на своје различито порекло, што опет недвосмислено говори о атеничком кнезу као моћном поглавару који је подједнако био поштован и у ближним и у даљим областима.

Накит

Накит у Атеници није нарочито бројан. Ако се изузму различите сребрне и златне апликације геометријског облика које су највероватније биле пришивене за одело, накит се своди на неколико огрлица од златних, ћилибарских и стаклених перли и једну сребрну фибулу у централном гробу хумке I и на огрлицу од стаклених перли у периферном гробу хумке I.¹⁸ Сребрна фибула припада лучним једнопетљастим фибулама са четвртастом ногом и идентична је сребрним и златним фибулама пронађеним у Новом Пазару,¹⁹ па је по свој прилици из Новог Пазара стигла у Атеницу, заједно са ћилибарским перлама и одећом украшеном апликацијама од племенитих метала и другим материјалом.

Суштина је, међутим, у нечем другом. Чињеница је да у атеничким гробовима нису пронађене ни наруквице ни фибуле, које су иначе карактеристичне за већину гробова старијег гвозденог доба на централном Балкану (како за гласиначку групу, распрострањену, пре свега, у источној Босни, западној Србији и северној Црној Гори, тако и за групу Злот-Софронијево, раширену у источној Србији и северозападној Бугарској). На то смо раније већ скренули пажњу. На основу тога би се могло претпоставити да је ношња атеничког кнеза и кнегиње била другачија од њихових суседа, односно да су, и поред својих блиских веза са суседством, могли припадати некаквој другој културној групацији. Занимљиво је истаћи да су и хумке у Мрчајевцима из приближно истог времена дале мало накита, пре свега различите перле од огрлица, но ниједну фибулу, иглу или наруквицу.²⁰ Слична ситуација је и у Љуљацима, где је од накита пронађено неколико украсних дугмади и перли и само једна сребрна двојна игла са „М“ главом, највероватније импортована са југозапада.²¹ С друге стране, гробови из истог периода који се налазе у Мојсињу садрже фибуле и игле, што читав проблем чини сложенијим и занимљивијим.²² У очекивању да ће нови налази гробова старијег гвозденог доба из

17 Rastko Vasić, *op. cit.* 3, 121.

18 Милена Букмић, Борислав Јовановић, *н. г.*, 26 sqq.

19 Ђорђе Мано-Зиси, *н. г.*, 33-35; Т. XXVII-XXIX.

20 Милорад Стојић, *Локалитет Гусавац у Мрчајевцима*, Зборник радова Народне музеја XXVII, Чачак, 1997, 27-36.

21 Драгослав Срејовић, *Трибалски гробови у Љуљацима*, Старинар XL/XLI, 1990, 141-153.

22 Лидија Никитовић, Милорад Стојић, Растко Васић, *Мојсиње. Некропола под хумкама из бронзаног и гвозденог доба*, Чачак, 2002, 56-57.

чачанске околине бацити више светла на ово питање, може се претпоставити да поменута група гробова под тумулима, чији гробни прилози нису садржали фибуле, игле или наруквице - Атеница, Мрчајевци и Љуљаци - није могла бити илирска, односно аутаријатска, али је могла припадати аутаријатском савезу племена, који је врхунац своје моћи достигао управо у првој половини V века пре н.е., што је и време датовања ових хумки.

Ово би била нека основна запажања у вези са атеничким материјалом која смо желели овде да изнесемо, у нади да ће допринети, на скроман начин додуше, бољем познавању ове значајне и јединствене кнежевске некрополе и подстаћи даља истраживања у истом правцу.

Notes about Atenica

In this work the author talks again about tombs findings and duke tombs in Atenica, which although mostly damaged when burning deceased, give the opportunity for the interesting and important conclusions.

In spite of the fact that only fragments which remained are out of bronze dishes, it can be said that three tombs contained more than ten imported dishes. Their forms can only be guessed. However, there is a great probability that in the duchess tomb (burial mound1) there was one hydra, by the size and shape similar to the one from Novi Pazar. That is the greatest concentration of the Greek bronze dishes north of Trebeniste and it points out the power and significance of this duke family.

Weapons are various, partly domestic ones made under the southern influences, partly connected with skits groups in Panonija. Especially interesting is a parallel between Atenica's short one cut sword in fragments with a bone handle and the similar sword from the tomb120 in necropolis Szentes Vekerzug in the northeast Hungary. It also points out numerous connections with neighbours and the significance of Atenica duke family.

Jewelry in Atenica's duke tombs is modest, it mainly consists of necklaces made of different pearls, and there are no fibulas, needles or bracelets which are typical and common decorations of the central Balkans groups' costumes. According to this, Atenica, together with neighbouring necropolis in Mrcajevci and Ljuljaci near Kragujevac, which also do not contain much jewelry, can form a separate cultural group on this territory. However, this supposition will be confirmed or denied by new findings from VI and V B.C. in the vicinity of Cacak.

Rastko Vasić

Notes sur Atenica

Dans cet ouvrage, l'auteur évoque à nouveau les trouvailles tombales à l'intérieur des tombes princières à Atenica, qui, bien qu'elles furent en grande partie endommagées lors de l'incinération du défunt, offrent la possibilité de faire des conclusions intéressantes et importantes.

Même si des ustensiles en bronze ne sont restés que des fragments, on peut dire que trois tombeaux contenaient plus de dix récipients importés. Quelles étaient les formes en question, on ne peut que supposer. Avec suffisamment de probabilité, il peut toutefois être dit que dans le tombeau de la princesse (tertre I) se trouvait une "hydrya"*, de grandeur et de forme semblable à celle de Novi Pazar. C'est, d'ailleurs, la plus grande concentration d'ustensiles grecs en bronze au nord de Trebenište et elle met en évidence le pouvoir et l'importance de cette famille princière.

Les armes sont diverses, partiellement celles du pays sont provenues sous les influences du sud, partiellement elles sont en liaison avec les groupes Skites en Panonie. D'un

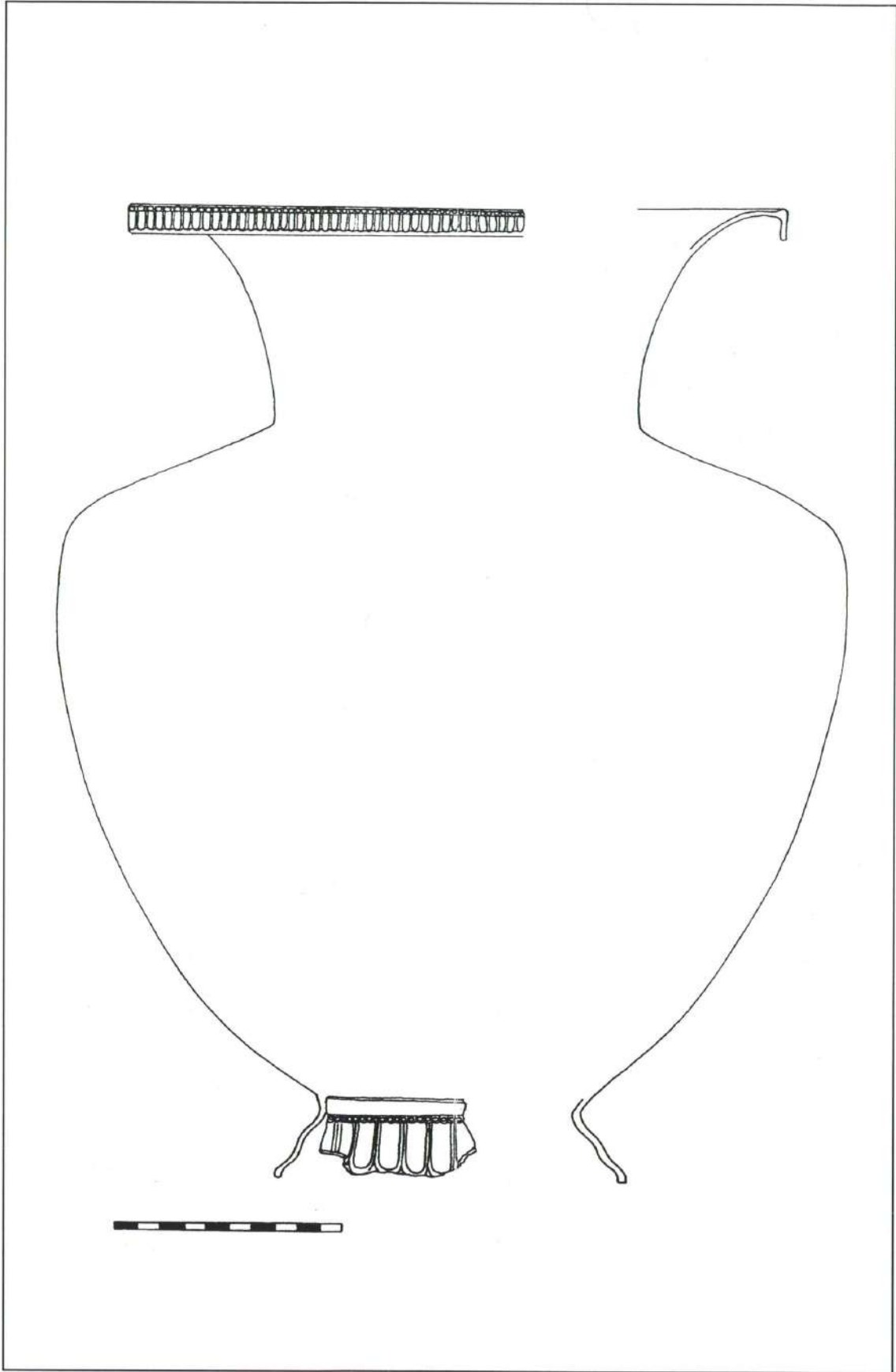
* Hydrya: récipient ancien d'origine grecque.

intérêt particulier est la parallèle entre la courte épée à un tranchant fragmentée avec une poignée d'os provenant d'Atenica et une épée semblable du tombeau 120 dans la nécropole Szentes Vekerzug au nord-est de la Hongrie. Ceci indique également les nombreux liens avec les pays limitrophes et l'importance de la famille princière d'Atenica.

Les bijoux provenant des tombeaux princiers sont modestes, et sont pour la plupart composés de colliers constitués de perles différentes, il n'y a pas de fibules, d'aiguilles, ni de bracelets, qui sont habituellement les parties ornementales du costume des groupes du centre balkanique. D'après cela, Atenica, en commun avec les nécropoles à Mr~ajevci et à Ljuljaci près de Kragujevac, qui ne contiennent également pas beaucoup de bijoux, peut être séparée en un groupe culturel particulier sur ce territoire. Toutefois, cette supposition sera confirmée ou réfutée par les nouvelles trouvailles du VI et du V siècle avant Jésus-Christ aux alentours de Čačak.

Rastko Vasić

Слика 1

Слика 3

Слика 2

Др Милорад
СТОЈИЋ

НЕКОЛИКО НЕОБЈАВЉЕНИХ ПРЕДМЕТА СА НЕКРОПОЛЕ БЕНТ-ЛУГОВИ У МОЈСИЊУ

UDK: 903.2

АПСТРАКТ: На основу више налаза металних предмета, њихове функције и облика, све је извесније да је у раздобљу од VI до V века пре н.е. у Поморављу постојао премонетарни систем плаћања, сличан оном у Буџарској и Румунији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: премонетарно средство плаћања, метални предмети

Године 2002. објављени су резултати истраживања некрополе под хумкама из бронзаног и гвозденог доба на локалитету Бент-Лугови у Мојсињу код Чачка (Л. Никитовић, М. Стојић, Р. Васић, 2002). У овој књизи, поред обиља друге грађе, предочен је и изванредан број бронзаних алки, а неколико бронзаних и гвоздених алки, које су нађене изван гробова, није публиковано. Све оне потичу из хумке 5.

Каталог

1. Бронзана алка, хумка 5, гроб 3, Инв. бр. А 1610, R – 0,022 m (Л. Никитовић, М. Стојић, Р. Васић, Ibid, 42, Табла XIV, бр. 121), слика 1a.
2. Трокружни бронзани предмет („појасна копча“), хумка 5, гроб 3, Инв. бр. А 1610, R – 0,026 m (Л. Никитовић, М. Стојић, Р. Васић, Ibid, 42, Табла XIV, бр. 12), слика 1b.
3. Бронзана алка са отвореним крајевима, хумка 5, Инв. бр. А 1625, R – 0,047 m, слика 2.
4. Две целе и два фрагмента бронзаних алки ромбоидног пресека. Цели примерци су концентрични (уклапају се једни у друге). На делу фрагмента једне алке налазе се зарези. R целих алки – 0,047 и 0,036 m, А 1636. Дужина фрагмената алки 0,045 и 0,036 m (Ibid, 45, Табла XIV, број 174), слика 3 - а - д.
5. Бронзана алка, ромбоидног пресека, хумка 5, Инв. бр. А 1637, R – 0,047 m, слика 4.
6. Једна цела бронзана алка и фрагмент бронзане алке, ромбоидног пресека, хумка 5, Инв бр. А 1638, R целог примерка 0,047 m, R фрагментоване алке – 0,037 m, слика 5.

Трокружни предмет и мања бронзана алка потичу из гроба који је из VI века пре н.е. (Ibid, 57). С обзиром на услове налаза, остали предмети из при-

казаног пописа не могу се прецизно датовати. Карактеристично је, међутим, да готово све алке имају ромбоидни пресек, попут лука гвоздене фибуле из гроба 4 у хумци V (Ibid, 42 - 43, Табла XVI, број 141). Ромбоидни пресек има и лук бронзане фибуле са кружном ногом из Маћедонаца, која, заједно са другим налазима са тог локалитета, датира с почетка старијег гвозденог доба (Васић, Р. 1999, 224, слика 2/14). Ово је, за сада, једини елемент који би био колико – толико релевантан за датовање бронзаних алки ромбоидног пресека из Мојсиња.

Поставља се питање намене ових бронзаних предмета са некрополе код Чачка. Тролисни предмет и алка из гроба 3 у хумци 5 окарактерисани су као појасне копче (Никитовић, Л./ Стојић, М./ Васић, Р. 2002, 42). Алке које се концентрично уклапају једна у другу истог су облика и пресека, али различитог пречника и тежине и несумњиво чине серију тежински грађених предмета. Фрагменти бронзаних алки имају заобљене крајеве, што указује да су као уломци дуго били у употреби пре него што су стављени у хумку. На једном фрагменту налази се неколико зареза. Сигурно је да ови зарези не представљају никакву орнаментику, већ извесну ознаку. Бронзане алке су, иначе, пронађене углавном у различитим деловима насипа хумке V.

*

У Зборнику радова Народног музеја у Чачку, бр. XXVIII, групни налаз бронзаних стрелица из Остриковца и стрелице истог типа из гробова у Србији јужно од Саве и Дунава окарактерисан је као премонетарно средство плаћања, односно симболичко средство плаћања у култу покојника (Стојић, М. 1998, 7-10). И стрелице истог типа из гробова у Србији јужно од Саве и Дунава протумачене су на исти начин.

С. Топалов је у *Archaeologia Bulgarica*, бр. 2 за 2004. годину, објавио изводе из свог прилога о премонетарним средствима плаћања на трачкој територији, посебно у северној Тракији (Топалов, С. 1993; idem 2004, 35-45). Са подручја источне Србије и Поморавља потиче већи број предмета који су идентични или веома слични предметима које је колега из Бугарске оквалификовао као средство плаћања у последњем миленијуму старе ере на тлу северне Тракије. Бронзане и неке гвоздене налазе са градине Корњет у околини Злата, аутор овог прилога је, на основу аналогија са материјалом који је објавио С. Топалов, металне налазе са овог локалитета (фрагмент наруквице украшене серијом од по три грануле, између којих се налазе орнитоморфне фигуре, привеска са три правилно распоређена протома, алке на којој су по једна и три груписане грануле и врхове стрела од танког гвозденог лима троугластог облика) сврстао у премонетарна средства плаћања (Стојић, М. 2005).

Критеријум за сврставање појединих врста предмета у премонетарно средство плаћања јесте да немају неку препознатљиву практичну намену, нити да спадају у култне предмете. На пример, очигледно је да су бронзани врхови стрелица скитског типа који су заобљени и они који су изразито мале тежине и изливени са рупама на бочним странама, често и несиметрични, начи-

њени да би служили као средство плаћања. Бронзане алке, са и без гранула, поготову фрагменти алки са гранулама, затим бронзане полуге на којима се налазе грануле, бронзани предмети у облику знака € („евро“), појединачни бронзани чланковити елементи (делови појасева чланковитог типа) у гробовима и гвоздени врхови стрелица који су неупотребљиви као практично оружје (зато што су мале тежине и начињени од веома танког гвозденог лима), највероватније су имали улогу платежног средства или су, пак, служили као средство плаћања у култу мртвих (плаћање за превоз покојника у крајње одредиште). Свакако да су поједине врсте ових предмета служиле као трговачко средство плаћања, а друге као симболичко. Вероватно да је највећи део ових предмета могао служити у обе сврхе. Да ли је реч о једној или другој врсти плаћања, може се назрети из контекста њиховог налаза. Претпоставка је да су предмети овог типа, који су налажени на насељима, вероватно служили у трговини, а они у гробовима за симболичко плаћање у култу покојника.

Имајући у виду контекст и карактеристике предмета са некрополе у Мојсињу који се третирају у овом чланку, могућно је да су и они служили као симболичко „премонетарно“ средство плаћања у култу покојника. Извесно је, такође, да су предмети који су третирани у овом раду, пре него што су стављени у гроб, служили као „премонетарно“ средство плаћања, као „роба свих роба“.

Литература

- Л. Никитовић, М. Стојић, Р. Васић, *Мојсиње, некропола њод хумкама из бронзаног и гвозденог доба*, Чачак, 2002.
- М. Стојић, „Нови налази бронзаних стрелица скитског типа у Србији јужно од Саве и Дунава“, *Зборник радова Народног музеја XXVIII*, Чачак, 1998, 5-10.
- М. Стојић, „Подгорац, градина Корњет из гвозденог доба“, *Viminacium*, sous presse, 2005.
- М. Stojić, „Prämonetäre Zahlungsmittel aus dem Morava-Gebiet und Ostserbien“, *Archaeologia Bulgarica*, sous presse, 2005.
- S. Topalov, *Formes prémonétaires de moyens l'échange. Les flèches-monnaies coulés d'Apollone du Pont VIII-V e s. Av. N-e.* Sofi, 1993.
- S. Topalov, „Nichtmonetäre Austauschgegenstände im Rahmen des Kleinhandels der thrakischen Regionen während des ersten Jahrtausend v. Chr.“, *Archaeologia Bulgarica* 2, 2004, 35-45.
- R. Vasić, „Ostava iz Maćedonca“, *Leskovački zbornik XLI*, Leskovac, 1999, 223-230.

Some Unpublished Objects from the Necropolis Bent-Lugovi in Mojsinje

In the Collection of Works of the National Museum in Cacak, No. XXVIII, a collective findings of bronze small arrows from Ostrikovac and the small arrows of the same type from the tombs in Serbia south of the Sava and Danube were characterized as pre monetary means of payment, that is to say symbolic means of payment in the cult of a deceased (Stojic, M. 1998, 7-10). The arrows from the same type of tombs in Serbia south of the Sava and Danube were described in the same way (Ibid).

S. Topalov, in the issue 2 of 'Archeology Bulgarica' for the year 2004, published extracts from his supplement about pre monetary means of payment on the territory of Traci especially in the north Traci (Topalov, S.1993; idem 2004, 35-45). From the territory of Eastern Serbia and from Pomoravlje there are a lot of objects which are almost identical or very similar to the objects which the colleague from Bulgaria characterized as means of payment in the last millennium of the old era on the territory of north Traci. Bronze and some iron findings from the ancient town Kornjet in the vicinity of Zlota (eastern Serbia), the author of this article, according to the analogy with the material published by S.Topalov, metal findings from this locality (a part of a bracelet decorated with the series of three granules among which there are ornitomorph figures, pendants with three regularly arranged protoms, iron rings where there are one and three granules grouped and peaks of arrows made of thin iron sheet metal in the shape of triangles) classified in pre monetary means of payment. (M. Stojic 2005).

The criteria for classifying certain objects in pre monetary means of payment is the absence of some kind of recognizable purpose or the fact that they do not belong to cult objects. For example, it is obvious that the bronze peaks of arrows of skit type, the ones which are rounded and the ones with exceptionally small weight and cast with the wholes on the sides, often not symmetric, were made to serve as means of payment. Bronze rings with or without granules, especially the fragments of rings with granules, then bronze bars with granules, bronze objects in the form of E ('EVRO'), individual joint elements made of bronze (parts of belts of joint type) in tombs and iron peaks of arrows which are useless as practical weapon (because they are very light and made of very thin iron sheet metal), most probably they had a role of means of payment, or, even, as means of payment in the sphere of cult of dead (for example, paying by a deceased to the final destination) -(Ibid). It is for sure that some of these objects were used as trade means of payment while others had a symbolic meaning; it is certain that most of these objects could have been used for both purposes. The direction whether their purpose was payment in one or other way is the context of their finding; it is possible that the objects of this type found in the settlement probably used for trade while the other ones in tombs had symbolic meaning of payment in the cult of deceased.

Taking into account the context and characteristics of the objects from necropolis in Mojsinje which are the subject of this article, it is possible that they also served as symbolic pre monetary means of payment in the cult of deceased. However, it is also possible that these objects were used as pre monetary means of payment in trade before putting them in tombs.

Milorad Stojić

Quelques objets inédits de la nécropole Bent-Lugovi à Mojsinje

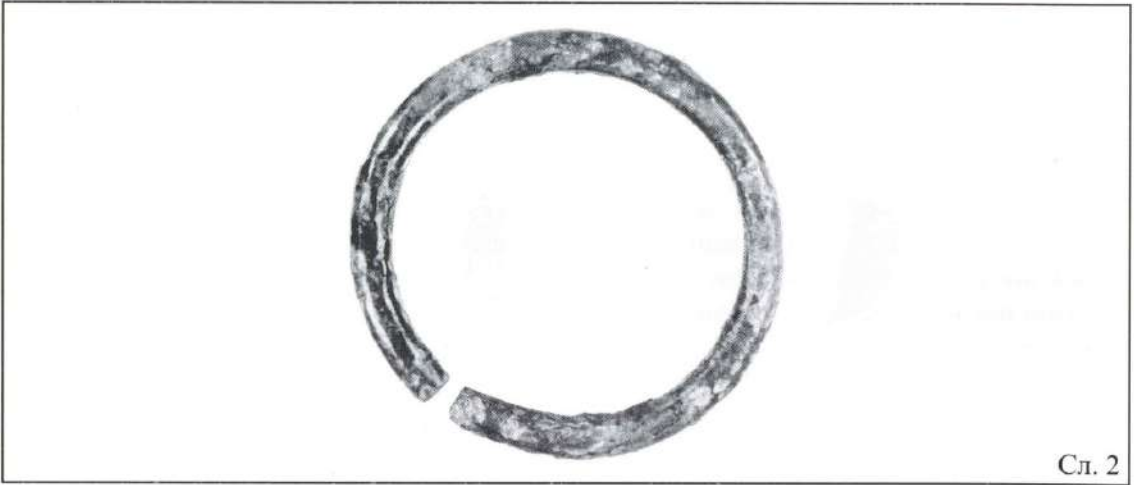
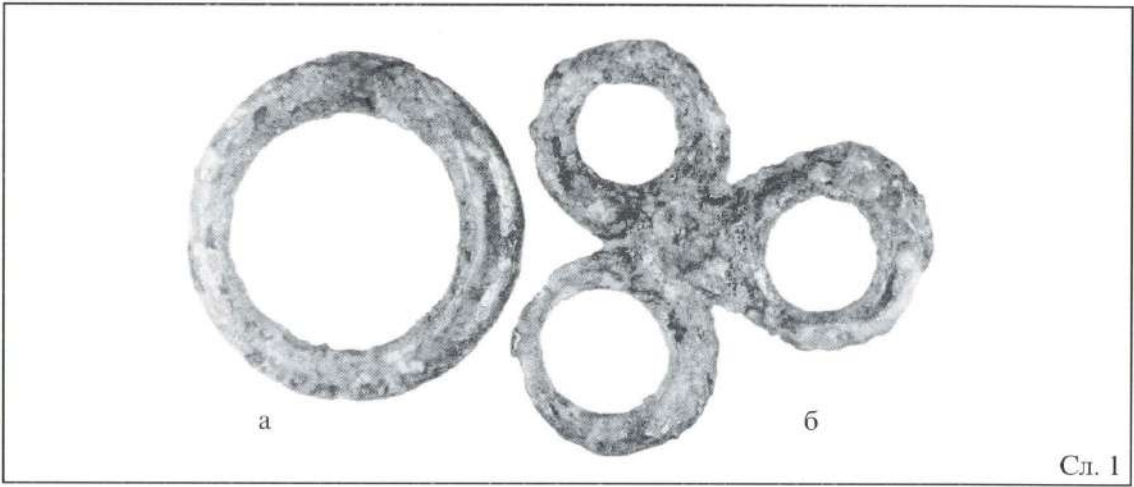
Dans le recueil d'ouvrages du musée national à Čačak, le numéro XXVIII, trouvaille groupée de flèches en bronze d'Ostrikovac et de flèches du même type provenant des tombeaux en Serbie, au sud de la Sava et du Dunav, est caractérisé comme un mode de paiement pré-monnaie, c'est-à-dire un mode de paiement symbolique dans le culte des morts (Stojić, M. 1998, 7-10). Les flèches de même type des tombeaux en Serbie, au sud de la Sava et du Dunav, sont aussi interprétées de la même façon (Ibid).

S. Topalov a publié, dans le numéro 2 de l' „Archéologie Bulgarique“ (Archæologia Bulgarica) pour l'année 2004, des extraits de son annexe concernant les modes de paiement pré-monnaies sur le territoire „trake“, en particulier au nord de la Trakiya (Topalov, S.1993; idem 2004, 35-45). Du territoire de la Serbie de l'est et du Pomoravlje provient le plus grand nombre d'objets qui sont identiques ou fort semblables aux objets que le collègue de Bulgarie a qualifié comme mode de paiement du dernier millénaire de l'ère ancienne sur les terres du nord de la Trakiya. Les trouvailles en bronze et certaines en fer de l'enclos Kornjet aux environs de Zlota (Serbie de l'est), l'auteur de cette annexe, en se basant sur l'analogie avec le matériel que S. Topalov a publié, ainsi que les trouvailles en métal à cette localité (fragment de bracelet orné d'une série de par trois granules, entre lesquelles se trouvent des figures ornithomorphes, pendentifs avec trois protomes disposés convenablement, anneaux sur lesquels se trouvent par une et par trois granules groupées et des pointes de flèches en tôle de fer mince de forme triangulaire), a classé parmi les modes de paiement pré-monnaies (Stojić, M. 2005).

Le critère pris en compte pour le classement de certaines variétés d'objets en mode de paiement pré-monnaie est qu'ils ne possèdent pas une certaine affectation pratique reconnaissable, ni qu'ils appartiennent à des objets de culte. Par exemple, il est évident que les pointes en bronze des flèches de type „skite“ qui sont arrondies et celles qui sont d'un poids extrêmement faible et moulées avec des trous sur les côtés latéraux, souvent même asymétriques, ont été faites afin de servir de mode de paiement. Les anneaux en bronze, avec ou sans granules, notamment les fragments d'anneaux avec des granules, puis les lingots en bronze sur lesquels se trouvent des granules, les objets en bronze en forme de signe C („euro“), les éléments individuels articulés en bronze (parties de ceintures de type articulé) dans les tombeaux et les pointes en fer des flèches qui sont inutilisables en tant qu'armes pratiques (parce qu'elles sont de poids faible et faites en tôle de fer très mince), avaient vraisemblablement le rôle de mode de paiement ou, aussi, de mode de paiement dans la sphère du culte des morts (par exemple, le paiement du transport du défunt au dernier asil)-(Ibid). Assurément, certaines catégories de ces objets servaient de mode de paiement commercial et les autres comme symbolique; il est certain que la plus grande partie de ces objets pouvait servir à ces deux effets. L'indicateur montrant s'il s'agit de l'un ou de l'autre mode de paiement est le contexte de leur trouvaille; il est certain que les objets de ce type, qui ont été trouvés sur les localités, servaient probablement au commerce, et ceux qui étaient dans les tombeaux au paiement symbolique dans le culte des morts.

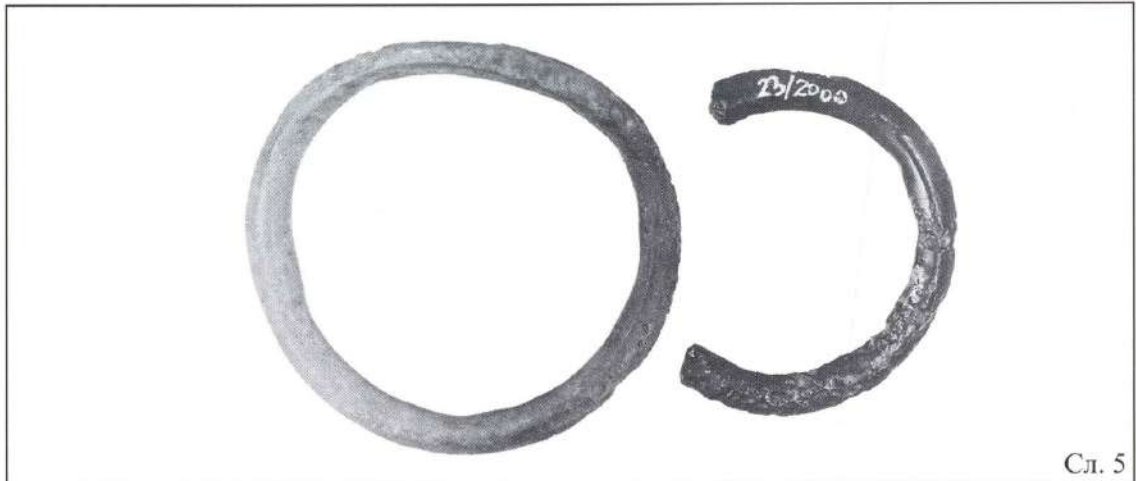
Ayant en vue le contexte et les caractéristiques des objets de la nécropole à Mojsinje qui sont traités dans cet article, il est possible qu'ils ont eux aussi servi comme un mode de paiement „pré-monnaire“ dans le culte des morts. Il est certain, de même, que les objets évoqués dans cet ouvrage , avant d'être mis dans la tombe, servaient de mode de paiement („pré-monnaire“), comme „marchandise de toutes marchandises“.

Milorad Stojić

Сл. 4

Сл. 5

Делфина
РАЈИЋ
Милош
ТИМОТИЈЕВИЋ

МОНАСТИР СРЕТЕЊЕ

UDK: 726.71(497.11)

АПСТРАКТ: *Тема рада су историја, архитектура, живопис, иконопис и ризница манастира Срећење на Овчару. Даји је приказ свих досадашњих знања о овом споменику, допуњених са до сада неисцраженим детаљима везаним за живопис.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Срећење Господње, манастир, зографи, епископ Никифор Максимовић*

Манастир Срећење подигнут је на падинама Овчара и има несумњиво најлепши положај и природно окружење. Лепота, али и суровост природе у којој је подигнуто Срећење, надахњивала је монахе на одрицање од овоземаљских вредности и предавање молитви, посту и припреми за вечност. Као и за већину манастира у Овчарско-кабларској клисури, ни за Срећење се не зна тачно време настанка, нити име ктитора. Вук Караџић је забележио легенду везану за подизање манастира која, додуше, нема никакво упориште у историјским изворима. Читава прича везана је за локацију под именом Корона, на којој је подигнут манастир: „Више намасџира њог самим вром Овчара има једна долина, која се зове мала Корона, а више је долине један за њаванак, на коме има и мали извор, зове се велика Корона: а исџод њи зове се Корунски до. При џовједа се, да су у сџара времена, кад су овај намасџир нај џрије ћели зрадиџи, баџали круну у небо, да зледају на ком ће се мјесџу усџавиџи, џа онђе да зраде цркву; и од џога осџало име Корона.“¹

Први помен манастира Срећење потиче из 1528. године. У турском попису забележен је под именом Корање, у оквиру села Марковице.² Иако се манастир не помиње под својим правим именом, на основу назива Корање и села у оквиру кога је поменут, може се претпоставити да је то ипак Срећење. То је, за сада, први сачувани писани помен Срећења, али храм је свакако постојао и пре тога. Када је тачно подигнут, данас није познато. Претпоставља се да потиче из средњег века, као и Никоље, или да је у османско доба подигнут на старим темељима.

Досадашња архитектонска истраживања датовала су овај храм на крај XVI века.³ Међутим, први писани помен помера изградњу Срећења неколико деценија, па можда и читав век уназад. То је значајна констатација, јер сачувани архитектонски облици храма, из периода пре обнове, упућују на стил

- 1 Вук Стефановић Караџић, *Почетак описанија срџски намасџира*, у: „Овчарско-кабларски манастири“, Градац 98/99, Чачак, 1991, стр. 19-20.
- 2 Ахмед С. Аличић, *Турски калџасџарски џоџиси неких џодручја Зайадне Србије: XV и XVI век, II*, Чачак, 1985, стр. 128.
- 3 Светлана Пејић, *Манастир Пусџиња*, Београд, 2002, стр. 49.

градње са краја XVI века, у доба када највероватније настаје и манастир Св. Тројица. Темељна обнова почетком XIX века значајно је изменила првобитни изглед цркве, што у великој мери отежава датовање манастирске цркве.

Први векови постојања манастира Сретење данас нису довољно познати. Само поједини истргнути догађаји, о којима се зна на основу штурих записа, откривају нека од многобројних дешавања. Страдања су била честа. Татари у турској служби палили су 1623. године манастир Сретење. Но, живот монаха је ипак настављан. Зна се да је 1637. године, за време игумана Јанићија, у манастир Сретење примљено у залог једно рукописно јеванђеље. Патријарх Гаврило је посетио Сретење 1650. године и однео у Пећ типик манастира Ариља, који је запустео због насиља Турака.⁴ Највеће страдање Сретење је доживело за време Велике сеобе 1690. године. Тада је манастир вероватно био порушен и напуштен. Један од монаха пребеглих преко Саве и Дунава био је и проигуман Совроније, чије се име помиње на једној панагији из XVII века.⁵ Публицисти су оставили податак да је Сретење запаљено и порушено 1715. године, а да је братство поубијано или се разбежало.⁶ Познати историјски извори не помињу ту годину као време страдања манастира који је у рушевинама провео читаво једно столеће, тако да о њему нема података везаних за XVII век.

На своју обнову манастир је чекао све до краја друге деценије XIX века, када је енергични монах и будући владика Никифор Максимовић кренуо у његову обнову. Претходно је овај монах 1811. године обновио манастир Преображење, одакле је прешао у једну пећину изнад Сретења, које је тада било у рушевинама. Сахрањујући мртве и молећи се за живе за време велике епидемије куге 1814. године, Никифор Максимовић је у Преображењу сакупио неколико хиљада гроша. „*Па, вели, сѣнанем мислиѣи, шѣа ћу чиниѣи с оволиким новцима? Да идем на Јерусалим, и да дам новце, да се њима поправљају и красе цркве и намастѣири у ѣуѣим земљама; нећу! Боље и је на ѣаково шѣо у нашој земљи ујоѣребѣиѣи.*“⁷ Тако је одлучио да обнови порушени манастир Сретење.

Најпре се, 1817. године, настанио у једној пећини изнад манастира. Захваљујући труду овог монаха, као и материјалним средствима која је сакупио, обнова Сретења је брзо напредовала. Како је забележено у предању, Никифор Максимовић је са групом мештана села Негришори из олтарског дела цркве извадио један огроман црни граб, такве дебљине да га два човека нису могла обухватити. По свему судећи, највећи део цркве обновљен је 1818. године,

4 . Лjubомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, Београд, 1902, стр. 307, 334, 364 (бр. 1139, 1300, 1446).

5 . Радивоје Бојовић, *Манастир Сретење на бакорезу из 1845. године*, *Валсаница XXIX*, Београд, 1998, стр. 368.

6 . Јеромонах Мисаило Сретењски, *Манастир Сретење на Овчару*, „Гласник. Службени лист Српске православне патријаршије“, год. XI, бр. 5, Сремски Карловци, 14. март 1930, стр. 71.

7 . Феликс Каниц, *О овчарско-кабларским манастирима*, у: „Овчарско-кабларски манастири“, Градац 98/99, Чачак, 1991, стр. 31-32.

али су се радови на целом манастирском комплексу наставили у наредних тридесет година. Вук Караџић је 1820. видео црквицу и кућицу у којима је, поред Никифора, било још двоје ђака. Стара црква је била прилично велика, са свих страна ограђена монашким ћелијама чији су се темељи, као и темељ старе цркве, јасно распознавали. Сам Никифор Максимовић је у Сретењу остао све до 1830, када постаје ужички владика са седиштем у Чачку. То му је донекле одузело време које је могао посветити завршетку радова на Сретењу.⁸

Никифор Максимовић је манастиру удахнуо нови живот и то не само у верском, него и у економском погледу, обезбеђујући му бројна имања. Сретење је било и без земље и без стоке, тако да се издржавало од прилога, а монаси су на искрченим местима око манастира сејали кукуруз. Никифор Максимовић је био и први свештенослужитељ све до 1830, када га замењује Геден Ивановић, који је умро 1855. године.⁹

Сретење је захваљујући епископу Максимовићу стекло велики углед, а манастир Ваведене је 1843. године постао његов метох. Максимовић је у центру чачанске вароши подигао објекте који су издавани у закуп, што је манастиру доносило приличну добит. Епископ је куповао и њиве за манастир, а 1849. године и једну воденицу у Бањици. Последње што је урадио за Сретење било је засађивање винограда у Паковраћу, на падини брда званог Овчарић. Конак је овде подигнут 1850. године. Следеће године цео комплекс је ограђен зидом, а направљене су и две капије. Главна је постављена на западној страни и везана је за пут према Сретењу. Двадесетих година XIX века, када су Турци још били у границама Београдског пашалука, Сретење није плаћало Турчину спахији ништа, пошто није имало имања. Када је Феликс Каниц посетио Србију 1860, Сретење није имало своју парохију, али је зато имало 33 хектара ораница, ливада и пашњака, 10 хектара воћњака и винограда, и чак 350 хектара шуме, као и многобројну стоку. Приходи су износили 3.500 динара годишње.¹⁰

Због заузетости владике Никифора Максимовића у Чачку, са обновом Сретења поново се кренуло тек 1840. године. Епископски конак саграђен је 1840, као спратна грађевина са покривачем од ћерамиде. Гостински конак је саграђен 1845. Подигнута је и велика трпезарија, а радови на овом објекту завршени су наредне године. Радови нису престајали ни 1847, када је на месту, где је у првој фази обнове 1827. била трпезарија, подигнута једна кула. Из Пеште су 1842, за звонару која је подигнута исте године, наручена три звона са натписима и представом Сретења. У Бечу су набављена два велика месингана свећњака, у Београду 1843. сребрна кадioniца, а теплота следеће, 1844. године. До 1847. набављени су и остали богослужбени предмети за манастир. Цео комплекс је ограђен зидом 1849, а исте године епископ је наложио пробијање пута од манастира до села Дучаловићи.¹¹ Обнова овог храма била је

8 Видоје Марковић-Теодосије Вукосављевић, *Портрети епископа ужичког Никифора Максимовића*, ЗРМХ, Чачак, 1979, стр. 149-150.

9 Архимандрит Јован Радосављевић, *Овчарско-кабларски манастири*, Приштина, 1998, стр. 369-398.

10 Феликс Каниц, *н.д.*, стр. 31-32.

11 Радивоје Бојовић, *н.д.*, стр. 368-376.

велики подухват, али је неспретно и неукусно урађена. Када су Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић 1875. године посетили манастир, забележили су да је црква манастира Сретење „нагрђена да горе бићии не може.“¹² У време обнове овчарско-кабларских манастира током XIX века, архитектура се окретала ка већ истрошеним обрасцима стваралаштва. У сакралном грађевинарству, у погледу стила, на снази су биле окренутост и оданост прошлости, и то колико из доследности, толико и из релативне стваралачке немоћи и конзервативизма. Грађевинска активност није излазила из оквира старих стилских образаца, ослоњених на наслеђе византијске, рашке и моравске архитектуре и домаће неимарске традиције.¹³

После завршних грађевинских радова, у манастир су 1844. године, ради осликавања унутрашњости цркве, позвани сликари Живко Павловић из Пожаревца и Никола Јанковић из Охрида. Престоне иконе је Павловић пре тога већ био насликао. Живописање Сретења завршено је 26. новембра 1844, а сутрадан је владика освештао храм. Непосредно по освећењу цркве, епископ Максимовић је наручио и један бакрорез по предлошку Живка Павловића, на коме је приказан владика како одлази у манастир у коме је скоро цео комплекс завршен. Ова представа је следеће године урађена у Бечу. Епископ је, у складу са својим строгим монашким схватањима, обнављао традиције средњег века, па и преписивачку делатност. Својеврсну потврду монашке строгости чинила је и одлука да се Сретење одабере као место где су затварана свештена лица које би грађански судови осудили на казну.¹⁴ Живопис овог манастира није на високом нивоу и он је, како је то још 1875. године запазио Михаило Валтровић, немоћни изданак старог српског црквеног живописа.¹⁵

Епископ Максимовић је изненада умро 28. фебруара 1853, а сахрањен је 3. марта, у унапред припремљену гробницу у Сретењу, у припрати манастирске цркве.¹⁶ У опису манастира Ужичке епархије из 1859. године, може се видети стање у којем су се налазили овчарско-кабларски манастири половином XIX века. Кров цркве манастира Благовештење био је сатрулио, тако да је храм прокишњавао. Манастир Ваведене налазио се у добром стању. Иконостас је оцењен као прост, црква је била скоро до пола окречена, а у другој половини се могао назрети део старих фресака. Цркве манастира Никоља, Јо-

12 *Говор којим је изасланик Српског ученог друштва за снимање уметничких споменика по Србији Михаило Валтровић одговорио четвории изложбенима архитектонских, живописних и скулптурних, 1. маја 1877. год., Гласник СУД, кн. XLVI, Београд, 1878, стр. 249.*

13 Радомир Станић, *Грађевинарство и сликарство из краја XVIII и почетка XIX века у пределима око Чачка*, ЗРМ Х, Чачак, 1979, стр. 23.

14 Радомир Станић, *Иконостас цркве манастира Сретење на Овчару*, ЗРМ XI, Чачак, 1981, стр. 31-50; Милосав Д. Протић, *Сретење и Тројица*, у: „Овчарско-кабларски манастири“, Градац 98/99, Чачак, 1991, стр. 66.

15 Милан Милићевић, *Манастири у Србији*, Београд, 1867, стр. 81; *Говор...*, стр. 252.

16 Видоје Марковић-Теодосије Вукосављевић, *н.д.*, стр. 150.

вања и Свете Тројице биле су у добром стању. Ипак, Сreteње је, после велике обнове у првој половини века, било у најбољем положају.¹⁷

У деценијама које су следиле, монашки живот у Сreteњу текао је уобичајеним ритмом. Игуман Венедикт је у манастиру формирао велику библиотеку која је за појмове XIX века била и богата и напредна.¹⁸ Нова окупација Србије, устанак и грађански рат донели су поновна страдања овчарско-кабларских манастира. Током повлачења Немаца из Ужица и Пожеге 21. септембра 1941. године, колону су у клисури нападали партизани. Као меру заштите, Немци су употребљавали авионе који су бомбардовали околину. Тако су страдали манастири Света Тројица и Сreteње на Овчару.¹⁹ Причињена штета није била мала. Манастиру Света Тројица су од авионских бомби срушени велики конак са звонаром и још два мања конака. Црква је страдала од детонација, али није порушена. И Сreteње је било бомбардовано и митраљирано. Срушена су два конака и трпезарија.²⁰

На жалост, приликом бомбардовања манастира септембра 1941, Немци су погодили конак у коме су се налазиле манастирске драгоцености, архива и библиотека. У рушевинама манастира је током Другог светског рата боравио један од највећих теолога српске православне цркве, Јустин Поповић, који се ту крио од окупатора. За време окупације монах Јелисеј је делимично обновио један конак, тако да манастир није запустео. После Другог светског рата, Сreteње је добило посебну управу, јер је све до 1946. било под управом манастира Света Тројица. Убрзо је Сreteње (1947) постало женски манастир, којим је управљао духовник Васијан из Преображења. У Сreteње су тада дошле три искушенице, које су 1948. замонашене. Следеће године су успеле да заврше обнову једног конака, али исте године одлазе у Враћевшницу. Преосталим сестринством је од 1951. године управљала игуманија Јована Србовић, која је дошла из Јовања. Њу је 1975. заменила монахиња Минодора, која је у манастир дошла још 1948. године.²¹ Игуманија Минодора преминула је у пролеће 2005. године.

Након Другог светског рата, монахиње које су остале у Сreteњу успевају да 1949. године делимично обнове срушени конак пред црквом, јер је други његов део остао у рушевинама. Уследила је и обнова старог конака до куле, који је надзидан 1950, а трпезарија за народ саграђена је 1963. године. Црква манастира Сreteње, делатношћу Завода за заштиту споменика културе из

17 : Слободан Милеуснић, *Опис манастира Ужичке епархије 1859. године*, у: „Богородица Градачка у историји српског народа“, Чачак, 1993, стр. 242-251.

18 : Михаило Н. Илић, *Моравска клисура међу Овчаром и Кабларом са једним планом*, Гласник СУД, књ. XLII, Београд, 1875, стр. 188.

19 : Горан Давидовић-Милош Тимотијевић, *Зајамњена прошлост. Историја равногорца чачанског краја, I*, Чачак-Горњи Милановац-Краљево, 2002, стр. 185-186.

20 : *Страдања манастира Преображење, Света Тројица и Сreteње у Другом светском рату*, приредио Зоран Маринковић, Изворник 15, Чачак, 1999, стр. 131, 140.

21 : Архимандрит Јован Радосављевић, *н.д.*, стр. 369-398.

Краљева, препокривена је 1988, а исте године извршено је и чишћење фресака. Санирањем старог конака, као и осталим грађевинским радовима, омогућени су повољнији услови за живот монахиња. У оквиру новог конака, саграђеног деведесетих година XX века, смештена је капела посвећена Покрову Пресвете Богородице.²²

Архитектура

Данас није у потпуности познато како је изгледала првобитна црква манастира Сreteње ни пре рушења, ни касније, приликом обнове у XIX веку. По свему судећи, опис рушевина цркве коју ју је Никифор Максимовић почео обнављати није у потпуности тачан, пошто првобитном склопу припадају зидови готово до висине певнице. То је била једнобродна грађевина са петостраном апсидом, правоугаоним певницама и зиданим иконостасом. Није познато да ли је постојала припрата на месту данашњег звоника. Од каменог намештаја оригинални су само амвонска розета и крстионица.

Данас је обновљена црква манастира Сreteње једнобродна грађевина без куполе, са плитким правоугаоним певницама, петостраном апсидом, знатно нижом од висине наоса, припратом квадратне основе, изнад које је подигнут несразмерно велики звоник.

Црква је подељена на три целине. Припрата са звоником подигнута је 1842. године. Централни део цркве, наос, правоугаоне је основе без куполе, засведен је и од олтарског дела је одвојен зиданим иконостасом који допире до свода и чини његову потпору. У олтарски део се улази кроз царске двери и двери за протезис. Олтар је једна целина, а протезис на северу и ђаконикон на југу нису издвојени, већ су представљени нишама. Апсида је изнутра полукружна. Њена ширина је иста као и ширина брода цркве.

Није посебно испитивано од ког је материјала грађен манастир, али може се претпоставити да се испод слоја фасадног малтера налази камен. Данас је цео храм омалтерисан и окречен у бело. Није позната оригинална покривка цркве, као ни материјал који је употребио Никифор Максимовић приликом њене обнове 1818. године. Сачуван је податак да је храм, по жељи покојног Никифора Максимовића, 1860. године препокривен бакром. Данас је црква покривена лимом.

Наос цркве има двосливни кров, док је звонара покривена четвоространим кровом, на чијем врху се налази нека врста лантерне. Плитке правоугаоне певнице завршене су двоводним покривачем, а петострана апсида полукружним. На спољашњости цркве нема никаквих украса. Фасадна декорација је сведена на камени сокл и благо профилисани кровни венац.

Унутрашњост храма веома је мрачна, јер светлост допире из малог броја уских прозора. На правоугаоним певницама и олтарској апсиди налази се

22 Радомир Станић, *Истраживање и заштитна споменика културе у чачанском крају*, у: „Вишевековна историја Чачка и околине“, Београд, 1995, стр. 608-617.

по један уски правоугаони прозор. И припрата са обе стране има по један мали правоугаони прозор, али и један са западне стране, изнад улазних врата. Над квадратном припратом једнобродне црквице уздигнут је масиван звоник који својим димензијама надјачава цео храм и разбија складност његових пропорција. Са све четири стране звонаре налази се по један велики правоугаони прозор. Изнад њих је смештен по један окулус.

Портал који води у припрату, сазидану са звонаром 1842. године, једноставне је израде, правоугаоног облика и без икаквих украса. Изнад портала се налази плитка ниша правоугаоног облика која се полукружно завршава.

Унутрашњи портал, који води из припрате у наос цркве, сазидан је вероватно 1818. године. Нема никаквих украса. Од оригиналног каменог намештаја сачуван је један амвон који је подељен на средишњи део и бордуру. У средишту је исклесана шестокрака звезда, а на бордури лоза са бршљановим листовима.

Изнад припрате је изведена слепа калота, а у звоник се улази из северозападног дела припрате. Свод наоса је полуобличаст, а распон свода је истоветан ширини брода. Зидови првобитног храма, пре обнове из 1818. године, вероватно су сачувани до висине певница, јер су на њиховим попречним зидовима очуване следе аркаде, што је по свој прилици оригинални архитектонски елемент из времена првобитне изградње храма. Зидани иконостас је изведен до висине свода са којим чини архитектонску целину. У олтарски простор се улази кроз царске двери и кроз пролаз за протезис, док ђаконикон нема посебан улаз. Неимар Сретења није уситнио простор у олтару правећи одвојене просторије за протезис и ђаконикон, већ је унутар олтарског простора начинио само две нише. Полукружна ниша изведена на северном делу у функцији је протезиса, док правоугаона на јужном делу олтара представља ђаконикон. Њихова улога није стварање симетрије у простору, која на тај начин није до краја ни остварена. Сретење, као и већина цркава из XVI века, има горње место – трон у облику апсидалне нише. Апсида је засведена полукалотом.

Данас није познато како је изгледала првобитна црква манастира Сретење, јер никада, до данас, нису вршени комплетни истраживачки радови. На основу сачуваних оригиналних архитектонских елемената (доњих партија зида наоса, правоугаоних певница, петостране апсиде, зидане олтарске преграде, амвонске розете), Сретење би се могло временски сместити најкасније у рани XVI век. На то упућује и први помен манастира из 1528. године. По својој основи, са благо истуреним правоугаоним певницама, олтарском апсидом у ширини брода цркве, зиданом иконостасу, атипично усмереним нишама протезиса, као и по распону свода у пуној ширини брода, Сретење је веома слично цркви манастира Пустиња код Ваљева за коју, као ни за Сретење, нема поузданих извора за датовање изградње.

Велика обнова манастира, коју је организовао епископ Никифор Максимовић, изведена је од 1818. до 1847. године. Обнова је неспретно и неукусно урађена, иако је била велики и дуготрајан градитељски подухват. Када су Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић посетили манастир 1875. године, запазили су да је црква манастира Сретење „нагрђена да горе бићи не може.“ Ова констатација је можда оштра, али у поређењу са архитектуром осталих

манастира, Сретење и данас изгледа неугледно и несразмерно грађено. Ипак, то је својеврсно сведочанство о архитектонским токовима у обновљеној Србији прве половине XIX века.²³

Зидно сликарство

Данас се не зна како је изгледао оригинални живопис Сретења. Сачувани делови зидова наоса, олтарског дела и зиданог иконостаса можда су имали фреске, али се оне, ако су уопште сачуване, налазе испод слоја новог живописа.

Унутрашњост храма осликали су 26. новембра 1844. године Живко Павловић и Никола Јанковић, о чему сведочи натпис изнад улаза на западном зиду припрате. Зидне слике ових мајстора нису велике уметничке вредности.

Олтар

У најнижој зони олтара налазе се стојеће фигуре светитеља. Први је, са северне стране олтара, насликан св. архиђакон Стефан. Испод њега је ниша у којој се данас не разазнаје фреска. Следећи светитељ у низу је св. Мелетије Антиохијски. Испод њега је ниша у којој је приказан Исус Христос. Низ се наставља св. Григоријем Солунским, св. Григоријем Двојесловом и св. Василијем Великим. Прекинут је прозором на апсиди испод којег је ниша у којој је насликан Исус Христос. Зона стојећих фигура се наставља св. Јованом Златоустим, св. Кирилом Александријским, св. Атанасијем Александријским, св. Ахилијем Моравичким, а завршава св. Никифором Константинопољским.

У следећој зони приказано је дванаест правоугаоних поља са светитељима чији су натписи нечитљиви. У олтарској полукалоти приказана је Богородица коју крунишу два арханђела.

Стојећа фигура светитеља са нечитљивим натписом насликана је до зиданог иконостаса на јужној страни олтарског простора. Изнад, у средини свода, налазе се три медаљона. У централном је Исус Христос, лево св. Јевсевије, а десно св. Аверкије. Стојећа фигура светитеља са северне стране полукалоте представља св. Игњатија Богоносца.

23 *Говор којим је изасланик Српског ученог друштва за снимање уметничких споменика по Србији Михаило Валјировић одговорио челарцима изложбенима архиепископских, живописних и скулптурних, 1. маја 1877. год., Гласник СУД, књ. XLVI, Београд, 1878, стр. 249; Милка Чанак-Медић, Неки примерци црквеног каменог наменства, амазонских плоча и прозорских шранзена, Зборник Народног музеја IX-X, Београд, 1979, стр. 532-533; Светлана Пејић, Манастир Пустиниња, Београд, 2002, стр. 49, 57, 61.*

Наос

Зона сокли зида украшена је орнаментом црне и тамноцрвене боје.

Најнижа зона наоса испуњена је стојећим фигурама светих ратника и великомученика. На јужном зиду наоса низ почиње представом св. Димитрија Солунског, а затим следе св. Нестор, св. Теодор Тирон и св. Теодор Стратилат. Испод прозора је приказана св. Катарина, а низ се наставља живописаним фигурама св. Калистрата, св. Саве Стратилата, св. Јустина Филозофа, св. Јакова Персијског и светих Артемија и Прокопија.

Низ стојећих фигура светитеља на западном зиду се наставља представом царева Уроша и Лазара, десно од врата наоса. Лево од улаза су фреске цара Константина и царице Јелене са часним крстом између њих.

На северном зиду наоса наставља се низ стојећих фигура. Први до западног зида је живописан св. великомученик Евстатије, затим следе свети ратници Меркурије, Никита, Фотије, Полиевкт и Аникита. Испод прозора је представа св. великомученице Варваре, а низ се наставља фигурама светих ратника и великомученика: св. Леонтија, св. Андреја Стратилата, св. Талалеја и св. Георгија Кападокијског.

Изнад зоне стојећих фигура, у прозору на јужном зиду наоса, десно је насликана фреска св. Јефимије, а лево св. великомученице чије је име нечитко написано. Изнад прозора певнице налази се сцена *Преображења*. У луку изнад певнице десно је живописана стојећа фигура св. Козме, у средини медаљон са св. Пантелејмоном, а лево стојећа фигура св. Дамјана.

На западном зиду изнад врата наоса је лунета у којој је насликано Свевиђе око, а изнад је живописан нерукотворени Убрус Христов.

У прозору северне певнице су представљене св. Февронија и св. Текла, а изнад прозора је насликано *Вазнесење Господње*. У луку изнад певнице, лево је приказана стојећа фигура св. бесребреника Кира, у средини је медаљон са ликом св. Трифуна, а десно је стојећа фигура св. бесребреника Јована.

Изнад низа стојећих фигура налази се зона правоугаоних поља. На јужном зиду наоса, изнад фреске св. Димитрија Солунског, насликани су св. Сергије и Вакхо. Лево од певнице су св. Виктор, св. Мина и св. Викентије. На западном зиду наоса живописани су свети великомученици Мардарије, Евстратије, Авксентије, Евгеније и Орест. Правоугаона поља се настављају и на северном зиду наоса представама великомученика св. Трофима, св. Салатија и св. Доримедонта. Низ се завршава лево од северне певнице са пољима у којима су насликани св. Карп и св. Папила.

На највишој зони јужног зида наоса приказано је *Обрезање Христово*, затим јеванђелисти Јован и Матеј са својим симболима (орао и човек), *Крштење Христово* и *Благовести*.

На западном делу наоса следе сцене из живота Богородице: *Рођење*, *Ваведење* и *Усијење*. На највишој зони западног зида наоса приказана је сцена *Силазак Светиога духа*.

У највишој зони северног зида наоса приказан је најпре *Сусрећ Марије и Јелисавије*, затим су насликани *Рођење Христово*, јеванђелист Лука са својим знаком (биком), јеванђелист Марко са својим (лавом) и *Васкрсење Христово*.

Свод наоса подељен је на три дела. У средини је представа Бога Оца са четири анђела. Са јужне и северне стране су живописане стојеће фигуре пророка. На јужној страни су представе Амоса, Језекиља, Данила и Соломона, а са северне Давида, Исаије, Илије и Јеремије.

На своду се налазе два лука који централни део са представом Бога Оца одвајају од осталих сцена на своду. На источном луку налази се пет медаљона са представама пророка, а са јужне стране стојећа фигура пророка Јоне, док је натпис поред стојеће фигуре на северној страни нечитљив. Источно од овог лука, ка иконостасу, у врху свода приказан је старозаветни ковчег. Са јужне стране је пророк Мојсије, а са северне првосвештеник Арон. Та сцена представља *Скинију*.

На западном луку живописано је пет медаљона са представама пророка. На јужној страни је стојећа фигура пророка Захарија, а на северној пророка Авакума.

Западно од лука, ка западном зиду наоса, у врху свода је представа *Покров Пресвете Богородице*. Са јужне стране свода живописано је *Усековање св. Јована Крститеља*, а са северне *Рођење св. Јована Крститеља*.

Припрага

Зона сокле приправе тамноцрвене је боје и одвојена је осликаном траком нешто светлијег тона него што је код стојећих фигура.

Најнижа зона приправе живописана је стојећим фигурама. Десно од улаза у наос приказан је арханђел Михаило, у средини изнад врата је херувим, а лево је приказ св. Симеона Столпника.

На јужном зиду приправе наставља се зона стојећих фигура. Приказани су идеали монаштва: св. Антоније Велики, св. Андреј Критски, св. Атанасије Атонски, св. Кирил Белоезерски, св. Дионисије Глушитски Нови чудотворац, св. Онуфрије Велики, св. Симон (Стефан Првовенчани) обучен у одежду свештеника и св. Макарије Египатски. Занимљиво је да је међу светитељима приказан и руски светац Кирило Белоезерски (1337-1427), оснивач великог и богатог манастира на јужној обали Сиверског језера. Овај светитељ је насликан у природној величини, на истакнутом месту и то није урађено случајно. Фреска је требало да сведочи о везама руских и српских монаха који су долазили у Белоезерски манастир. Тамо је у XV веку боравио Пахомије Серб, писац многобројних житија.

На јужном зиду приправе, десно од прозора, налази се представа св. Ефросиније, лево је св. Макрина, сестра Василија Великог. У прозору лево насликана је св. Теодора, а десно светитељка чија је сигнатура нечитљива.

На западном зиду приправе, десно од врата, налази се стојећа фигура св. Марка Траческог. Изнад врата је киторски натпис, а изнад њега сцена у којој је приказано четрдесет мученика из Севастиије.

Низ стојећих фигура наставља се на северном зиду представом св. Јефрема Сиријског, а затим следи сцена у којој св. Зосим причешћује св. Марију Египатску. Изнад њих је фреска св. Данила Столпника. Зона стојећих фигура се наставља приказом св. Висариона Чудотворца, св. Симеона Дивно-

горца, св. Пахомија Великог, св. Симеона Мироточивог, а завршава представом св. Јевтимија Великог.

Десно од прозора, на северном зиду припрате, насликана је фреска св. Меланије Римљанке, а лево св. Ксеније Римљанке. У прозору десно живописана је св. Параскева, а лево Ангелина, жена деспота Стефана Бранковића, која се упокојила у монаштву и чији је култ био особито негован у фрушкогорским манастирима.

Изнад зоне стојећих фигура, у луковима изнад улаза у наос, припрату и изнад прозора на јужном и северном зиду, налазе се стојеће фигуре светитеља.

Изнад улаза у наос, у лунети, живописана је сцена *Сретења*. На луку десно је представа св. Сисоја, а лево св. Герасима.

На луку изнад јужног прозора са источне стране је фреска св. Авксентија, а западно св. Саве Освећеног.

Изнад улаза у припрату, на луку са јужне стране живописани су св. Максим Исповедник и св. Харитон Исповедник, а северно св. Теодосије и св. Киријак Отшелник.

На луку, на северној страни припрате, изображени су св. Иларион (западно) и св. Јоаникије Велики (источно).

У калоти припрате приказан је Исус Христос са анђелима, а представе јеванђелиста са њиховим симболима живописане су на пандантифима.

Према досадашњим сазнањима, целу припрату је осликао Никола Јанковић.

Иконостас

Сретење има осликани и зидани иконостас настао у оквиру конструктивног решења првобитног храма, што је реткост у нашим црквама.

Зидана олтарска преграда у сретењској цркви одваја простор наоса од олтара целом својом висином. Преграда има укупно три отвора. Један од њих је предвиђен за царске двери, други за отвор за северни улаз у олтар, а трећи је осмишљен као полукружни отвор у горњем делу, у коме је смештен крст са *Христјовим Распећем*, *Богородицом* и *Св. Јованом Богословом*. Масивна и солидно зидана преграда има и конструктивну функцију, јер својим горњим делом подупире свод наоса. Судаћи по облицима сачуваних зиданих олтарских преграда, стиче се утисак да је сретењска олтарска преграда при обнови цркве претрпела неке измене. Преграде у старијим храмовима захватале су висину до нивоа архитравне греде. Сретењски зидани иконостас, међутим, диже се до свода и са њим чини једну конструктивну целину. Већи полукружни отвор изнад архитравне греде, у коме је смештен крст са *Распећем* и део изнад њега који се везује за свод, чини се, потиче из времена обнове цркве из 1818. године. Овај иконостас само је доњим делом близак неким другим, највише иконостасу манастира Каран.

Све зидане олтарске преграде имале су сликани украс, програмски и тематски прилагођен светости овог дела храма, чија је улога да раздваја земаљски и небески свет. Не зна се шта је било насликано на првобитном иконостасу, али се може претпоставити да се испод данашњег бојеног слоја највероватније налазе остаци старијег сликарства.

Данас је читава олтарска преграда са обе стране прекривена сликаном декорацијом (комбинација слика на малтеру и слика на дрвеном носачу рађених техником иконописа). Аутор ових украса је Живко Павловић, рођен у Кисилеву код Пожаревца.

На западној страни иконостаса, слике и украси на малтеру распоређени су у складу са уобичајеним представама на олтарским преградама. У висини престоних икона, на јужном делу иконостаса, насликано је попресе *св. Јована Крститеља*.

У висини архитрава протеже се фриз од дванаест апостола са Исусом Христом, који је приказан у средини како седи на царском престолу. Стојеће фигуре, са северне према јужној страни, нижу се овим редом: *св. Марија, св. Филип, св. Симеон, св. Јаков Заведеев, св. Матеј, св. Петар, затим Исус Христос, св. Јован, св. Андреј, св. Јаков Алфејев, св. Јуда Јаковљев, св. Вартоломеј и св. Тома*.

Северно од лучног отвора, у коме је смештена целина са крстом, представљена је стојећа фигура *св. Николе*. Јужно од лучног отвора насликан је *св. Сава Српски* у свечаној архијерејској одежди. У потрбушју лука, над отвором, налазе се три медаљона са приказом *св. Аверкија, св. Евстахија* и једног непознатог светитеља. И са једне и са друге њихове стране живописан је по један анђео у стојећем ставу. Лево и десно од лучног отвора представљен је по један серафим, а највишу површину испод свода, односно изнад отвора са крстом, испуњава велика композиција *Тајне вечере*.

Позађе источне стране олтарске преграде украшено је оскуднијим садржајем, који у програмском смислу нема много везе са темама приказаним на иконостасу. Он је, у ствари, саставни део општег програма декорисања олтарског простора. Стиче се утисак да је сликар на овим површинама стављао оне фигуре и сцене које нису могле да нађу своје место на другим зидовима. У висини царских двери, између њих и северног улаза у олтар, представљен је у стојећем ставу црнокоси свештеник чије су руке везане. Изнад њега исписан је текст: *Свештеник недостојан служиши свейу ѡајну свезан од анђела. Св. Тројица* су изображена изнад царских двери. Северно до отвора са крстом је *св. Силвестер*, а јужно *св. Јован*. Споредније површине третиране су доста немарно. Прекривене су лежерно изведеном орнаментиком стилизованих биљних и геометријских мотива.

Није било уобичајено, без обзира на сво поштовање, да се *св. Сава* слика на олтарској прегради, али је зато често приказиван у олтарском простору. Ни сликање *Тајне вечере* у овом делу храма није уобичајено. Све остало што је насликано на малтеру овог иконостаса везује се за уобичајену тематику везану за живописање преграде.

У стилском и техничком погледу, сликани украси изведени на површини зиданог иконостаса, ни по чему се не разликују од осталих слика које прекривају зидне површине олтара и наоса.

Тематско и програмско јединство са украсима на зидовима иконостаса чине иконе које су постављене на олтарској прегради. Њихов распоред је типичан не само за време настанка, већ и за раније раздобље. Централни пролаз у олтарски простор предвиђен је за царске двери. Северно и јужно од њих налазе се престоне иконе *Богородице са Христом и Исуса Христа*. У луч-

ном отвору, изнад архитравне зоне испуњене фризом апостола са *Исусом Христџом*, постављен је крст са представом *Христџовоџ Расџећа* поред којег су *Боџородица* и *св. Јован Боџослов*. Царске двери, крст са постољем и иконе *Боџородице* и *св. Јована Боџослова* обрађени су у дуборезу на начин који је у оно доба уобичајен.

Северно и јужно крило двери раздваја дуборезна вертикална трака испуњена храстовим лишћем и шишаркама. На тим пољима насликане су *Блаџовесџи*. Представа *Боџородице* је дата на северном крилу. Представљена је у стојећем ставу, окренута трочетвртински улево, док јој *Свеџи дух* у виду голуба слеће на главу са зраком сунца. *Арханџео Гаврило* је насликан на јужном крилу двери.

На престоној икони *Исус Христџос* је представљен са круном на глави како седи на раскошном трону. Друга престоно икона, *Боџородица на ѓрестџолу са Христџом*, слично је иконописана. *Боџородица* је приказана како седи на трону, а на глави јој је отворена круна. У доњем делу, испод супеданеума, исписано је: „Изобразил Живко Павловић иконописац пожаревачкиј. У Крушевцу: априла 16.Л.Г. 1844.“

На архитравној греди, под полукружним отвором, смештена је посебна целина иконостаса коју чине крст са *Христџовим Расџећем* и иконе *Боџородице* и *св. Јована Боџослова*.

* *
*

Живко Павловић је у првој половини XIX века оставио низ остварења по црквама и манастирима ондашње Србије. У његовом раду се осећа жеља да ухвати корак са схватањима сликарске уметности која су долазила из Аустрије. Али, његово скромно сликарско образовање, које је стекао од неког сликара из јужних крајева, није му допуштало да усваја нова идејна и стилска схватања која су све више освајала српско црквено сликарство. Стога је био најсигурнији када се кретао у оквирима зографског сликарског света.

Зидне слике у Сретењу су можда најцелисходнија грађа за проучавање новина које уноси у своје сликарство. Пример *Крунисања Боџородице* у полукалоти апсиде, где је раније место заузимала мирна и статична *Боџородица Оранџа*, показује да он у програм осликавања храмова године уноси теме из западне иконографије. Међу фрескама у Сретењу појављује се риђи тип светитеља, са суво наглашеним детаљима, који би могао бити означен као рад Николе Јанковића. Павловић је сликао светитеље са карактеристичном избаченом доњом усном и чвршћом формом, као и боље повезаним детаљима.

Престоне иконе из Сретења значајне су управо због тога што је већ на њима Павловић покушао да учини значајније одвајање од зографског начина изображавања појединих мотива. Статичан, крут и беживотан став *Боџородице* и *Христџа*, с којим се увек суочавамо на иконама цинцарских зографа, овде се некако размекшава, динамизује и оплемењава, и то не само у укупном третману, већ и у појединостима. Па ипак, Павловић није имао довољно зна-

ња и смелости да направи радикалнији преокрет. Уз то, спутавали су га и строги конзервативни захтеви ктитора које је морао да извршава.

Иконостас цркве манастира Сретење, посматран као целина која се састоји од зидних декорација и иконописних остварења, вредно је Павловићево дело не само за проучавање самог Павловића, већ и уметничких токова и схватања сликарства у тадашњој Србији. Павловићево сликарство налазило се између строгих захтева тадашње конзервативне црквене клијентеле и сопствених жеља да се приближи „академским обрасцима“. У своја дела, заснована на поствизантијском концепту, пошто је био принуђен да поштује укус наручиоца, уносио је понеки елемент из ликовног света уметника школованих у академијама аустријске царевине.

Постоји претпоставка да се Живко Павловић угледао на Алексија Лазовића и да је био под његовим утицајем. Услед недостатка академског образовања, Павловић није могао да се суштински измени, па је зато остао забележен као представник конзервативног сликарства. После ових Павловићевих остварења, готово да није било значајнијих зографских дела.²⁴

Ризница

Манастир Сретење био је у рушевинама до 1818. године, тако да се тек након тога формира и ризница. Сви предмети, из времена када је Сретење било настањено, нестали су приликом рушења манастира. Ипак, Никифор Максимовић је успео да манастир снабде богослужбеним књигама. Вук Караџић је 1820. године у манастиру затекао дванаест рукописних минеја из 1595. године, написаних у Никољу. Ту је била и једна руска острошка Библија штампана 1581. године, као и један триод штампан код Румуна у Трговишту 1649. године за време кнегиње Јелене, жене војводе Матеје Басарабе. У певницама су још били рукописни пентикостар, типик, теофилакт, као и друге књиге. Данас нема ниједног од тих рукописа које је забележио Вук Караџић. Сада се у Сретењу чувају само два рукописа – једно јеванђеље и Богородичин молебник, оба из XVI века. Јеванђеље је добро очувано, а 1831. године је обновљено у Преображењу, коме је тада и припадало. Рукопис *Богородичини канони* такође је добро очуван. У седмој деценији XVIII столећа књига је припадала манастиру Никољу.

Од новијих књига вредно је јеванђеље штампано у Москви 1814. године, које је 1846, са још сто богослужбених књига, послато у Србију. Ово јеванђеље је оковано и украшено прилогом епископа Никифора Максимовића. Богата библиотека коју је у другој половини XIX века сакупио игуман Венедикт, као и многе рукописне књиге, изгорела је приликом бомбардовања ма-

24 Павле Васић, *Живко Павловић молер пожаревачки и његово доба*, Пожаревац, 1968, стр. 27-28; Светозар Душанић, Радомир Николић, *Овчарско-кабларски манастири*, Овчар Бања, 1978, стр. 60-69; Радомир Станић, *Иконостас цркве манастира Сретење на Овчару*, ЗРHM XI, Чачак, 1981, стр. 31-50; Делфина Рајић-Милош Тимотијевић, *Манастири Овчарско-кабларске клисуре*, Чачак, 2004, стр. 253-254.

настира 1941. године. Данас се у Сретењу чува вредна библиотека Светозара Душанића, некадашњег управника библиотеке Патријаршије Српске православне цркве у Београду.

Од осталих предмета у манастиру Сретењу по лепоти се истичу путир из XVIII-XIX века и кадионица из XIX века.

Приликом бомбардовања манастира 1941. године, изгорела су два конака и трпезарија. На основу белешке о ратној штети, познато је да је од покретног инвентара током целог рата уништено пет портрета личности из Првог светског рата, крст у дуборезу окован златом, златна копча на једном јеванђељу, један сребрни крст, индигитија за Свето писмо, завеса из храма, срачица, дарохранилница од сребра и два пара одежди.

Посебна и вредна занимљивост манастирске ризнице је бакрорез који је настао 1845. године у Бечу, а по жељи епископа Максимовића. Он приказује обновљени манастир и монахе који дочекују свог владика који долази да посети манастир. Као предложак сигурно је послужио бакрорез Студенице из 1733. године, умножаван непосредно пре 1845. године, када је урађен овај сретењски бакрорез.²⁵

25 Вук Стефановић Караџић, *Почетак описанија српски манастира*, у: „Овчарско-кабларски манастири“, Градац 98/99, Чачак, 1991, стр. 19-20; Архимандрит Јован Радосављевић, *Овчарско-кабларски манастири. Монашки живот и стварања у XIX и XX веку*, Приштина, 1998, стр. 381, 391; Радивоје Бојовић, *Манастир Сретење на бакрорезу из 1845. године*, *Balkanica XXIX*, Београд, 1998, стр. 368, 372-376; *Стварања манастира Преображење, Света Тројица и Сретење у Другом светском рату*, приредио Зоран Маринковић, Изворник 15, Чачак, 1999, стр. 131, 140.

Monastery Sretenje

Sretenje was first mentioned in 1528. It was written under the name of Koranje in the region of village Markovica in the Turkish register. It is not known when exactly it was built. There are suppositions that it was also built in the middle Ages as Nikolje, or that it was, perhaps, built on the old foundations during the Turkish Empire.

A thorough reconstruction at the beginning of XIX century almost completely changed the former look of the church, but according to lower parts of narthex, altar apses, wall altar partition, amvon, it can be concluded that the church is old and that it was built in the Raska style.

First centuries of the church existence are not known to us today. Just fragmentary pieces of events according to few records reveal some of many happenings. It is recorded that Tatars in Turkish service burnt down the monastery Sretenje in 1623. However the greatest destruction Sretenje experienced during the Great Serbian Migration in 1690. The monastery Sretenje was probably deserted at the end of the same century. There are no data about Sretenje from the following century.

The reconstruction did not start until the end of XIX century, when a monk Nikifor Maksimovic, a future bishop, started the reconstruction of the monasteries. First the monastery Preobrazenje was reconstructed in 1811 and then in 1817 Nikifor Maksimovic moved to one cave above Sretenje which was in ruins. It seems that the biggest part of the church was reconstructed during 1818, but the works in the monastery complex lasted in the following thirty years.

Nowadays the reconstructed church monastery Sretenje is one nave building without a dome, with shallow square choirs, five side apses which is considerably lower than the narthex, parvis is rectangular, and the bell tower is too big. The walls of the former temple, before the reconstruction in 1818, were saved up to the height of choirs.

The big reconstruction organized by episcope Nikifor Maksimovic lasted from 1818 to 1847. The reconstruction was carried out without much skill and taste although it was a big and long project.

After the building works were over, painters Zivko Pavlovic from Pozarevac and Nikola Jovanovic from Ohrid were invited to paint the inside of the church in 1844. Their paintings are not of an important artistic value.

Episcope Nikifor suddenly died on 28th February, 1853 and he was buried in previously prepared grave in monastery Sretenje on 3rd March. Today the grave is in the narthex of the monastery church.

During German bombing in 1941, konak with monastery treasury, archive and library was destroyed and the church as well as its tower was badly damaged.

After the Second World War Sretenje got a separate administration and in 1947 it became a female monastery.

Delfina Rajić
Milos Timotijević

Le monastère Sretenje

La première mention du monastère Sretenje remonte à l'année 1528. Dans le registre turc, il a été inscrit sous le nom de Koranje dans le cadre du village de Markovica. Quand a-t-il été exactement édifié, aujourd'hui nous l'ignorons. Restent des suppositions sur le fait qu'il provenait peut-être lui aussi du Moyen-Âge, tout comme Nikolje, ou qu'il a peut-être été édifié sur les anciens fondements à la période ottomane.

Le renouvellement fondamental au début du XIX siècle a totalement changé l'apparence primitive de l'église, mais en se basant sur les parties basses du naos, sur l'abside de l'autel, les cloisons bâties de l'autel, l'ambon, il pouvait être conclu que l'église est vieille et qu'elle a été construite dans l'esprit de renouvellement du style propre à la ville de Raška.

Les premiers siècles d'existence du monastère Sretenje ne nous sont pas aujourd'hui suffisamment connus. Rien que certains faits extraits qui nous sont connus d'après des annotations sans agrément, nous révèlent certains événements parmi tant d'autres. Il a été annoté que le monastère Sretenje a été incendié par les Tatares au service des Turcs en 1623. Sretenje a toutefois vécu le plus grand calvaire lors de la Grande Migration en 1690. Le monastère Sretenje a probablement été abandonné à la fin du même siècle. Le siècle suivant se déroule sans informations sur Sretenje.

Pour sa reconstruction, le monastère Sretenje a attendu jusqu'à la fin de la deuxième décennie du XIX siècle, lorsque le vigoureux moine et futur évêque Nikifor Maksimović a entrepris la reconstruction du monastère. Auparavant, ce moine avait rénové Preobraženje, à partir d'où il était passé, en 1817, dans une caverne au-dessus de Sretenje qui était en ruines. Il semble que la plus grande partie de l'église a été rénovée en 1818, mais les travaux ont continué sur l'ensemble monastique entier au cours des trente années suivantes.

Aujourd'hui, l'église rénovée du monastère Sretenje est une construction en une partie sans coupole, avec un chœur peu profond rectangulaire, une abside pentagonale beaucoup plus basse que la hauteur du naos, un narthex de base carrée au-dessus duquel a été élevé un clocher disproportionné. Les murs du temple original, avant le renouvellement de 1818, ont probablement été protégés jusqu'à la hauteur du chœur.

La grande rénovation du monastère, qui a été organisée par l'archevêque Nikifor Maksimović, a été effectuée de 1818 à 1847. Le renouvellement a été fait maladroitement et sans goût, bien qu'il fut une entreprise de construction grande et de longue durée.

Après l'achèvement des travaux de construction, au monastère ont été appelés, en 1844, les peintres Živko Pavlović de Požarevac et Nikola Janković d'Ohrid, afin de peindre l'intérieur de l'église. Les icônes de trône²⁶ ont déjà été peintes auparavant par Nikola Pavlović. Les peintures murales de ces maîtres ne sont pas de grandes valeurs artistiques.

L'évêque Nikifor est mort subitement le 28 février 1853 et a été enterré le 3 mars dans un tombeau préparé à l'avance au monastère Sretenje, qui se trouve même aujourd'hui dans le narthex de l'église du monastère.

26 Icônes se trouvant dans l'endroit le plus bas de l'iconostase, plus grandes que les autres et vouées à un respect particulier.

Lors du bombardement du monastère en septembre 1941, les Allemands ont atteint le „konak“ dans lequel se trouvaient les objets de haute valeur du monastère, les archives et la bibliothèque. Au cours de ce bombardement, le clocher de l'église a été endommagé, ainsi que l'église même.

Après la seconde guerre mondiale, Sretenje a obtenu une administration à part, puisqu'il a été jusqu'en 1946 sous la direction collective de Svete Trojice. Très vite, en 1947, Sretenje est devenu un monastère pour religieuses.

Delfina Rajić
Miloš Timotijević

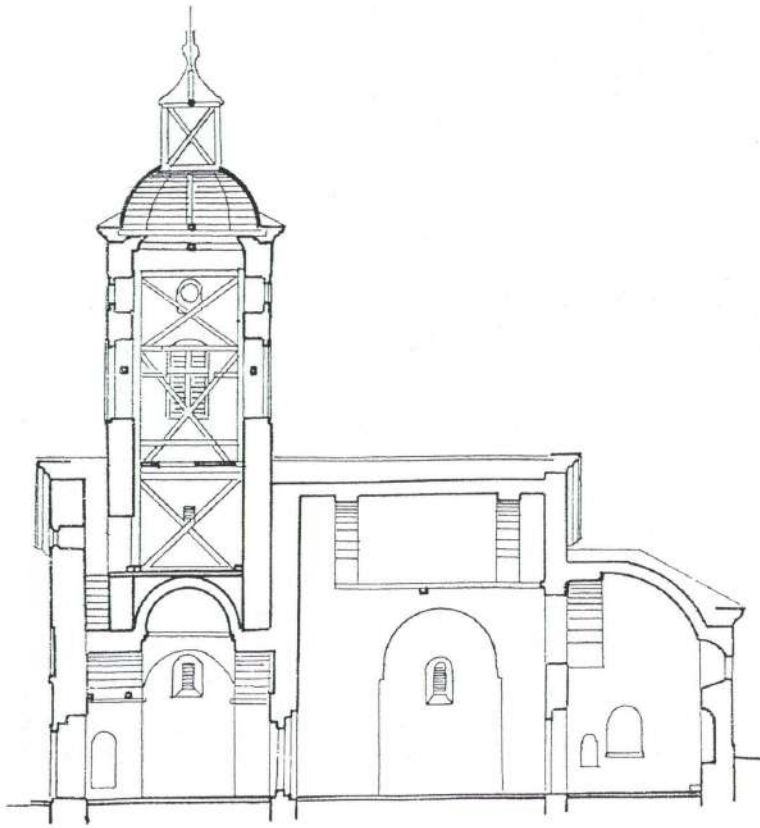
Сретење, манастирски комплекс

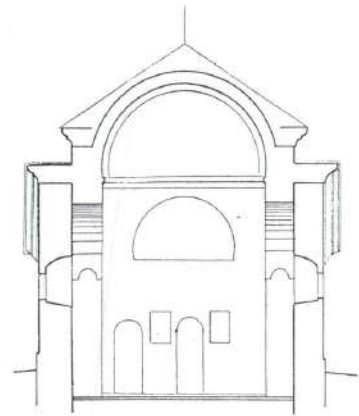
Сретење, припрата, ктиторски натпис

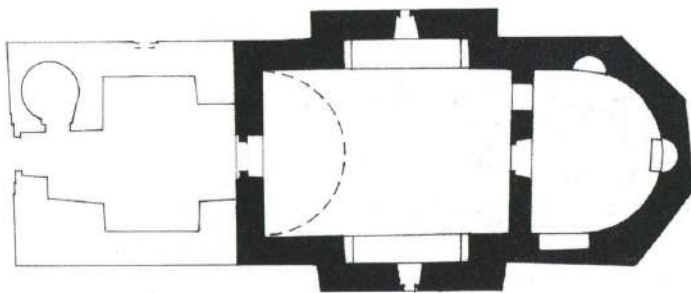
Сретење, ризница, кадионица

Сретење, уздужни пресек

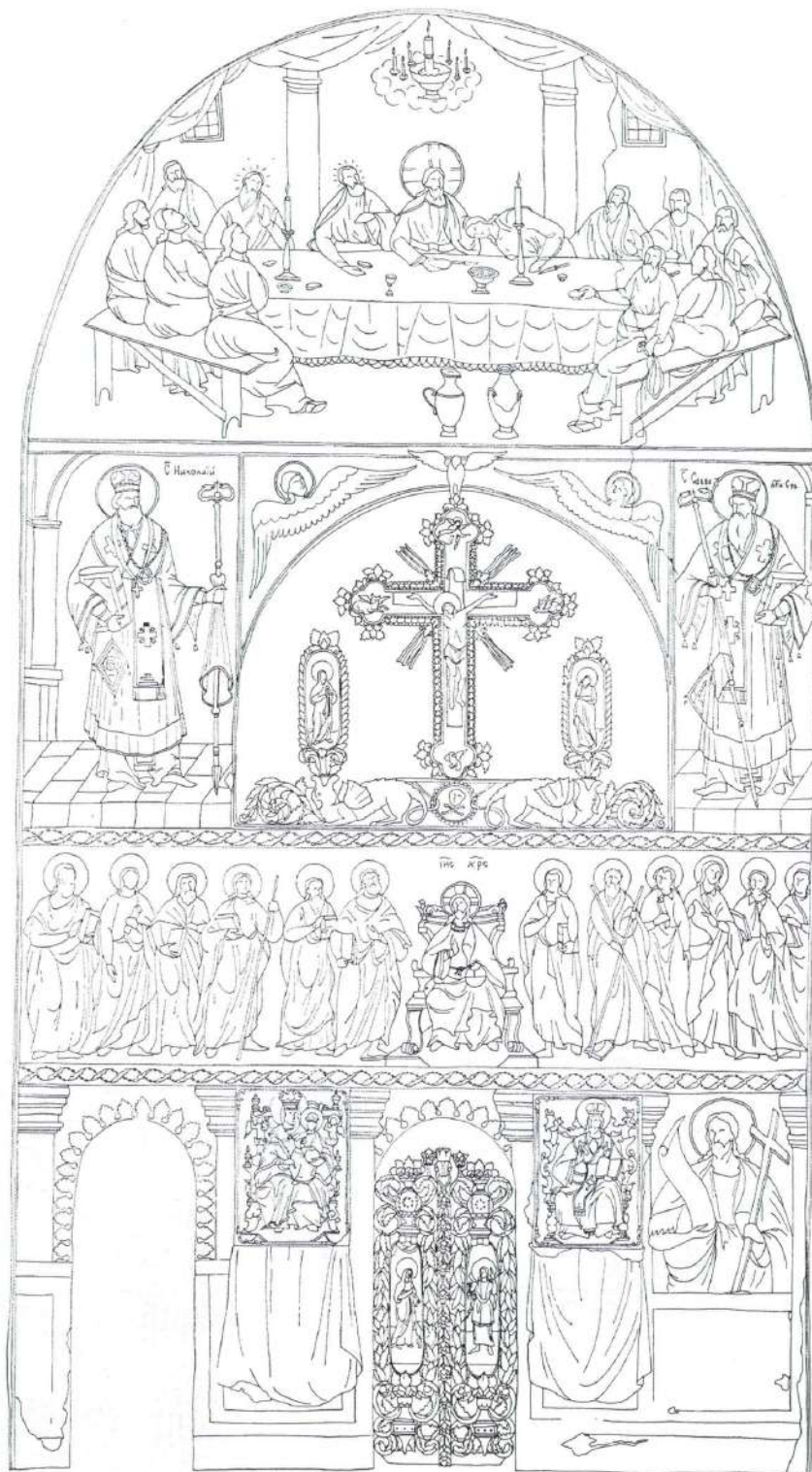
Наос, попречни пресек

Сретење, основа

Сретење, изглед

Сретење, наос, цртеж иконостаса

Иконостас, престопа икона,
Богородица са Христом

Иконостас, престопа икона,
Исус Христос

Сретење, наос, св. Димитрије

Сретење, наос, св. цар Урош и св. цар Лазар

Невенка
БОЈОВИЋ

ЧОЛИЋА КОНАК ИЗ 1864. ГОДИНЕ У ВРАНИЋИМА КОД ЧАЧКА

UDK: 39
728.6(497.11)

АПСТРАКТ: У раду је описан редак сачуван споменик културе народног грађанства 19 века, конак Сретена Чолића из Вранића код Чачка, подигнут 1864. године, на коме је поред подрумских врата уграђена камена њлоча са уклесаним натписом о години зградње и именом грађанина. Поред конака, као део окућнице, сачувани су амбар, салаш, хлебна фуруна и зграда „доксатић“. Због својих архитектонских вредности и етнолошких карактеристика, у конаку је 1994. године остворена стална музејска поставка, којом је оживљен ентеријер сеоске куће из 19. и првих деценија 20. века.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Конак, њлоча са натписом, њрем, оцаклија, велика – гостинска соба, мала соба, салаш, амбар, фуруна.*

Недалеко од Чачка, с десне стране пута који води за Суворор, налази се село Вранићи у коме је сачуван значајан објекат српског народног градитељства, конак Сретена Чолића, подигнут 1864. године¹ (сл. 1, 2).

Поред конака – гостинске куће, у оквиру данашње окућнице чува се и активно користи неколико привредних зграда: амбар, салаш и хлебна фуруна (црт. 3). Остале зграде (кућа полубрвнара, вајат, млекар, зграда, качара, мишана са дванаест љеса и тремом, пушница, штала и тор за овце) из окућнице Чолића су или срушене или су деобом задруге 1954. године припале другом домаћинству, као што је зграда „доксатић“, власништво Сретена Чолића.

Чолића конак са окућницом (к. п. 496/12) наследиле су сестре Љубинка Тодоровић и Миленка Брковић из Вранића. У њој се активно живело све до смрти њихове мајке Зорке Чолић 1978. године. Љубинка Тодоровић и њена породица и данас, за Бурђевдан, кућну славу Чолића, у конаку пале славску свећу и режу колач.

У време када је конак подигнут, у селима Србије доминирале су једноделне брвнаре и дводелне получатмаре. Куће полубрвнаре са собама зиданим од чатме или цигле у народу су називане „конаци“ или „бине“ и најчешће су служиле као гостинске куће. Грађене су као троделне зграде („кућа“ – „оцаклија“, две собе и трем) са подрумом под собама и узиданом каменом плочом са натписом. Њих су подизали домаћини великог економског и друштвеног угледа као што је био Сретен Чолић, земљоделац, житељ Вранићки.²

1 Сл. лист СО Чачак бр. 4/87, одлуком СО Чачак, бр. 06- 91/81 од 24. 4. 1987. године, Чолића конак у Вранићима проглашен је за културно добро, споменик културе.

2 Сретен Чолић, градитељ конака, земљоделац, житељ Вранића, Благојев син, умро је 3.12. 1869. године, пет година после подизања конака (Књи- га умрлих 1861-1870, 351, ИАЧ).

Марко (Маринко) Чолић се први пут помиње у записнику са састанка по-

Не зна се ко су и одакле су били мајстори градитељи Чолића конака, али се по предању и сачуваним потписима мајстора на кућама-конацима у околним селима Чачка, може претпоставити да су конак зидали „Бугари“, „Црно-травци“ или, пак, „Пријепољци“.

Због своје аутентичности, архитектонских вредности и етнолошких карактеристика које има овај споменик културе, као и пратеће зграде око њега, 1994. године средствима Министарства културе Републике Србије, а под надзором Рајка Чубрића, архитекте Завода за заштиту споменика културе из Краљева, извршена је рестаурација и конзервација Чолића конака. Том приликом на конаку је отворен трем, а дрвени стуб из „куће“ је постављен на његовом улазу. Невенка Бојовић, етнолог и кустос Народног музеја у Чачку, презентовала је сталну музејску поставку којом је оживљен ентеријер сеоске куће из друге половине XIX и почетка XX века.

Конак

Подигнут као троделна грађевина са тремом, „кућом“ од брвана и двома собама зиданим циглом, конак је у основи правоугаон (790 × 760 cm). Око целе куће је калдрма од камених облутака. Кров је четворосливан, са напуштеном стрехом и покривен је ћерамидом (црт. 4). Конак је постављен на благој косини, „на ћелицу“, са већим каменим темељом и подрумом испод соба. Темелј и подрум су од полуобрађеног камена и озидани су кречним малтером. Дебљина зидова је 65 cm, а унутрашња висина подрума је 246 cm. На његовој јужној страни, окачена на гвоздене шипове, налазе се двокрилна врата направљена од тесаних талпи ширине 170 cm. Затварају се изнутра кованом бравом са кључем-куком, а на спољњој страни им је додата кована реза са катанцем. Отвори-прозори, пушкарнице за вентилацију подрума (25 × 45 × 35 cm), налазе се два на јужном, а један на источном зиду, док су са спољне стране заштићени кованим решеткама.

Са десне стране подрумских врата узидана је обрађена камена плоча (32 × 32 cm) са урезаним натписом³ (сл. 5):

**СИЈ КОНАК:Ъ
Г: СРЕТЕНА
ЧОЛИЋА БДА
СОГРАДИ ГА
26. ОКТОБ.
1864. Г.**

водом подизања Првог српског устанка, одржаног 2. фебруара 1804. године у Орашцу. Податак дао Петар Брковић из Вранића.

У дефтерима чибучким за Нахију рудничку од 10. марта 1823, 1824. и 1825. године, у попису житеља и стоке у Вранићима спомињу се Чолић Давило, Паун, Благоје и Јаков.

3 Уграђивање плоча са натписима на кућама-конацима и привредним зградама у селима у околини Чачка, Горњег Милановца и Лучана, забележили

Слова натписа су дубоко урезана и бојена су белом бојом, док је плоча плава.

Таваницу подрума чини дрвена конструкција од јаких потплатосних греда које леже на две попречно постављене носеће греде „окагаче“. Оне се ослањају на два централна стуба и греду која је постављена као ојачање на каменом зиду. Стубови, квадратног пресека са засеченим ивицама, украшени су испод једноставног јастука на зубљеним засецима, а постављени су на каменој стопи. Под је од набијене земље. У подруму се чувају бурићи са ракијом, али истовремено служи и као остава за зимницу.

Преко каменог темеља конака постављене су греде „темељаче“, које су на угловима састављене „на ћерт“. Оне носе и зидану и дрвену конструкцију конака. У „темељаче“ су углављени ступци-диреци са косницама, односно дрвена конструкција која ојачава зид од цигле, подигнут системом „цигле у маказе“, „дигла у јалију“. Преко зида је горњи појас греда „венчаница“ са кровном конструкцијом и покривачем. Кров на конаку је четворосливан, покривен ћерамидом, са четири „грбине“. Маије и рогови су постављени на растојању од 50 см. Између рогова су приковане летве „баскије“, које носе кровни покривач и уједно штите кровну конструкцију од деформација. Стреха је напуштена око 80 см и није подшивена.

На конаку се налази пет двокрилних једноструких прозора са дрвеним капцима који се отварају уз помоћ окова или шарки искованих у облику слова омега са отвором на врху (сл. 6, 7). По један прозор је на источној страни „куће“ и мале домаћинове собе, три су на јужној страни, два у гостинској и један у малој соби. На прозорима су хоризонтално постављене по једна дрвена коленика са многоуглим задебљањима („јабукама“).

На источној страни конака је, на висини од 216 см, полуотворен трем са степеништем. Трем је у доњем делу затворен, односно озидан циглом и малтерисан, док је горњи део отворен и дрвеном гредом, углављеном између два стуба, подељен у два појаса-поља. Стуб на углу трема је без украса, док је други, на улазу са степеништа у трем, декорисан. Украс на стубу је изведен засецањем и урезивањем правилних геометријских орнамената, распоређених у два поља. Јастук је без украса са лучно засеченим ивицама (сл. 8, 9). Трем је под кровом и не излази из основе куће-конака. Под је патосан циглом, а таваница је од нанизаних шашоваца (сл. 10).

Трем (комк, конк) као функционални део куће није служио само као приступни – пролазни простор, већ се током лета користио за одмор после напорног рада, за ручавање...

На трем се долази са северне стране куће, преко каменог степеништа. Степениште је ван основе куће и у доњем делу је озидано каменом и циглом.

смо као посебну појаву у народном градитељству Србије. Из натписа се сазнају година и цена градње куће, име домаћина и мајстора. Плоче су најчешће постављане са обе стране подрумских врата или на лучном надвратнику, а украшене су урезаним биљним и геометријским мотивима или представом лика домаћина. У селу Кулиновци код Чачка, у фамилији Бугарчића, забележен је најстарији натпис (конак Николе Бугарчића из 1844. године).

Наткривено је продуженом стрехом која се ослања на три дрвена стуба. Степениште и трем чине једну целину.

Са трема се улази у „кућу“ и малу, домаћинову собу. Западна и северна страна „куће“ грађена је од тесаних брвана која су на углу састављена „на ћерт“, док је источна зидана бондручним системом „циглом у маказе“. На „кући“ су двоја наспрамна врата: „велика“ и „мала“.

Улазна, „велика“ врата, прављена су са первазом који уоквирује профилисану плочу. На предњој страни врата су рељефно обрађена, док је полеђина ојачана са три кушака-пречаге. Врата су постављена на шарке и затварају се кованом бравом (сл. 11).

Западна, „мала“ врата, направљена су од тесаних талпи које су спојене кушацима. Постављена су „на жујицу“ и затварају се дрвеном кључаницом. На спољној страни врата је дрвена ограда у висини од 100 cm која је штитила укућане и децу од пада, јер испод њих никада нису биле степенице и никада нису служила за излаз нити као веза са економским делом окућнице, већ за брже проветравање и боље осветљавање простора (сл. 12).

У „кући“, уз преградни зид собе, озидана је „оцаклија“ – полузатворено огњиште у виду камина, са бочним зидовима истуреним у простор куће. Предња страна је отворена и завршава се полукружним луком, изнад кога су две мање нише које служе за држање неопходних ситница. На огњишту оцаклије припремала се храна, а служила је и за загревање „куће“ и велике собе-сале. Огњиште је, као и под, поплочано циглом. Таваница је од нанизаних шаповаца. На источном зиду је двокрилни прозор са дрвеним капком на коме су два кована шибера декоративног облика.

Из „куће“ се преко високог прага улази у велику собу-салу. Соба је подигнута за један степеник изнад нивоа пода који је саграђен од тесаних талпи, док је таваница начињена од нанизаних шаповаца. На западном зиду су два двокрилна прозора са дрвеним капцима. Велика соба је у време породичних слава добијала функцију гостинске собе. Првобитно се у гостинској соби није стално боравило, али уношењем кревета и разбоја у одређеним годишњим добима добила је и функцију собе за спавање и рад.

У малу собу се улази са трема. На источном и јужном зиду су два прозора са капцима. Таваница је од нанизаних шаповаца. Под је био патосан даскама, а данас је бетониран.⁴ Соба је припадала домаћину – он је у њој спавао, примао угледне госте, чувао касу са важним породичним документима и новцем.

У оквиру сталне музејске поставке, конак Сретена Чолића опремљен је покућством и посуђем које се користило у XIX и првим деценијама XX века.

Код Срба, **огњиште** у „кући“ је најзначајније и у њој има централно место. Сем што служи за припремање хране и окупљање породице, он је по народном веровању и станиште душа умрлих предака, па су стога и многи обичаји везани за њега (сл. 13).

Уз огњиште, односно оцаклију, налазе се и прибор и посуђе: верижњача за коју се каче коване вериге са котлом-бакрачем, ковани пријеклад, „мечка“

4 : Распадом породичне задруге 1954. године, мала соба је почела да се користи као млекар, па је стога и под бетониран.

за одлагање или прислањање дрва, затим кукач, лопата за жар-ватраљ и машице. Метални садак са три стопице служи за одлагање земљаних лонаца, а ту су и црепуља и сач који служе за печење хлеба.

У „кући“ су и други потребни предмети: полице за држање судова за воду, као што су баквице, буце, крчаг, обрамача, потом наћвар за брашно и хлеб, већа дрвена карлица за мешање хлеба, лопар, пинакот за стављање теста да надође пре печења, као и дрвена сланица окачена на брвна.

Предмети који служе за седење и обед су округла дрвена трпеза, трношке, земљане ћасе, чиније, дрвени заструг, кашике, кашикара за држање кашика и кутлача окачена о брвна, зејтињача, кафеница, ступа за со и кафу и жрвањ за млевење жита. На брвнима је окачена петролејка (сл. 14).

У **гостинској соби** је на источном зиду икона Св. Ђорђа, кандило, огледало са пешкиром и дрвени рам са породичним сликама. Дугачки дрвени сто, клупа са наслоном и четири дрвене столице занатске израде стоје уза зид, а ту су још и дрвени кревет прекривен ирамом, вунени јастук везен богатим цветним мотивом, колевка са вуненом струком, дрвени дубак, сликани сандук за одело, комода са три фиоке за одело и текстилне предмете, тучана пећ и лампа гасара. У зимском периоду ту је био и разбој за ткање (сл. 15).

У **домаћиновој соби** је дрвени кревет (првобитно је био гвоздени), прекривен тканим ћилимом на пруге, на којем се налази и вунени везени јастук. Поред је дрвени бојени сандук за одело и каса за новац и документа. На зиду су окачене гусле, рам са породичним фотографијама, као и слика проте Михаила Радовића (становао у конаку 1890), дрвени чивилук за одело и лампа гасара.

Конак Сретена Чолића својим складним пропорцијама, функционалношћу простора и опремљеношћу покућством, у време када је подигнут, па и касније, омогућавао је укућанима удобно живљење. То нам потврђује и податак да је у конаку све до 1954. године живела задруга Чолића.

Помоћне привредне зграде подигнуте у окућници Чолића својим изгледом и начином градње такође представљају значајне примерке народног грађитељства.

Салаш је зграда у којој се чува кукуруз у клипу. Грађен је од оплетеног пружа, правоугаоне је основе (1050 × 100 cm), са полукружно сведеним леђним делом. Постављен је на четири стубића зидана од цигле висине 100 cm (сл. 16).

Дрвену конструкцију салаша чини осам стубова усечених у доњу греду „подњачу“ и горњу „поклопњачу“, као и тања греда која је постављена средином дужних страница салаша, а чија је функција да ојача и очува плетену конструкцију од деформација. Стубови су у доњем делу ојачани косицима, украшеним водоравним засецима. У „подњачу“ и „поклопњачу“ су усечене целане облице, оплетене врбовим прућем. Под је од нанизаних дасака. У салаш се улази са северне стране преко дрвених стублица. Затвара се покретним нанизаним, „намакнути“ даскама. Кров је на две воде и покривен је црепом.

Амбар је мања зграда у којој се чувало „бело жито“: пшеница, јечам, раж и овас (380 × 310 cm; надстрешница 57 × 310 cm). Грађен је од целаних брвана, састављених „на ћерт“. Постављен је на неколико поређаних каменова, тако да ваздух испод амбара струји и исушује влагу у житу. Кров је врло висок и стрм, покривен бибер-црепом. Напуштена стреха је ојачана са два косника,

који су усечени у подвалу и венчаницу. Испод напуштене стрехе налазе се врата, којима се прилази дрвеним стублицама прикованим на водоравно постављену даску, која служи као помоћна полица испред њих.

Унутрашњост амбара подељена је на четири „пријесека“ (преграде) у којима се чува жито. „Пријесеци“ су од цепаних брвана, на средини спојени у крст, док су им крајеви усечени у зид и излазе ван. „Пријесеци“ су покретни и у зависности од врсте и количине жита могу се скидати или разнизати. Под у амбару је од цепаних дасака, ослоњених на подвале. Амбар се и данас повремено користи, и то само за одлагање јечма и овса.

Фуруна је зидана од камена и цигле, док су јој кров и дуга надстрешница покривени ћерамидом. Основа јој је правоугаона, са полулоптастим сводом. Подзида је од ломљеног камена, заливана кречним малтером, а испод и око њеног свода, као и канала, подзида је од већих плоча од опеке. На предњој страни је већи отвор, одакле почиње канал оцака. Други отвор, нешто мањи, налази се иза првог и служи за ложење ватре и стављање хлеба у пећ. Када се фуруна загреје, жар и пепео се извуку у простор између првог и другог отвора, а оцак затвори, како би се топлота задржала док траје печење. Фуруна је споља омалтерисана и окречена. Надстрешница, трем (228 × 200 cm) се ослања на два грубо отесана стуба. Пећ је и данас повремено у употреби (сл. 17).

КОНАК СРЕТЕНА ЧОЛИЋА ИЗ ВРАНИЋА, подигнут 1864. године, издваја се као један од ретко сачуваних споменика културе народног грађитељства XIX века у чачанском крају. Због својих архитектонских вредности и етнолошких карактеристика, у њему је 1994. године отворена стална музејска поставка, којом је оживљен ентеријер сеоске куће из XIX и првих деценија XX века. У амбијенту конака и окућнице снимљено је више филмских и телевизијских записа и емисија посвећених народној традицији и стваралаштву.

Colic's Konak from 1864 in Vranici near Cacak

Not far from Cacak, on the right side of the road which leads to Suvobor, there is a village Vranici where there is preserved an important object/building of Serbian national building, cultural monument, Konak of Sreten Colic built in 1864. Apart from konak within today's yard there are several economy buildings which are still kept and used actively: a barn, farm and stove for baking bread.

At the time when konak was built, one-part cottages and two-part and half-wattle and daub houses dominated in the villages of Serbia. The house of konak type was built by landlords of great economic and social reputation, as it was Sreten Colic, a farmer, inhabitant of Vranici.

Konak is a building which consists of three parts with a porch, 'house' made of logs and two rooms built in 'brick in scissors' (in a wooden skeleton), underneath was a basement. The roof is tetra flow, covered with tiles. Basement and a cellar are made of half processed stone walled with lime mortar.

You enter the house-konak from a half open porch. The porch and stone stairs are under the roof and they are within the base of the house. There are two opposite doors on the 'house' (east-west) and built in fire place next to the wall which separates a big room. The floor is made of brick while the ceiling is made of cornstalks lined up. The household consists of a big table, three-legged chair, water bowls, earth and wooden dishes and equipment next to the hearth.

From the 'house' you enter a big - guest room with a floor made of planks/boards, and a ceiling made of cornstalks lined up. On the south side there are two two-winged windows with shutters. The room was used as a bedroom and during family gatherings as a guest-room. There are wooden bed, a long table, a bench and wooden chairs, drawer and painted case for the laundry, cradle... On the eastern wall there is the icon with the icon lamp and a towel and a mirror.

A little room belonged to the land lord; he slept there and kept the safe with family documents. Except for metal bed, painted case and a safe, there was a string instrument 'gusle' on the wall.

On the right side of the cellar door there is a worked out stone plaque with the inscription: 'THIS KONAK: OF SRETEN COLIC BUILT ON 26TH OCTOBER, 1864.' Building in the plaques with inscriptions on the houses - 'konaci' and economy buildings in the vicinity of Cacak, is recorded as a special phenomenon in the folk building of Serbia. We can learn from the inscriptions the year of building a house, the name of a landlord and a builder, price of building, etc.

Who and where from the builders of Colic Konak were we do not know but as the folk legend says and some preserved signatures of some builders in the houses - 'konaci' in the vicinity of Cacak, it can be supposed that 'konak' was usually built by 'Bulgarians', 'Crnotravci' (builders from Crna trava) or 'Prijepoljci' (builders from Prijepolje).

Economy buildings built in the yard of Colic's Konak also present significant examples of folk building by their appearance and the way of their building. They are in use nowadays.

FARM HOUSE is a house where the corncobs are kept. It is built out of rods, of a rectangular base, with a semi-circle back part. It is positioned on four small stone pillars. The roof is in two flows, covered with tiles.

BARN is a smaller building made of logs with sections, covered with 'biber' tiles. It is placed on several stones. In the barn sections, wheat, barley, rye, and oats were kept.

STOVE FOR BAKING BREAD was built of stone and brick, a roof and long eaves are covered with tiles. The base of the stove is rectangular with half sphere arch.

Because of its authenticity, architectural values and ethnological characteristics of this cultural monument, as well as the economy buildings around it, in 1994 restoration and conservation of all the buildings were carried out, as well as a permanent museum exhibition to revive the interior of a village house from the second half of XIX and the beginning of XX century.

Nevenka Bojović

Le „konak“ de Čolić de l'année 1864 à Vranići près de Čačak

Non loin de Čačak, sur le côté de la route qui mène pour Suvobor, s'étend le village de Vranići, dans lequel est préservée une maison significative de la construction nationale serbe, un monument de culture, le „konak“ de Sreten Čolić, édifié en 1864. À côté du „konak“, dans le cadre de la cour d'aujourd'hui, sont gardés et servent de manière fonctionnelle quelques bâtiments d'exploitation: le grenier à grains, le grenier à épis de maïs et le four à pain.

Au temps lorsque le „konak“ fut édifié, dans les villages en Serbie dominaient les „brvnařé“* une-pièce et les „poloutchatmaré“** deux-pièces. Une maison de type „konak“ était édifiée par les maîtres de maison de grande réputation économique et sociale, comme l'était Sreten Čolić, agriculteur, habitant de Vranići.

Le „konak“ est une construction trois-pièces avec un portique, une „maison“ en troncs d'arbres et deux chambres bâties avec des „briques dans les ciseaux“ (en charpente), en-dessous desquels se trouve une cave. Le toit est à quatre versements, recouvert de tuiles. Les fondations et la cave sont en pierre à demi-taillée, bâties avec du mortier de chaux.

Dans la maison- „konak“, on entre par le portique à moitié-ouvert. Le portique et l'escalier en pierre sont sous un toit et ne dépassent pas la base de la maison. Sur la „maison“ se trouvent deux portes, l'une vis-à-vis de l'autre (est-ouest), et une cheminée édifiée contre une cloison avec une grande chambre. Le sol est en briques, et le plafond en feuilles sèches de maïs enfilées. Comme mobilier dans la maison se trouve une table à manger, un trépied, une huche avec le pétrin, de la vaisselle en terre cuite et en bois, des ustensiles auprès de l'âtre.

De la „maison“, on entre dans la grande-chambre pour hôtes, avec un sol en planches, un plafond en feuilles sèches de maïs enfilées. Sur le côté sud se trouvent deux fenêtres à deux battants avec des volets en bois. La chambre servait pour dormir et, au

* Brvnařé: maisons construites en troncs d'arbres.

** Poloutchatmaré: maisons construites en osier tressé, en poutres et en torchis.

temps des fêtes familiales, en tant que chambre pour convives. Elle est équipée d'un lit en bois, d'une table longue, d'un banc et de chaises en bois, d'une commode et d'un coffre peint pour la lingerie, d'un berceau. Sur le mur situé à l'est se trouve une icône avec une veilleuse et un essuie-mains, ainsi qu'un miroir.

La petite chambre appartient au maître de maison, il y dormait, gardait la caisse avec les documents familiaux. À côté du lit en métal, du coffre peint et de la caisse, sur le mur, étaient accrochées des gouslé.

À droite de la porte de la cave a été bétonnée une dalle en pierre taillée avec une inscription gravée: „OVAJ KONAK: SRETENA ČOLIĆA DA SOGRADI GA 26. OKTOB. 1864. G. „ (Ce „konak“ : Sreten Čolić l'a construit le 26 octobre 1864.).

L'incrustation de plaques avec des enseignes sur les maisons - „konak“ et sur les bâtiments d'exploitation dans les villages aux alentours de Čačak est annotée comme un phénomène particulier dans la construction nationale de la Serbie. D'après l'inscription, nous apprenons l'année de construction, le nom du maître de maison et du maître-constructeur, le coût de la construction et semblable.

Qui étaient et d'où venaient les maîtres-constructeurs du „konak“ de Čolić, nous l'ignorons, mais d'après la tradition qui se retient parmi le peuple et d'après les signatures gardées des maîtres-constructeurs sur les maisons – „konak“-s aux environs de Čačak, on peut supposer que le „konak“ a été bâti par des „Bulgares“, des artisans venant de „Crnotrava“ ou bien de „Prijepolje“.

Les communs, les bâtiments d'exploitation édifiés dans la cour, par leur apparence et la méthode de construction, représentent également des exemples importants de la construction nationale. Ils sont en utilisation même aujourd'hui.

Le grenier à maïs est une construction dans laquelle se gardent les épis de maïs. Il est construit en osier tressé, de base rectangulaire, avec une partie arrière „ dorsale „ ramenée en demi-cercle. Il est installé sur quatre piliers bâtis en briques. Le toit est à deux versants, recouvert de tuiles.

Le grenier à grains est une construction plus petite en troncs d'arbres, avec des „sections“ – cloisons, recouverte de tuiles. Elle est installée sur quelques pierres alignées. Dans le grenier à grains divisé en „sections“, on gardait le „froment blanc“: le blé, l'orge, le seigle, l'avoine.

Le four à pain est bâti en pierres et en briques; le toit et le long auvent sont recouverts de faîtières. La base du four est rectangulaire avec une voûte en forme de demi-balle.

En raison de l'authenticité, des valeurs architectoniques et des caractéristiques ethnographiques que ce monument culturel possède, ainsi que les dépendances qui l'entourent, en 1944 a été effectuée la restauration et la conservation de toutes les constructions, ainsi qu'une exposition de musée permanente par laquelle a été ranimé l'intérieur des maisons rurales de la deuxième moitié du XIX siècle et du début du XX siècle.

Nevenka Bojović

The first part of the report deals with the general situation of the country and the progress of the war. It is a very interesting and well-written account of the events of the year.

The second part of the report deals with the military operations of the year. It is a very detailed and accurate account of the military operations of the year.

The third part of the report deals with the political situation of the country. It is a very interesting and well-written account of the political situation of the year.

The fourth part of the report deals with the economic situation of the country. It is a very interesting and well-written account of the economic situation of the year.

The fifth part of the report deals with the social situation of the country. It is a very interesting and well-written account of the social situation of the year.

The sixth part of the report deals with the foreign relations of the country. It is a very interesting and well-written account of the foreign relations of the year.

The seventh part of the report deals with the internal affairs of the country. It is a very interesting and well-written account of the internal affairs of the year.

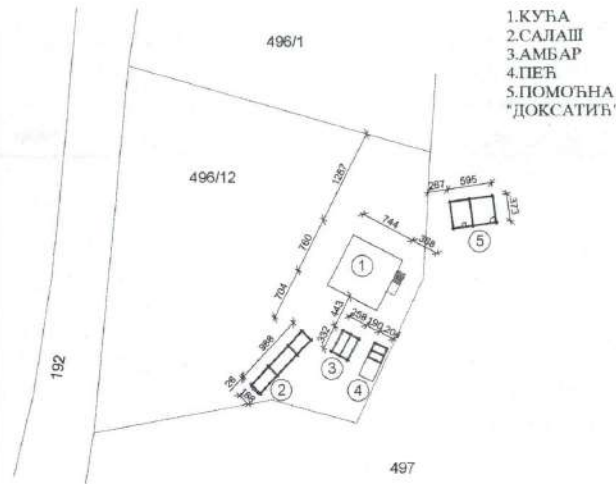

Сл. 1 Конак Сретена Чолића из 1864. године, североисточна страна
(фото: Марко Бојовић)

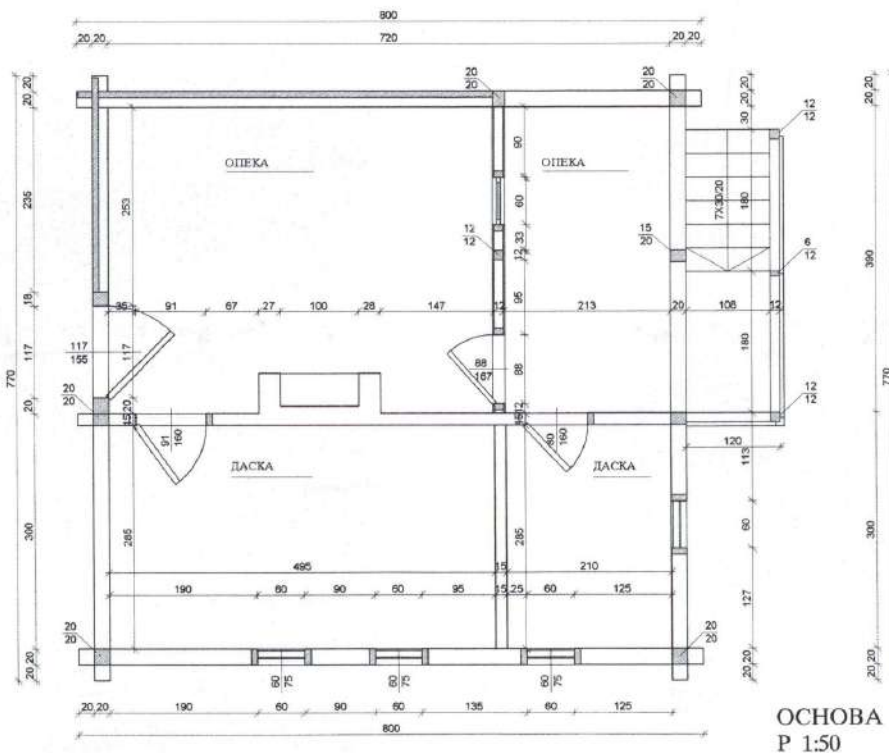

Сл. 2 Конак Сретена Чолића, јужна страна (фото: Мирјана Рацковић)

СИТУАЦИОНИ ПЛАН
за КП.496/12
КО. Вранићи р 1:500

Црп. 3 Ситуациони план окућнице Сретена Чолића, Арх. сн.: Рајко Чубрић, дипл. арх. и Маријана Урошевић, инж. грађ.

ОСНОВА
Р 1:50

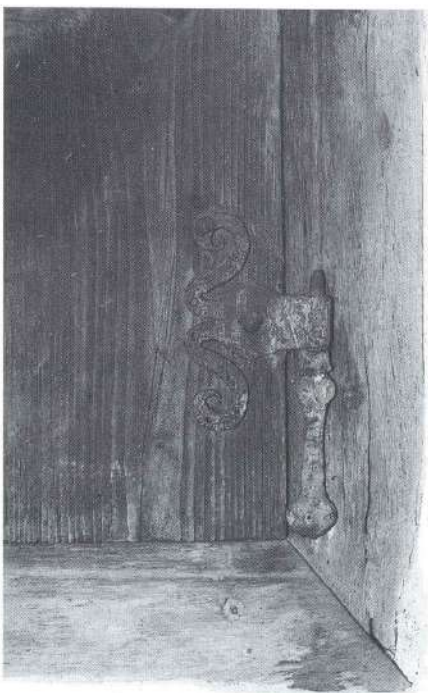
Црп. 4 Основа конака Сретена Чолића, Арх. сн.: Рајко Чубрић, дипл. арх. и Маријана Урошевић, инж. грађ.

Сл. 5 Подрумска врата и камена плоча са натписом, конак Сретена Чолића (фото: Марко Бојовић)

Сл. 6 Прозор на конаку Сретена Чолића (фото: Марко Бојовић)

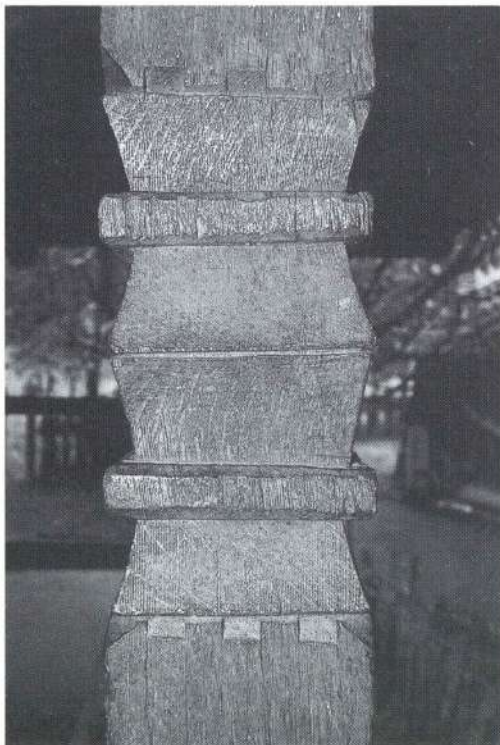
Сл. 7 Детаљ коване шарке на дрвеном капку прозора, конак Сретена Чолића (фото: Марко Бојовић)

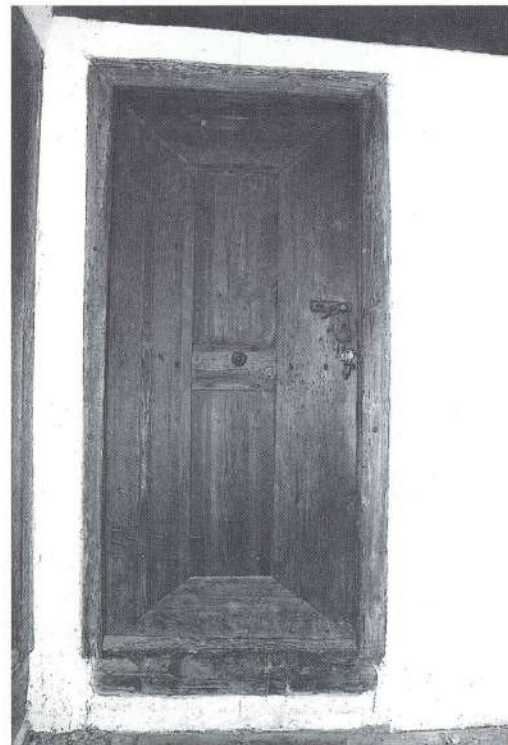
Сл. 8 Степениште трема конака Сретена Чолића (фото: Марко Бојовић)

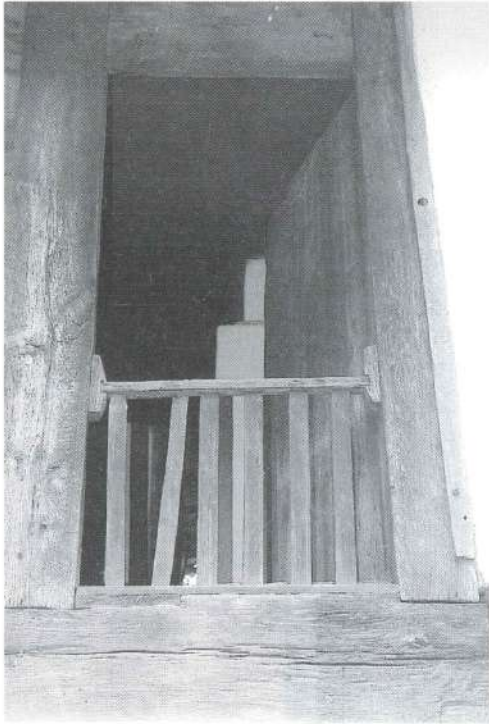
Сл. 9 Део трема са стубом, подом од цигле, таваница од шашоваца, конак Сретена Чолића (фото: Марко Бојовић)

Сл. 10 Деталј декорисаног стуба на треми, конак Сретена Чолића (фото: Марко Бојовић)

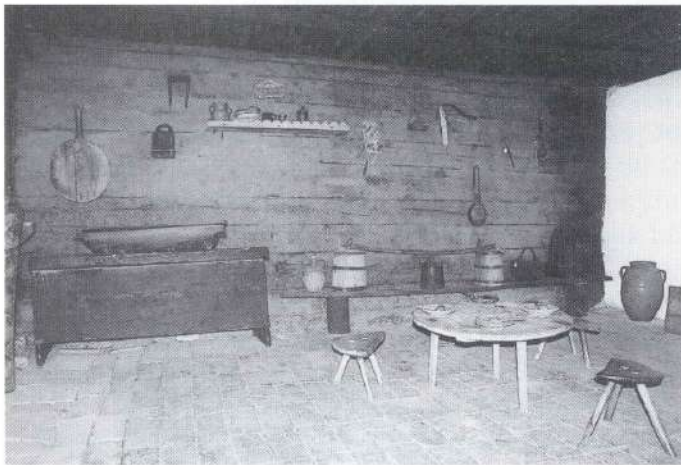
Сл. 11 „Велика“ улазна врата, конак Сретена Чолића (фото: Марко Бојовић)

Сл. 12 „Мала“ западна врата са оградом
на конаку Сретена Чолића
(фото: Марко Бојовић)

Сл. 13 „Оçаклија“, конак Сретена Чолића
(фото: Марко Бојовић)

Сл. 14 Ентеријер „куће“,
конак Сретена Чолића
(фото: Марко Бојовић)

Сл. 15 Део гостинске собе,
конак Сретена Чолића
(фото: Марко Бојовић)

Сл. 16 Салаш у окућници Сретена Чолића (фото: Марко Бојовић)

Сл. 17 Фуруна-хлебна пећ и амбар у окућници Сретена Чолића
(фото: Марко Бојовић)

Ивана
БИРЈАКОВИЋ

ЧАРДАЦИ – ГОСТИНСКЕ КУЋЕ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

UDK: 39
728.6(497.11)

АПСТРАКТ: *Рад представља објашњење значења речи чардак, која у нашем народу означава више различитих грађевинских облика, као и приказ два типа грађевина које се у овом делу Србије означавају као чардаши. Дати је преглед преосталих чардака на територијама општина Чачак и Горњи Милановац кроз грађевинске карактеристике, историјат зградње и власништва, намену ових грађевина, али и њихов садашњи изглед.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *сеоска архитектура, чардак, чардаши типова сбрашње, чардаши – гостинске куће, зграда, доксити, Чачак, Горњи Милановац.*

Увод

Сеоска архитектура западне Србије припада динарској архитектури коју одликују куће саграђене од брвана или талпи (брвнаре, талпаре). Сеоску архитектуру овог подручја можемо пратити према писаним изворима, остацима зграда и цртежима путописаца, почев од XVIII века. За време турске владавине живот је био изузетно тежак и неизvestан, па су куће стога биле подизане као просте кровинаре, које су се могле лако разградити и пренети. Тек са ослобођењем од туђинске власти кућа добија сталнији карактер и развија се у оквирима патријархалне задружне породице. Сеоски стан постаје добро организована целина у чијем је средишту једноделна кућа са огњиштем, око кога се окупља цела породица. У таквим условима, када сеоски стан задовољава само основне потребе задруге, развија се одељен простор за пријем госта.

Према Р. Финдрику, посебна просторија или зграда за госта представља остатак средњовековног обичаја који се није мењао ни у турско доба. Један од чланова нашег најзначајнијег правног споменика, Законика цара Душана, упућује да се путник прими и прихвати: „Купци који пролазе ноћу, на ноћиште где дођу, ако их не припусти владалац или господар села тога, да преноће у селу купци, по закону цареву, како је у законнику, ако што изгуби путник, онај господар и владалац и село све да плате, јер их нису у село пустили.“¹ Зграда за госта у овом делу Србије назива се *чардаком*. Чардак је реч персијског порекла и означава дрвену спратну грађевину на стубовима.² Чардаке су

1 Ранко Финдрик, *Народно неимарство*, Сирогојно, 1994, 37.

2 Абдулах Шкаљић, *Туризми у српскохрватском језику*, Сарајево, 1989, 164.

подизале богатије фамилије или у оквиру својих окућница или у црквеним портама и служили су им за одмор гостију за време породичних славља, сеоских свечаности и сл.

О појму чардак

У нашем народу постоје различите врсте грађевина или делова куће које се називају чардацима.

„На Косову и Метохији докату у приземљу одговара чардак на спрату.“³ У околини Сарајева, великим и малим чардаком се називају собе на спрату старих кућа. „У Босни је чардак соба или спрат са собама у мухамеданским кућама.“⁴ „По селима у околини Пожаревца чардаком је називана остава за сено, испод Космаја то је назив за кош, а у Ресави за сењак.“⁵ „У Подрињу и ваљевским крајевима има често уз куће поред коша и дугачка зграда у којој се чува кукуруз у клипу која се зове чардак.“⁶ „За појам чардака може се везати у неким крајевима и појам земљишне својине.“⁷

„Чардак се означава као просторија у којој се седи. Он је био отворен, али се могао и затворити, а налазио се високо на кули.“⁸

Из свега до сада реченог може се закључити да је за појам чардак везано више различитих грађевинских облика – од спратних делова старих кућа, преко привредних зграда, до облика земљишне својине – и да се речју чардак означава сваки спратни или издигнути простор на стубовима.

Чардаци су најмање испитани објекти народног градитељства. Градиле су их богатије породице поред цркава и манастира или у оквиру окућнице. О пореклу чардака има различитих тумачења. Поједини аутори га везују за средњовековне манастирске конаке,⁹ а други за исламску сеоску архитектуру.¹⁰ У овом раду не улази се дубље у тумачење њиховог порекла, јер би то захтевало посебна истраживања.

У западном делу Србије за појам чардак везана су два типа грађевина.

Први тип представљају дрвене спратне зграде које су грађене око цркава и које су служиле за пријем гостију у време црквених свечаности, сабора и сл. „Собрашице и чардачићи су поглавито зградице западне Србије од Мораве до Дрине, а има их једино око цркава и манастира. Оне су од дрвене грађе, или као мале кућице, или само на високим сојама има кров.“¹¹ Чардачићи, ка-

3 : Ђорђе Петровић, *Доксаџи и чардаши*, Београд, 1955, 13.

4 : Ђорђе Петровић, *н. д.*, 14.

5 : Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, Ниш, 1955, 288.

6 : Јован Цвијић, *н. д.*, 288.

7 : Ђорђе Петровић, *н. д.*, 15.

8 : Бранислав Којић, *Сџара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд, 1991, 40.

9 : Ранко Финдрић, *н. д.*, 39.

10 : Миленко С. Филиповић, *Таково*, СЕЗ, књ. 37, Београд, 1960, 72-73.

11 : Јован Цвијић, *н. д.*, 288.

ко их Цвијић назива, припадају типу собрашица које могу бити само кровови на стубовима испод којих је софра или мале дрвене спратне зграде. Некада их је било много више око цркава и манастира. „Негде их, као у селу Бресници недалеко од Чачка, има у тако великом броју, да изгледају као шатре на ва-шарима.“¹², записао је Јован Цвијић двадесетих година прошлог века. Ту су примани гости, а служила се храна која је била припремљена код куће. У чар-дацима није било огњишта.

Чардацима се називају и спратне куће, односно конаци који у горњем де-лу имају докшат¹³ или отворени трем (по коме су и добиле име) на који се пе-ло спољашњим степеницама. Оне су по типу такође гостинске куће, али су за разлику од чардака-собрашица грађене у оквиру окућнице. У приземном де-лу је подрум или остава, а у спратном, у који се улази са доксата, две собе. Ове зграде су коришћене за пријем гостију. Могу имати озидано огњиште.

Конструктивне карактеристике чардака

Чардак је спратна зграда квадратне основе, грађена од дрвета, са при-земним делом од брвана, а спратним од дрвета или чатме. Обично се састоји од једне просторије у приземљу и једне или две собе на спрату које су повеза-не дрвеним степеницама, постављеним уз спољну страну грађевине. Призем-ни део је најчешће коришћен као остава, а у собе на спрату су примани гости. Приземни део је постављен на масивне греде („подвале“), на ниском темељу од ломљеног камена. Грађен је од тесаних брвана која су хоризонтално по-стављена и спојена на ивицама „у ћерт“.¹⁴ Горњи део чардака је обично изба-чен у виду трема и ослоњен је на два или четири масивна, профилисана сту-ба, који држе целу конструкцију. Спратни део је грађен од букових или хра-стових дашчица („шашоваца“), постављених вертикално „у наниз“¹⁵. Кон-струкција је ојачана масивним гредама („косницама“). Спратни део може би-ти потпуно затворен и тада има прозоре са дрвеним капцима који се отвара-ју „у поље“ и који су ослоњени на гредице-подупираче. Овај простор може да буде и потпуно отворен, односно да има трем (докшат). На спратни део се пе-ло дрвеним степеницама (стубама), постављеним или уз спољни део грађеви-не или под тремом (испод чардака-доксата). Стубе су водиле или до отвора у поду спратне конструкције који је био наткривен капком од дрвета или на отворени докшат са кога се улазило у собе. Кров је четворосливан и првобит-но је био покривен шиндром која га чини изузетно стрмим и високим. Њу ка-сније замењује ћерамида код које је кровна конструкција нижа.

12 . Јован Цвијић, *н. д.*, 288.

13 . Докшат је облик одомаћен у Србији, чији се појам углавном везује за отворене тремове на старим кућама, по Ђ. Петровићу.

14 . Ћерт се добија тако што се крајеви брвана укрсте, препусте најмање два-десетак или нешто више центиметара, па се обострано засеку за четврти-ну ширине брвана (Ранко Финдрик, *Динарска бронара*, Сирогојно, 1999, 128).

15 . Шашовци се постављају усправно у два реда, а између њих је положена водоравна греда да би се уопште могли унизати.

Под у приземном делу чардака је од набоја, док је у спратном од дасака. Таваница је од нанизаних шашоваца. По својим конструктивним карактеристикама, чардак представља изузетан пример умећа сеоских немара.

Чардаци на територији општина Горњи Милановац и Чачак

Чардаке у овом делу Србије спомињу многи аутори, али о њима није много писано. Миленко С. Филиповић у монографији „Таково“ помиње већи број чардака у таковском крају: „Има један у Мајдану, два код савиначке цркве, у Прањанима пет... Било је чардака и око цркве у Горњим Бањанима, која је подигнута 1862.“¹⁶ Ђорђе Петровић помиње два чардака у Прањанима – Брало-вића и Марковића.¹⁷ Данас се на територији општине Горњи Милановац налази пет чардака – два код цркве на Савинцу, два у Прањанима и један у Брезни. На територији општине Чачак сачувани су чардаци у Милићевцима, Бресници и Рошцима (Цагање). Сачувани чардаци се разликују по типу. Чардаци код савиначке цркве и два чардака у Прањанима су чардаци типа собрашице.¹⁸ То су мале спратне дрвене зграде, грађене код цркава које су, када су изгубиле функцију гостинске куће, премештане у оквир окућнице власника (чардаци у Прањанима су некада били код цркве, па су по деоби породица премештени на данашња места). Као репрезентативан примерак истиче се Гавровића чардак у Прањанима, на коме је кров изузетно висок и стрм због покривача од шиндре. Чардаци овог краја називају се „таковским чардацима“.¹⁹ Осим чардака, око цркава и манастира некада је било и више софри, софралука – собрашица, ниских грађевина са кровом на стубовима испод којих се ручавало. У чачанском крају сачуван је један софралук (у центру села Слатина) у коме се венчавало, крштавало и окупљало на саборима (сл. 1).

Другом типу чардака, грађених за пријем госта у оквиру окућнице, припадају чардаци у Брезни, Бресници, Милићевцима и Рошцима (Цагање). Они су у целини грађени од дрвета или је барем њихов приземни део од брвана, а спрат од чатме. Већи су од чардака типа собрашице. Са премештањем и преправкама, у њима су почеле да се постављају пећи за загревање просторија. Ове зграде су посебно украшаване резбарењем носећих стубова и шашоваца.

Чардака је некада било много више, али су због небриге и измењених услова живота сеоског становништва постепено нестајали. Завод за заштиту споменика културе у Краљеву под заштиту државе ставио је чардаке на Са-

16 Миленко С. Филиповић, *н. д.*, 73-74.

17 Ђорђе Петровић, *Прањани – монографски приказ*, Горњи Милановац, 1977, 9.

18 Подела гостинских кућа према типу и грађевинским карактеристикама настала је према запажањима приликом теренских истраживања Радмиле Павићевић-Поповић, етнолога Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

19 Запажање Радмиле Павићевић-Поповић, етнолога Завода за заштиту споменика културе из Краљева, на основу дугогодишњих теренских истраживања.

винцу, један у Прањанима, чардак у Бресници и софралук у Слатини, док су остали само свидентирани. Ако се овакво стање настави, чардаци ће убрзо потпуно нестати, што је недопустиво, јер они су сведоци прошлог времена не само у конструктивном смислу, већ и као „појава друштвеног уређења и живота људи у поменутим областима“.²⁰

Чардаци типа собранице

Чардаци на Савинцу

Ова два чардака налазе се код цркве у Савинцу која је посвећена Светом Сави. Црква је порушена у турско доба, па је Кнез Милош 1819. године обновио грађевину. Нова обнова уследила је 1860. године и том приликом Милош Обреновић цркву посвећује својој супрузи, кнегињи Љубици.²¹ О чардацима на Савинцу један мањи прилог написала је Божана Ђирић. Она верује да су ови чардаци највероватније подигнути у време друге обнове цркве 1860. године. Миленко С. Филиповић наводи да је један од ових чардака припадао Кнезу Милошу, али о томе нема поузданих података. Оба чардака су припадала породици Петровић која сада живи у Чачку, „док је касније један откупила црква и служи јој као привредна зграда, а други је и даље остао власништво породице Петровић“.²² На оба чардака су извршени конзерваторски радови и под заштитом су државе као споменици културе од великог значаја.²³

Чардак Петровића

Зидан је на косом терену, па висина темеља није свуда једнака. Темељ је од ломљеног камена. Приземни део чардака је од брвана, постављених „у ћерт“, на гредама подвалама. Приземни део се састоји од једне просторије у коју се улази каменим степеницама, а која је коришћена као остава. На спратни део чардака водиле су дрвене степенице којих сада нема. Спрат је истурен у виду диванхане и ослоњен је на два стуба. У поду спратног дела је отвор са капком који се по потреби затвара, а кроз који се улази у собу. Спратни део је од нанизаних шашоваца, чија је конструкција ојачана гредама косницама. На спратном делу чардака налазе се три прозора у зидној конструкцији од шашоваца (сл. 2).²⁴ Већи прозор гледа ка цркви, док један мањи гледа на север, а други на југ. Кровни покривач је некада био од шиндре, а „на два очувана чардака код савиначке цркве, шиндра је накнадно замењена ћерамидом.“²⁵

20 Божана Ђирић, *Чардаци у Савинцу*, Краљево, 1967, 74.

21 Радомир Станић, *Савинац – задужбина Обреновића*, Краљево, 1967, 79.

22 Божана Ђирић, *н. д.*, 75.

23 Податак добијен од стручњака Завода за заштиту споменика културе из Краљева.

24 Документација Народног музеја у Чачку, фото Невенка Бојовић.

25 Божана Ђирић, *н. д.*, 76.

Црквени чардак

Некада је припадао породици Петровић, али га је црква касније откупила. Постављен је на благо закошеном терену, на темељу од ломљеног камена. Приземни део је од брвана састављених „у ћерт“, док је спрат од нанизаних шашоваца учвршћених гредама косницама. Спратни део овог чардака није истурен и на њега се пење директно са спољашње стране грађевине. У горњем делу чардака су два прозора са капцима који се спуштају хоризонтално „у поље“, на истурене греде-подупираче. Кров је четворосливан и прекривен је ћерамидом. Црква овај чардак користи као оставу и привредну зграду, па је уз њега приграђена још једна просторија налик примитивном „наслону“. Овај приграђени простор нарушава првобитни изглед грађевине (сл. 3).²⁶

Чардак Гавровића у Прањанима

Чардак је власништво породице Гавровић. Саграђен је 1870. године и првобитно је био смештен у порти цркве. После деобе задруге Гавровића 1920. године, премештен је у двориште наследника. 1975. године чардак је још једном премештен после деобе браће Момчила и Зарије Гавровића, када је старији брат Момчило добио чардак и преместио га поред „нове“ куће, знатно ближе цркви. Тада је извршена и конзервација.²⁷

Подигнут је на ниском каменом темељу са зидовима од брвана. Приземни део има једну просторију („вајат“) у коју се улази кроз лучно сведена дрвена врата, док је пред улазом у вајат отворен простор са гредама које држе спратни део. На спратни део се пење са унутрашње стране дрвеним степеницама. Соба на спрату је од нанизаних шашоваца. Кров је четворосливан, висок и стрм, покривен шиндром. Интересантан детаљ на овом чардаку је дрвени шиљак („преслица“) на крову грађевине.

Под заштитом је државе као споменик културе од великог значаја (сл. 4).²⁸

Чардак Живчевића у Прањанима

Чардак је власништво Петра Живчевића. Није евидентиран у Заводу за заштиту споменика културе у Краљеву. Чардак је четвороугаоне основе и постављен је на ниском каменом подзиду. Састоји се од приземног и спратног дела, а грађен је од брвана спајаних „у ћерт“. У приземну просторију се улази кроз лучно сведена дрвена врата. Под у приземном делу је од набијене зе-

26 Исто, 24.

27 Подаци добијени од стручњака Завода за заштиту споменика културе из Краљева.

28 Исто, 24.

мље. У спратни део улази се са унутрашње стране, кроз приземну просторију, дрвеним стубама. Спратни део није испуштен. Има четири већа прозора затворена капцима састављеним од дашчица, који се отварају „у поље“ и ослањају на греде-подупираче. Кровни покривач је замењен новим црепом, што нарушава првобитни изглед грађевине. Нема података о томе где се чардак раније налазио и када је премештен у окућницу (сл. 5).

Чардаци – гостинске куће

Чардак у Брезни

Нема података о томе када је грађен овај чардак. Данас је власништво Радмиле Трифуновић и Милесе Антонијевић. У изузетно је лошем стању.

Евидентиран је у Заводу за заштиту споменика културе из Краљева. Конзервација није вршена. Зидан је на ниском каменом подзиду. Приземни део је грађен од брвана спојених „у ћерт“. Састоји се од једне просторије у којој се улазило са западне стране, кроз лучно сведена дрвена врата. Под је од набоја. Спратни део чардака је истурен у виду трема и грађен је од нанизаних шашоваца, ојачаних гредама косницама. На спрат се улазило дрвеним стубама постављеним споља, уз западни зид грађевине, а кроз отвор у поду спратног дела. Истурени део је ослоњен на стубове-подупираче. У шашовцима је било више мањих прозора који су сада изнутра затворени даскама. На источној страни спрата, са спољне стране зидне конструкције, направљен је сандук од дрвета са поклопцем који је подупрт гредицама-подупирачима. Вероватно је коришћен као нека врста оставе. Кровни покривач је била ћерамида, мада је данас кров урушен и ћерамиде скоро да нема. Ако ускоро не буду извршене конзервација и рестаурација, овај чардак ће нестати (сл. 6).

Чардак Глишовића у Милићевцима

Чардак је власништво Зорана Глишовића. Нема података о години градње. Према саопштењу наследника, по деоби око 1890. године, Андрија Глишовић (Зоранов прадеда) преместио га је на садашње место код „нове“ куће. Подигнут је на равном терену, на ниски темељ од ломљеног камена. Приземни део је грађен од тесаних брвана састављених „на ћерт“ на масивним гредама подвалама. Спратни део је „напуштен“ и ослоњен на два профилисана стуба. Грађен је од нанизаних шашоваца, док је под од масивних дасака. На спрат се пење дрвеним стубама постављеним споља, уз зид приземног дела до отвора са капком који се налази у поду спрата. Таваница је од шашоваца. У приземном делу под је од набоја, а лучно сведена дрвена врата постављена су „на жујцу“. Кров је четворосливан и некада је био под шиндром, али је по деоби замењен ћерамидом и црепом. У спратном делу чардак има три прозорчића, од којих је један лучно сведен. Првобитно су на прозорима били дрвени капци који су се по потреби отварали „у поље“ и који су били ослоњени на гредице-подупираче.

Чардак је у лошем стању и потребна му је хитна конзервација. Смештен је уз саму кућу власника. Привремено су постављени додатни дрвени стубови који држе спратни део, пошто постоји претња од рушења (сл. 7, 8, 9, 10).²⁹

Чардак у Рошцима (Цагање)

Чардак је власништво Драгољуба Живановића из Чачка. Припао му је по деоби породице. Налази се у рожачком засеоку Цагање, на брдовитом терену. Поред чардака су били кућа, салаш и млекар, којих сада нема. Саграђен је највероватније у другој половини XIX века. Грађевина је спратна, са доксом дуж источне стране. Приземни део је направљен од брвана слаганих „у ћерт“, постављених на греде-подвале и ниски камени подзид. У приземном делу су две просторије у које се улазило кроз двоја дрвена врата, постављена „на жујцу“. Под у приземном делу је од набијене земље. Једна просторија, саграђена од брвана, коришћена је као остава. Имала је дрвене „пресеке“ за чување белог жита (пшенице, јечма и сл.). Друга просторија, саграђена од цигле, коришћена је као млекар.³⁰ Данас се виде само трагови цигле и врата просторије која је срушена. На доксам се пело дрвеним степеницама-стубама које су постављене са спољне стране грађевине. Доксам је постављен дуж целе источне стране грађевине. Направљен је од масивних дрвених дасака. Ограда и таваница су од „шашоваца“. Потпуно је отворен, а отвори у шашовцима су украшени дрвеним, укусо прикуцаним дашчицама. Доксам је истурен у односу на приземни део и ослоњен на три масивна, профилисана и изрезбарена стуба, постављена на украшена камена постоља. Један носећи стуб је изваљен. Са доксата се улазило у две собе од зидане цигле, ојачане гредама косницама и омалтерисане. Чардак има озидано огњиште („оцаклију“) које је загревало собе. Под у собама је од дасака, а таваница од „шашоваца“. На собама су три дрвена прозорчића. Кров је четворосливан и покривен је ћерамидом. Нема података о градитељима овог чардака, али је, судећи по његовом садашњем изгледу, неоспорно њихово изузетно градитељско умеће. Чардак је данас у лошем стању. Евидентиран је у Заводу за заштиту споменика културе у Краљеву. Потребно је извршити конзервацију и рестаурацију делова који су срушени (сл. 11, 12).

Чардак у Бресници

Власништво је Павла Јелесијевића. Грађен је на равном терену. Приземни део је једноделан, од тесаних брвана вертикално сложених и ојачаних гредама-косницама. На горњи део чардака пело се степеницама постављеним уз спољашњу страну зида. Степенице су од дрвета и имају дрвену ограду. Док-

29 Документација Народног музеја у Чачку, фото Милена Икодиновић.

30 Подаци добијени од Милисаву Ђукановића, стрица Драгољуба Живановића.

сат-трем је постављен дуж источне стране куће, са ниском оградом и таваницом од шашоваца. Кровну конструкцију држе четири стубића, док је доњи део доксата ослоњен на четири богато изрезбарена и профилисана стуба. Спратни простор се састоји од једне собе зидане од чатме. Кров је четворосливан и покривен је црепом. На чардаку је извршена конзервација 1974. и 1975. године, по пројекту стручњака Завода за заштиту споменика културе у Краљеву. Тада је пренет на нову локацију, и то у аутентичном облику. Под заштитом је државе и проглашен за културно добро од великог значаја³¹ (сл. 13, 14, 15).³²

Закључак

Ретки преостали чардаци одржали су се на овим просторима захваљујући улози спремишне зграде.

Као зграде за пријем гостију, већ одавно нису у употреби. Данас се најчешће користе као качаре, оставе, летње кухиње и сл. Некада је, по Цвијићу, на овим просторима био велики број чардака, а данас су и они који су преостали у изузетно лошем стању и прети им пропадање. Чардаци нису много истраживани, иако су слика једног времена и одређених друштвених односа и заслужују да им се посвети већа пажња, како проучавањем народног градитељства, тако и очувањем њихове аутентичности кроз конзервацију и рестаурацију.

31 . Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

32 Исто, 29.

Houses in a Turkish Style (Cardak)-Guest Houses of the West Serbia

Village architecture of Cacak region belongs to Dinaric architecture whose characteristics are houses made of wood, cottages, and log cabins. In the development of residential houses and flats which used to satisfy only the family basic needs, very soon a separate part for a guest appeared, as a remain of an old medieval custom. 'Cardak' - enclosed porch on a second floor of a house built on pillars, is a word of a Persian origin.

In our folk tradition, depending on the region, the word -cardak- marks several different types of building structures, from floors of a house, economy buildings to a form of a land property. In this part of Serbia there are two types of buildings which are called -cardak- buildings which have an open porch in the upper floor, built in the form of farmstead, and a small wooden floor house built near churches and monasteries. They were used for the guest reception during village and church feasts or family celebrations. Once, they were numerous in this region. Today, on the territory of the municipalities of Cacak and Gornji Milanovac there are several of these houses remained and two in Savinac, one in Brezna, two in Pranjani, one in Milicevci, one in Bresnica and one in Rosci (Caganje). These houses - cardacs- according to their constructive characteristics present outstanding examples of artistic skills of village builders.

Cardacs are the least researched objects of people's building tradition, although they deserve much more attention in the building sense as well as a picture of one time and social relations.

Ivana Cirjaković

LES „Tchardak“-s -maisons d'hôtes de la Serbie de l'ouest

L'architecture rurale de la région de Cacak appartient à l'architecture de Dinara que qualifient des maisons en bois, des „brvnaré“¹, des „talparé“². Dans les conditions de développement de la maison et du logis, qui satisfaisait seulement les besoins essentiels de la famille, se forme très tôt un espace séparé pour l'hôte, comme reste d'une vieille coutume du Moyen-Âge. „Tchardak“ est un mot d'origine persienne et indique un édifice à étages en bois sur des piliers.

Chez notre peuple, en fonction de la contrée, on désigne par le mot „tchardak“ plusieurs formes de construction diverses, de maisons à pièces étagées, bâtiments d'exploitation jusqu'à la forme de propriété territoriale. Dans cette partie de la Serbie, il existe deux types de construction qui se désignent comme des „tchardak“-s – maisons à étages qui ont un portique de balcon ouvert dans la partie supérieure, bâties dans le cadre de la cour, et des maisonnettes à étages en bois construites autour des églises et des

1 Brvnaré: maisons construites en troncs d'arbres.

2 Talparé: maisons construites avec des poutres et des planches.

monastères. Ils étaient utilisés pour l'accueil et le repos des invités lors des solennités rurales et ecclésiastiques ou pendant les fêtes familiales. Autrefois, il y en avait beaucoup plus dans cette région. Aujourd'hui, sur le territoire des communes de Gornji Milanovac et de Cacak, il ne reste encore que quelques „tchardak“-s, deux sur le Savinac, un à Brezna, deux à Pranjani, un à Milicevci, par un à Bresnica et à Rošci (Caganje). Par leurs caractéristiques de construction, les „tchardak“-s représentent des exemples exceptionnels du savoir-faire des constructeurs ruraux.

Les „tchardak“-s sont les pavillons les moins explorés de la construction nationale, même s'ils méritent une plus grande attention dans le sens constructif et comme l'illustration d'un temps et des relations sociales.

Ivana Cirjaković

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that every entry should be supported by a valid receipt or invoice. This ensures transparency and allows for easy verification of the data. The second part of the document provides a detailed breakdown of the financial data for the quarter. It includes a table showing the revenue generated from various sources, as well as the associated costs and expenses. The final part of the document summarizes the overall financial performance and provides recommendations for future actions.

Page 2

Category	Item	Value	Notes
Revenue	Product Sales	120,000	
	Service Fees	80,000	
	Licensing	50,000	
	Other	20,000	
Expenses	Salaries	60,000	
	Marketing	30,000	
	Rent	20,000	
	Utilities	10,000	
Profit	Gross Profit	130,000	
	Net Profit	40,000	

The data presented in the table above shows a strong performance in the quarter, with revenue exceeding expenses. The primary driver of this success was the increase in product sales, which was supported by a targeted marketing campaign. However, there were some areas of concern, particularly in the marketing and utilities departments, where costs were higher than expected. Moving forward, it is recommended that the company continue to focus on product development and sales, while also seeking ways to optimize its operational costs.

Сл. 1 Конак Сретена Чолића из 1864. године, североисточна страна
(фото: Марко Бојовић)

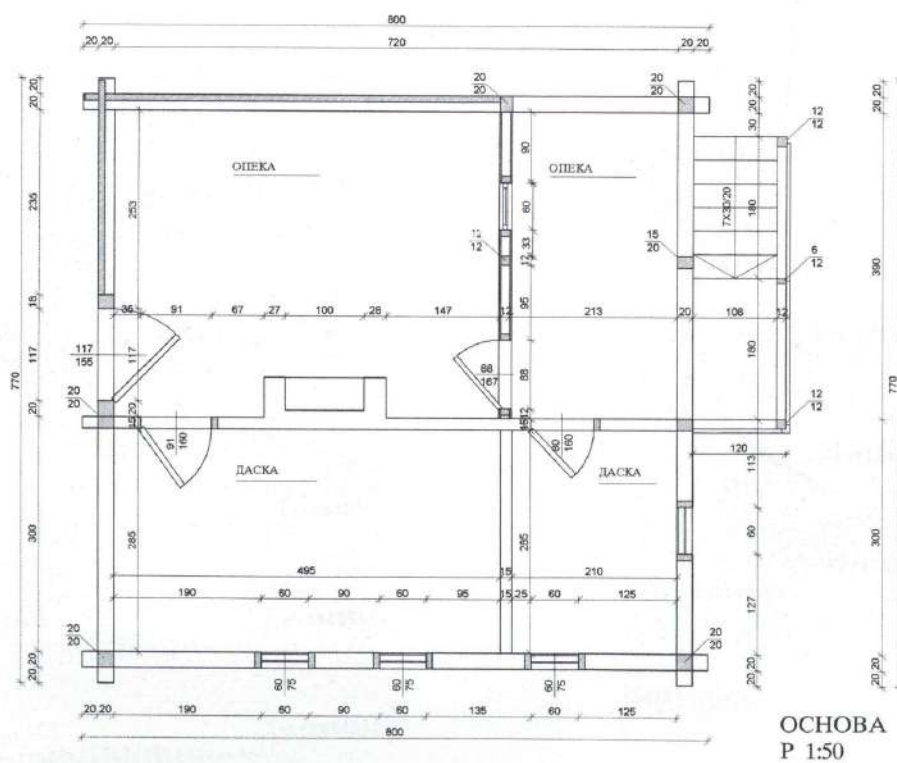

Сл. 2 Конак Сретена Чолића, јужна страна (фото: Мирјана Рацковић)

СИТУАЦИОНИ ПЛАН
за КП.496/12
КО. Вранићи р 1:500

Црп. 3 Ситуациони план окупнице Сретена Чолића, Арх. сн.: Рајко Чубрић, дипл. арх.
и Маријана Урошевић, инж. грађ.

Црп. 4 Основа конака Сретена Чолића, Арх. сн.: Рајко Чубрић, дипл. арх.
и Маријана Урошевић, инж. грађ.

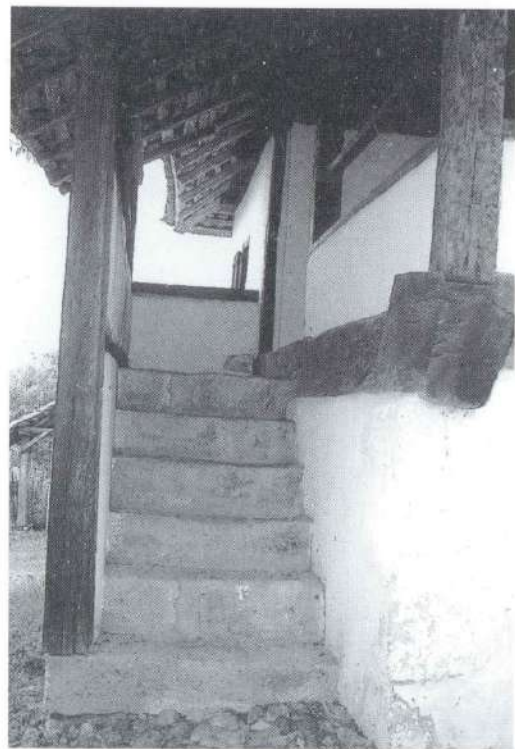
Сл. 5 Подрумска врата и камена плоча са натписом, конак Сретена Чолића
(фото: Марко Бојовић)

Сл. 6 Прозор на конаку Сретена Чолића
(фото: Марко Бојовић)

Сл. 7 Деталј коване шарке на дрвеном капку прозора, конак Сретена Чолића
(фото: Марко Бојовић)

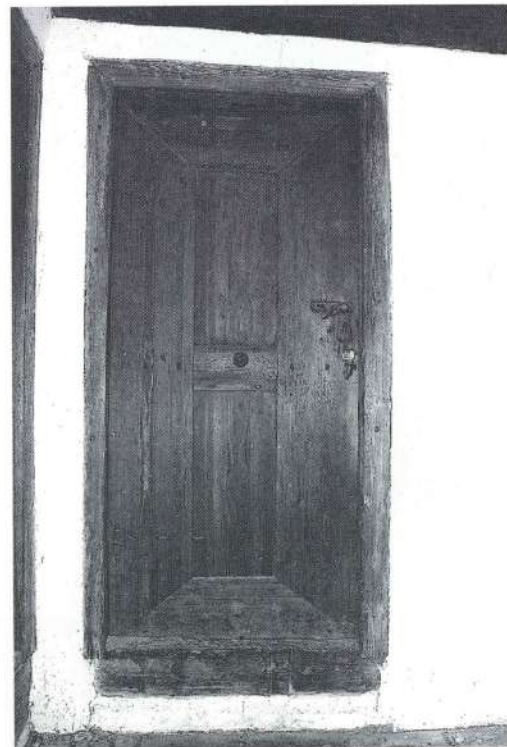
Сл. 8 Ступениште трема конака Сретена Чолића
(фото: Марко Бојовић)

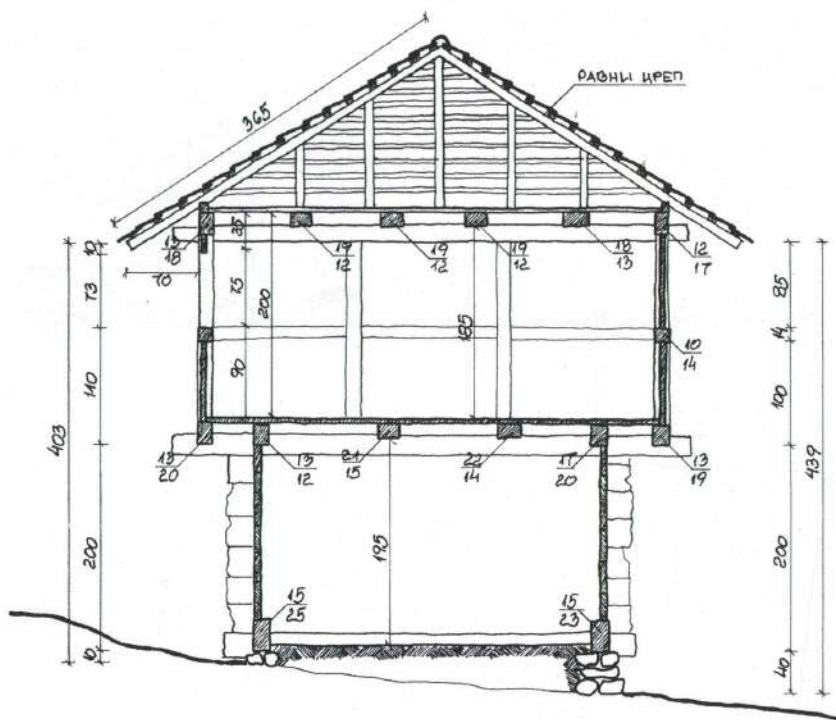
Сл. 9 Део трема са стубом, подом од цигле, таваница од шашоваца, конак Сретена Чолића (фото: Марко Бојовић)

Сл. 10 Детаљ декорисаног стуба на трему, конак Сретена Чолића (фото: Марко Бојовић)

Сл. 11 „Велика“ улазна врата, конак Сретена Чолића (фото: Марко Бојовић)

Сл. 10 Вертикални пресек чардака Глишовића у Милићевцима
(цртеж архитекте Душана Вуловића)

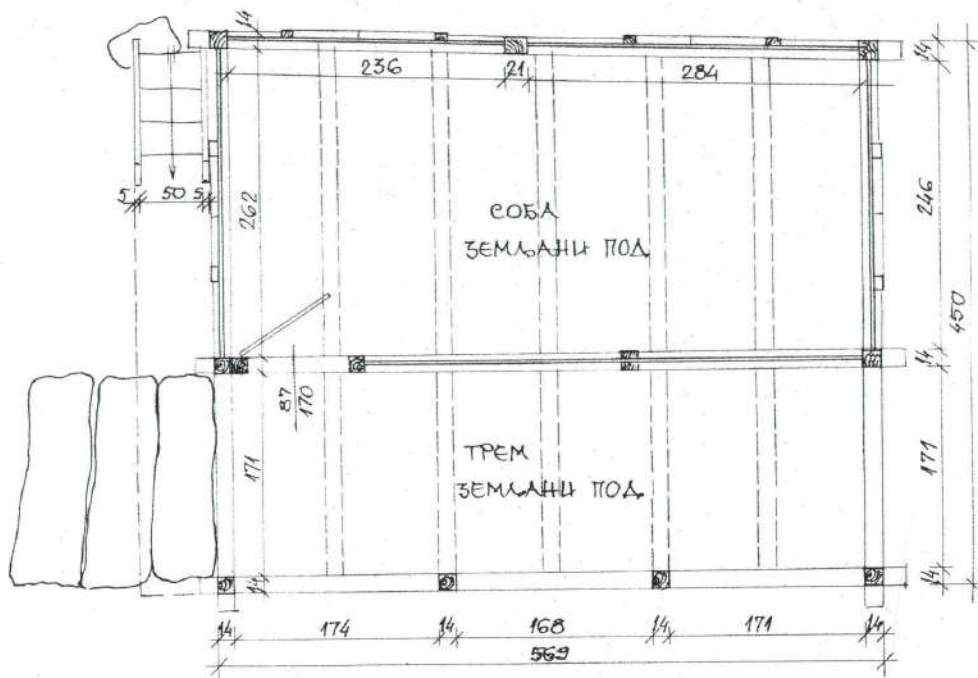
Сл. 11 Цртеж чардака Живановића у Рошцима (Цагање),
документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву

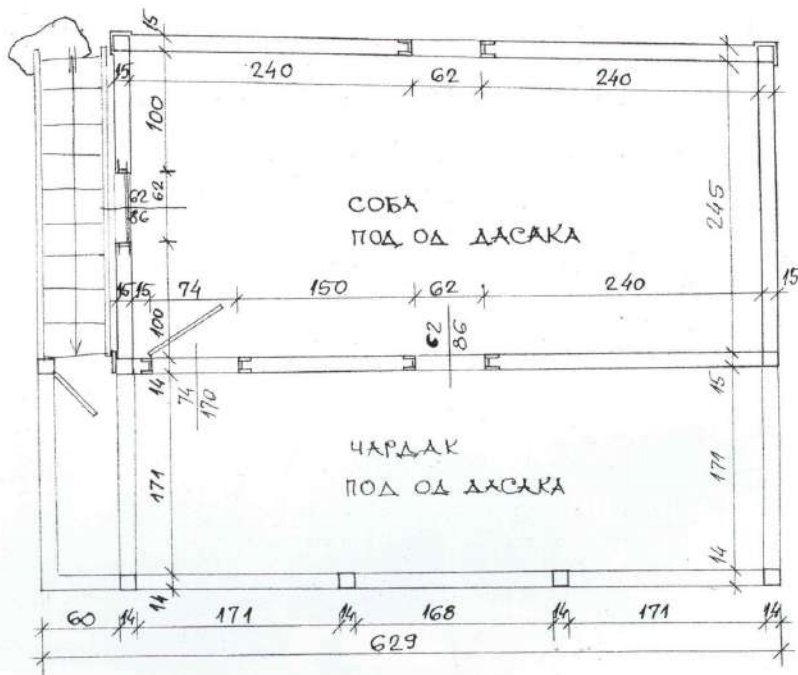
Сл. 12 Чардак Живановића у Рошцима (Цагање),
фотодокументација Народног музеја у Чачку

Сл. 13 Чардак Јелесијевића у Бресници,
фотодокументација Народног музеја у Чачку (фото: Милена Икодиновић)

Сл. 14 Основа приземља чардака Јелесијевића у Бресници,
 документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву
 (цртеж архитектонског техничара Марије Домазет)

Сл. 15 Основа спрата чардака Јелесијевића у Бресници,
 документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву
 (цртеж архитектонског техничара Марије Домазет)

Милош
ТИМОТИЈЕВИЋ

БОРБА ТРАДИЦИЈА: НАЗИВИ УЛИЦА У ЧАЧКУ 1893-2005

UDK: 94(497.11)“1893-2005“

АПСТРАКТ: *Рад је посвећен праћењу свих промена назива улица у Чачку од 1893. до 2005. године, као посебном виду традиције којом се покушавао остварити колективни идентитет локалне средине, у зависности од разних политичких и идеолошких оријентација власти у граду и шире друштвене заједнице.¹*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *улице, политика, идеологија, традиција, историја*

Развој и ширење урбаних целина, регулисање и просецање нових улица, изискује и потребу давања имена новим саобраћајницама. Поред основног задатка – олакшавање рада администрације и боље сналажење у граду – давање назива улицама увек представља организовани покушај друштва да будућим генерацијама пренесе одабране културне и историјске вредности, како би се оне сачувале од заборављања и послужиле као узор младим нараштајима. То је један од начина на који држава или локална заједница утиче на свест савременика и на дужи период обезбеђује стварање пожељног колективног идентитета. Називи који се дају улицама представљају прихваћену и владајућу државну и друштвену политику у домену обележавања традиције, на тај начин што се сугерише сећање на одређену личност, догађај, покрет, географску област, просторну целину или историјско раздобље. У исто време, имена улица, попут имена школа, могу бити добар показатељ како се прошлост политички инструментализује и идеологизује.²

Чачак крајем XIX века

Свој нови цивилизацијски развој Чачак је започео 1830. године, након коначног одласка Турака, када је у насељу остало свега 900 становника. То је била једна од најмањих вароши у ондашњој Србији. Деценије које су следиле нису Чачку донеле већи економски просперитет, па ни знатније повећање броја житеља, а самим тим изостало је и ширење и урбанизовање насеља.³

1 Овај рад представља проширену и измењену верзију текста: Милош Тимотијевић, *Називи улица Чачка 1893-1992. Један век изграђивања колективног идентитета*, „Годишњак за друштвену историју“, год. VII, св. 2-3, Београд, 2000, 221-250.

2 Јовановић, Мирослав. *У лавиринту традиција: од 'Св. Саве' до 'Митраљеице' и 'Бићка'*, „Годишњак за друштвену историју“, IV-1, Београд, 1997, 99.

3 Sundhaussen, Holm, *Historische Statistik Serbiens 1834-1914*, München, 1989, 104.

Пошто је Србија стекла потпуну независност 1878. године, долази до великог, до тада непознатог замаха трговине у Чачку. Новчана привреда је продрла и ухватила корен и на селу, а Чачак је у то време постао један од значајнијих центара за извоз пољопривредних производа. У тадашњој Србији, град је по извозу шљива, пекмеца и ракије заузимао треће место. Богати сточарски крајеви у његовом залеђу обезбеђивали су стални извоз те врсте производа. Савременици су крај XIX века у Чачку запамтили као време привредног напретка, када се у граду живело лако, весело и безбрижно: „Добро њиће и добро мезе – то је био највиши захтев доброћудног њаланчанина. А тога је било доста и једноставно.“⁴ Пијаца у Чачку постала је чувена због своје разноврсности, богатства понуде, броја продаваца и кунаца што је, поред привредног подстицаја, давало бржи темпо живота целом насељу. Савременици тих збивања сагледали су то овако: „Животи чачанске пијаце показује да Чачак с правом може погледавати на своју будућност. Ову наду ојачавају још државне установе, као: Владичанска сиволица, Духовни суд, Гимназија, Окружни суд, Окружно начелство и Среска канцеларија. Скоро је подигнуто у њему и велика касарна, у којој ће се моћи смешити баталјон војника. Све те установе на једном месту показују тежњу да се од Чачка створи средиште за овај крај“.⁵ Привредни напредак условио је и раст града. Број становника се са 2.290 из 1874. године повећао на 3.869 у 1890. години. Чачак је и даље био мала варош, али са бржим порастом броја житеља него што је то био случај с многим градовима у Србији тога доба.⁶

Раст броја становника, подизање нових зграда и већа привредна активност условили су ширење насеља, просецање нових и регулисање старих улица. Природна депресија у којој је смештен Чачак условила је да се град подизао на подводном тлу, обилатом барским и мочварним земљиштем, које је скоро редовно, некад више некад мање, плавила Западна Морава са својим притокама. Како су изгледале саобраћајнице Чачка 1876. године записао је П. А. Ровински приликом свог проласка кроз град: „Сва улица је, до колена, била у цомбама од сасушеног, постојано црног блатна.“⁷ Опис улица Чачка садржи утисак о још слабо уређеним саобраћајницама непогодним за промет људи и робе. Послови око насипања појединих делова града, уздизања саобраћајница и регулације околних река и потока започели су тек осамдесетих година XIX века. До тада су улице за време јаких киша или наглог топљења снега биле скоро неупотребљиве. Боље саобраћајнице условили су употребу пријатнијих превозних средстава. Чачак је први фијакер добио 1884. године, када су, до тада неприкосновене, кочије почеле да се истискују из употребе.⁸

4 Сиволица чачанске реалне гимназије 1837-1937, Чачак, 1938, 48-49.

5 Папић, Сретен: Чачак на измаку XIX века, у: „Чачак у прошлости. Студије и путописи“, приредио Родољуб Петровић, Чачак, 1995, 180.

6 Раст становништва је настављен у наредним деценијама, тако да је Чачак 1900. године имао 4.232 житеља, а 1910. године 5.671 становника (Sundhussen, *ibid*, 104).

7 Ровински, Павле Аполоневич: *Варош на српској Морави*, у: „Чачак у прошлости. Студије и путописи“, приредио Родољуб Петровић, Чачак, 1995, 158.

8 Протић, Милосав: *Беленике о старом Чачку*, приредио Милутин Јаковљевић, у: „Изворник. Грађа Међуопштинског историјског архива“ 3, Чачак, 1986, 32-37.

Ширење насеља изискивало је потребу регулације вароши и њених већ постојећих саобраћајница, као и планирање будућих путних праваца и смерова ширења града. Послови на овом пројекту почели су доста касно у односу на друге бројне вароши и варошице у Србији (тек 1884. године), да би нацрти били потпуно завршени у наредних пет година.⁹

Од династије Обреновић до династије Карађорђевић –називи улица од 1893. до 1914. године

Улице у Чачку нису имале имена до коначне израде регулационог плана вароши 1893. године. До тада су саобраћајнице носиле називе према путним правцима куда су биле усмерене. Улица која води на гробље звала се „Гробљанска“, „Ивањички сокак“ или „Прџиловица“, улица која води ка Гучи и Ивањици, улица која води за Ужице „Палилула“, пут за Краљево се звао „Циганска маала“, улица која води за Крагујевац „Моравци“, а централна улица у граду „Главна чаршија“.¹⁰ Регулационим планом из 1893. укупно 21 улица је добила своје име.¹¹ Саобраћајнице су добиле називе, али тргови нису. Остали су стари називи везани за економију града: Велика пијаца, Мала пијаца, Вашарипште. Именовање улица у Чачку уследило је доста касно, ако се у обзир узме Београд који је прве називе улица добио 1847, односно 1864. године, јер се првобитни називи нису усталили међу становницима престонице.¹²

Прво „крштавање“ улица у Чачку било је одређено традицијама тада владајуће династије Обреновић, што је било карактеристично и за престоницу. Сви називи улица из 1893. године могу се поделити у шест група, којима се обележавају и негују одређене традиције.

Неговане традиције према називима улица Чачка из 1893. године

ТРАДИЦИЈА	НАЗИВ УЛИЦЕ
Династија Обреновић	Краља Милана, Краља Александра, Кнеза Милоша, Љубичина, Господар Јованова, Кнез Михаилова
Први српски устанак	Хајдук Вељкова, Синђелићева, Чупићева, Богичевићева
Други српски устанак	Мутапова, Ломина, Добрачина, Цветна
Средњи век	Обилићева, Кнеза Лазара, Душанова
Неослобођени српски крајеви	Сарајевска, Скадарска, Призренска
Локални називи	Пиварска

9 Радвановић, Милош: *Чачак на регулационом плану из 1893. године*, у: „Зборник радова Народног музеја“ XXII/XXIII, Чачак, 1994, 238-239.

10 Протић, Милосав: *Беленике о сѣпаром Чачку*, стр. 33; Мирослав Мојсиловић: *Само је један њаој град. Записи о сѣпаром Чачку*, Чачак, 1995, 198, 266.

11 Радвановић, Милош: *ibid.*, 4, 244.

12 Перуничкић, Бранко: *Београдско насеље и прво именовање улица у њему*, у: „Годишњак града Београда“ XIV, Београд, 1967, 118-123.

Од укупно 21 назива, личности из династије Обреновић добиле су шест. Што је још важније, то су централне улице које су биле најпрометније, најгушће насељене и у којима су биле смештене најважније установе у граду. Поред тих, постојале су само још три улице (Сарајевска, Обилићева и Кнеза Лазара) које су у будућности могле носити епитет главне. Све остале улице били су, заправо, споредни, још слабо настањени, блатњави сокаци. Када се узму у обзир и улице које носе називе по личностима и догађајима из Другог српског устанка, добијамо слику вароши у којој је половина назива улица везана за династију Обреновић. Занимљив је и избор личности из Првог српског устанка, односно уочљиво је избегавање свих оних имена која би могла да помуте славу Обреновића. Изабране су особе које су више јунаштвом допринеле слави свога имена, него што су имале неку истакнутију улогу у вођству устанка или су, пак, изабрани они људи који нису напустили Србију 1813. године. Избор имена за улице Чачка није се много разликовао од назива београдских улица из такозваног трећег наименовања из 1872. године и традиција које су њима неговане (традиције владајуће династије, Другог српског устанка, епских јунака из средњег века, топонима из неослобођених крајева Старе Србије).¹³

Заслуге Обреновића у изградњи Србије XIX века биле су велике, а близина њиховог завичаја Чачку условила је и својеврсну наклоност граду, што се изражавало и смештајем важних државних установа у њему, а које су утицале на развој насеља. Иако су државотворне особине владара из династије Обреновића значајне за изградњу нововековне Србије, тај мотив није имао доминантну улогу у политици давања имена улицама Чачка, већ је преовладала жеља да се утемељи осећај идентитета града, са владајућом династијом као конкретна политичка пракса без историјске анализе заслуга било ког Обреновића за развој Чачка. Државна политика Обреновића је смештањем државних институција у Чачак и градњом великих, за тако малу варош монументалних здања да би се те установе у њих сместиле, подупирала развој града. Чачак је вероватно због свега тога важио за „курџонску варош“, односно средину која је добрим делом наклоњена династији Обреновић.¹⁴

Политиком давања имена улицама није заборављена и потреба подсећања грађанства на још неослобођене српске области, које би, као важан национални задатак, у будућности требало ослободити. Локални топоними, по којима су улице првобитно носиле имена, потпуно су запостављени. Остао је само један назив везан за прво индустријско предузеће у вароши. Није увршћен ни било који назив који би се везивао за неку културну традицију. Стварање осећаја јединства династије и народа, подсећање на легендарну историјску

13 Шкаламсра, Желько: *Београд 1884. Године према оријентационим плановима вароши*, у: „Годишњак града Београда“ XXXI, Београд, 1984, 83-84.

14 Савременици збивања на измаку XIX века из радикалских редова сматрали су такву политичку оријентацију града као знак заостајања, јер су „сви други били напреднији“ од Чачка (Мојсиловић, Мирослав: *ibid.* 10, 258).

прошлост помоћу епских ликова јунака Косовског боја, обележавало је стремљења званичне државне политике у домену неговања традиција, давањем имена улицама на крају XIX века.¹⁵

Смена династија 1903. године није утицала на промену назива улица у Чачку. Ипак, извесних промена је било. Расписом министарства из Београда 1904. године промењен је назив Гимназије, која је од 1898. године носила назив „Гимназија Господара Јована Обреновића“ и враћено јој је старо име – Чачанска гимназија. Исте године престали су редовни годишњи помени Јовану Обреновићу који су се одржавали од 1901. године, те обележавање Цвети као дана почетка Другог српског устанка, што је практиковано од 1896. године.¹⁶ Град се до Првог светског рата још полагао развијао, па није било потребе за отварањем нових саобраћајница, тако да су до почетка рата просечене само четири нове улице предвиђене регулационим планом: Карађорђева, Курсулина, Девет Југовића и Железничка улица.¹⁷

На основу та четири назива није могуће стећи потпуну слику слављења нових традиција помоћу имена улица након 1903. године. Једино је назив Железничке улице упућивао на једну новину у животу града, коју је локална заједница сматрала да би требало обележавати. Први воз ушао је у чачанску железничку станицу 21. маја 1911. године, а савременици тадашњих збивања су сматрали да је тај догађај „*донео само нов ритам једном живоју који је већ био пробуђен*“.¹⁸ Иако су улицама била одређена имена, локална власт није много марила да се ти називи јасно обележе и уоче. По сећању савременика, пре Првог светског рата није било табли у свим деловима града на којима би била исписана имена улица, већ су постојали само бројеви по кућама.¹⁹

Брисање националног идентитета – називи улица од 1915. до 1918. године

Аустроугарска окупација Србије 1915-1918. донела је нове промене. Називи улица у Чачку „боли су очи“ окупаторима, који су у њима видели стремљења Србије пред Први светски рат. Један аустријски официр у свом опису Чачка, написаном 29. октобра 1915. године, само неколико дана након окупације града, као јасан пример таквих тежњи наводи назив Сарајевске улице.²⁰ У касну јесен 1915. године, када је војнички тријумф Немачке, Аустроугарске и Бу-

15 У сећању старијих Чачана остао је траг о постојању Улице краљице Наталије, која је била на месту Улице кнегиње Љубице. Када је дошло до те промене и када је поново враћен назив кнегиње Љубице, није могуће наћи у изворима за то доба историје Чачка (Мојсиловић, Мирослав: *Ibid.* 14, 204).

16 *Споменица чачанске реалне гимназије 1837-1937*, 155-156, 176, 190.

17 Мацаревић, Радош: *Општински избори у Чачку 1923. године*, у: „Изворник“, V, грађа Међуопштинског историјског архива, Чачак, 1988, 113, 196, 165.

18 *Споменица чачанске реалне гимназије 1837-1937*, 52.

19 Мојсиловић, Мирослав: *ibid.* 10, 264.

20 Рода, Рода: *Из дневника о Чачку*, у: „Чачак у прошлости. Студије и путописи“, приредио Родолуб Петровић, Чачак, 1992, 190.

гарске био скоро потпун, било је говора „да Србија мора бити уништена“, односно да би морала да буде избрисана са политичке карте. У складу с таквим уверењима, Аустроугарска није рачунала само са привременом окупацијом Србије, већ су постојали планови и за трајно запоседање њене територије.²¹

У Војно-генералном гуверману у Србији окупатор је три године применом врло бруталних средстава покушавао да сломи родољубље српског народа. Окупациона власт усмеравала је привредни, културни, политички и целокупни друштвени живот српског друштва, па су доношени и нови прописи којима је регулисан свакодневни живот. Основа политике сводила се на затирање свега што је подсећало на српску државу, па су мењани и називи улица, тргова и сокака. Нова именована била су у надлежности окружних команди. Аустроугарска власт очекивала је гнев и нерасположење становништва због мењања назива улица, што је сматрано потпуно нормалном реакцијом. На основу до сада доступних података једна улица у Чачку добила је назив Ерцхерцога Фридриха, а два трга називе Фрање Јосифа и Принца Еугена. У суседном Горњем Милановцу улице су обележаване бројевима.²² На регулационом плану града из 1893. чиновници окупационе власти оловком су забележили измене назива улица у Чачку.²³

*Промене назива улица у Чачку за време
аустроугарске окупације 1915-1916. године*

СТАРИ НАЗИВ	НОВИ НАЗИВ
Краља Милана	Konrad von Holzendorf St.
Краља Александра	Franc Jozef St.
Кнез Михаилова	Maria Theresia St.
Цветна	Andrassy St.
Чупићева	Hunyadi St.
Богићевићева	Laudon St.
Ломина	Fehervari St.
Железничка	Bahnhof St.
Велика пијаца	Eugen Platz

Скоро половина улица у граду добила је нове називе. Остаје нејасно да ли су промењена и остала имена. До сада нису пронађени историјски извори који би потврдили такву претпоставку, али је у сећању Чачана остао траг да је за време аустроугарске окупације промењен и назив Сарајевске улице у

21 Митровић, Андреј: *Наградњање пораза и подела*, у: „Историја српског народа“, VI-2, Београд, 1983, 139.

22 Младеновић, Божица: *Промене назива улица у градовима Војно-генералног гувермана. Прилог проучавању односа између паралелних друштва*, у: „Историјски часопис“, књ. XLV-XLVI (1998-1999), Београд, 2000, 289-290.

23 Радовановић, Милош: *ibid.* 4, 242.

Макензену.²⁴ Нејасно је која је улица добила назив по Ерцгрофу Фридриху. Називи који су уписани на регулациони план деле се на аустријску и мађарску историјску традицију, у складу са дуалистичким политичким устројством Аустроугарске монархије. Та промена имена улица није оставила било какав траг на живот града. Симболично спаљивање аустроугарске заставе у Чачку 30. октобра 1918. године, заборављене у наглom повлачењу њихове војске, значило је крај окупације и покушаја наметања нових облика традиција на овим просторима.²⁵

Идеологија југословенства – називи улица од 1918. до 1941. године

Након завршетка окупације град је наставио свој развој, али овога пута у сасвим новом амбијенту. Са стварањем Краљевине СХС, Чачак се нашао у дубокој унутрашњости нове државе, за разлику од времена пре 1912. године, када је граница била у релативној близини, на планини Јавор. Проширење државне границе на југ, до мора, и далеко на запад од Дрине и на север од Саве и Дунава, имало је утицаја на развој града. То се посебно односи на његово повезивање железничком пругом, преко Ужица и Вишеграда, са Сарајевом и, посредно, Дубровником и морем 1924. године. Подигнуте саобраћајнице повећавале су могућност пласмана разних производа из Чачка и околине, преваходно пољопривредних, на удаљенија и већа тржишта, што је као последицу имало стварање услова за индустријски развој. Град је 1921. године добио и електричну енергију за напајање домаћинстава и већих индустријских постројења. Промена начина живљења локалног становништва добила је бржи темпо, а модернизација у свим видовима живота постала је сасвим уочљива.²⁶ Све то је условило и повећање броја становника града са око 5.000 из 1918. године на око 13.000 пред почетак Другог светског рата, као и ширење насеља и просецање нових улица.²⁷

Ако се изузме аустроугарска окупација, првобитни називи улица нису мењани све до 1925. године, када је Сарајевска улица преименована у улицу војводе Степе Степановића, а Железничка у улицу др Јарослава Кужеља.²⁸ То је уједно био први случај да је нека улица у граду добила име по човеку који је дуже времена био његов житељ. Уз све то су и војвода Степа и доктор

- 24 У сећању је остало и да се Ломина улица звала Grl. Parcer Grilparcer Str., што говори да уписани називи на регулационом плану нису били у потпуности спроведени у праксу (Мојсиловић, Мирослав: *ibid.* 10, 264).
- 25 *Храбра Српска војска*, у: „Слобода 1918“ (специјално издање „Чачанског гласа“), Чачак, 25. октобар 1993, 3.
- 26 *Споменница чачанске реалне гимназије 1837-1937*, 53-55; Храбак, Богумил: *Приредни, друштвени односи и политички животи Чачка 1918-1941*, у: „Зборник радова Народног музеја“ XXIV, Чачак, 1995, 215-262.
- 27 Дапић, Јарослав: *Индустрија чачанског краја 1885-1946*, Чачак, 1995, 104.
- 28 Међуопштински историјски архив Чачак (у даљем тексту МИАЧ), Фонд Општине Чачак (у даљем тексту ФОЧ), Књига записника са одборских седница од 9. јуна 1925. године.

Кужељ били још живи. Општина је војводу свечано обавестила о својој одлуци, образлажући је његовим великим заслугама „за освећење Косова и за јединство нашег народа Срба, Хрватиа и Словенаца“.²⁹ Доктору Кужељу општина је приредила и свечани банкет поводом педесетогодишњице рада, када је саопштено да ће једна улица у Чачку носити његово име.³⁰ До почетка Другог светског рата само су још две личности које су биле живе добиле улице у Чачку: краљица Марија и адмирал Гепрат.³¹

Општински одбор Чачка, у коме су годинама доминирали радикали, није пропустио да дан након смрти Николе Пашића донесе одлуку о томе да се по њему назове једна улица у граду.³² Велика комеморативна свечаност приређена је и 1932. године, у оквиру прославе двадесет година Кумановске битке, када је промењен назив Чупићеве улице у улицу Браће Глишића. Најстарији од браће, пуковник Александар Глишић, погинуо је у Кумановској бици, док су његова два млађа брата изгубила животе током Првог светског рата. Свечаности у Чачку најпре су почеле службом у цркви, коју је држао епископ жички Јефрем (Бојовић), да би се након тога формирала поворка од грађана, представника двора и министарстава из Београда, локалних хуманитарних и „витешких“ организација, ученика основних и средњих школа и војске. Свечаности су присуствовали и чланови породице Глишић. Епископ Јефрем је осветио спомен-плочу, постављену у улици која је добила име по браћи Глишић, након чега су одржани многобројни говори о заслугама и величини њихове жртве.³³

У складу са убрзаним развојем и ширењем града, у Чачку су у више наврата (1931, 1933. и 1936. године)³⁴ нове улице добијале имена. Укупно је 38 улица добило имена до почетка Другог светског рата. Анализа њихових назива открива неговање неколико група традиција.

- 29 Писмо војводи Степи Степановићу о промени назива Сарајевске улице у улици војводе Степе Степановића, Народни музеј Чачак (у даљем тексту НМЧ), И-831.
- 30 Мојсиловић, Мирослав: *Др Јарослав Кужељ*, у: „Зборник радова Народне музеја“ II, Чачак, 1971, 141-169.
- 31 МИАЧ, Фонд Градског поглаварства Чачак (у даљем тексту ГП), К-9, Ф-II, бр. 396.
- 32 МИАЧ, ФОЧ, Књига записника са одборских седница од 11. децембра 1926. године.
- 33 *Откривање спомен-плоче Браћи Глишић у Чачку*, у: „Чачански глас“, бр. 16, Чачак, 27. октобар 1932, 2.
- 34 МИАЧ, ФОЧ, Књига записника са одборских седница од 18. фебруара 1931. године; ИАЧ, ГП, К-9, Ф-II бр. 396; План града Чачка из 1936. године, НМЧ И-1630; *Давање назива новим улицама у Чачку из 1936. године*, „Изворник“ 16-17, грађа Међуопштинског историјског архива, приредио Милош Тимотијевић, Чачак, 2001, 185-193; Радовановић, Милош: *ibid.* 4, 243.

Неговање традиција према називима улица у Чачку од 1918. до 1941. године

ТРАДИЦИЈА	НАЗИВ УЛИЦЕ
Династија Карађорђевића	Краља Петра I, Краљице Марије
Историја српског средњег века	Страхињића бана, Косовски венац
Историја Српске православне цркве	Чарнојевићева
Први српски устанак	Бирчанинова
Балкански и Први светски рат	Војводе Степе Степановића, Милана Маринковића Пига, Браће Глишић, Браће Васићић, Булевар ослобођења, Адмирала Гепрата, Генерала Хаџића, Кеј мира
Идеологија југословенства	Краља Томислава, Љубљански пролаз, Загребачка
Идеологија свесловенства	Цара Николе II, Свесловенски венац
Краљевина Југославија (СХС)	Пашићева, Драшковићев пролаз
Наука и индустријализација	Теслина, Арсеналска, Радничка, Железничарски пролаз, Индустријски пролаз
Локални топоними	Овчарска, Кабларска, Учитељска, Кључка, Драгачевска, Љубићка, Ратарска, Зелени венац, Стамболијски пролаз
Заслужни грађани Чачка	Кужељева, Кренов пролаз

Од укупно 38 нових назива, највише имена (девет) дато је по локалним топонимима, али су то биле безначајне и периферне саобраћајнице. Одмах затим следе називи који негују традиције балканских ратова и Првог светског рата, по којима је именовано осам улица. Није занемарена ни убрзана индустријализација насеља између два светска рата, што је условило појаву нових топонима за одређене делове града. Укупно шест улица је носило имена из те групе назива, али су и то били неутледни сокаци далеко од центра вароши. Локација улице нипошто није занемарљив чинилац у вредновању особе по којој она носи име. Личности са више друштвеног угледа и значаја добиле су и улице у лепшим и насељенијим деловима града: Војводе Степе, Краљице Марије, Краља Петра I, Пашићева.

Док је за прво именовање улица из 1893. године била својствена доминација традиције која се односила на владајућу династију Обреновић и Други српски устанак, време након 1918. и стварања Краљевине Југославије донело је нове друштвене вредности. Давање имена улицама у међуратном раздобљу одликују постепено занемаривање традиција династије и старијег доба српске историје и наглашавање нове традиције балканских и Првог светског рата. Жртве тих ратова постале су централни симбол националног идентитета, односно то је био један од начина укоревивања идеје интегралног југословенства и стварања осећаја народног јединства у Србији. Балкански и Први светски рат укалупљени су у митске матрице и као такви били су прихваћени у ко-

лективној свести. Ратне победе у балканским ратовима схваћене су као догађај који је коначно затворио косовски циклус епских песама, а Први светски рат као догађај који је отворио нови циклус у српској историји.³⁵

Приликом свечаности проглашења улице Браће Глишића у Чачку, епископ жички Јефрем одржао је говор у коме је нагласио да ниједна нација нема српске храбрости ни Косова, ни „симболне жалости за српским царством и симболе вере у освету и лепшу будућност српску“. Кумановска битка је, по епископу, отворила врата вери у Српство и слободу, јер је у њој тријумфовао српски дух. Остали говорници истицали су значај и величину жртава Србије за стварање Југославије, истичући трагичне судбине браће Глишић.³⁶

Грађанско друштво и неговање традиција – политика давања назива улицама у Чачку од 1893. до 1941. године

Од 1893. до 1941. године укупно су 63 улице у Чачку добиле своја имена. То грађанско доба у развоју српског друштва донело је, барем када су у питању називи улица, неговање традиције владајућих династија (14,3% од свих назива), а одмах затим одабраних, пожељних историјских вредности (33,3% од свих назива), које су требале да обезбеде осећај јединства у заједници и створе одговарајући колективни идентитет. За разлику од Обреновића, династија Карађорђевић није имала много својих чланова у списку улица Чачка. Свега три имена: Карађорђе, краљ Петар I и краљица Марија. Приметан је изостанак имена краља Александра I Карађорђевића. Разлоге за тај пропуст би можда требало тражити у чињеници да је једна улица у граду већ носила име по краљу Александру Обреновићу, а Чачани су је у званичан план града увели 1936. године под именом Александрова.³⁷

Везивање за историју српског средњег века сводило се скоро у потпуности на Косовски бој и то на оне личности које су познате из народних епских песама, а чије историјско постојање није довољно познато или није уопште потврђено (Обилић, браћа Југовићи, Бановић Страхиња). Свој значај има и постепена замена првобитног назива улице Кнеза Лазара у улици Цара Лазара, што је више одговарало стереотипима о протагонистима Косовског боја.³⁸ Та промена усвојена је и у каснијим раздобљима, тако да и данас постоји улица са именом Цара Лазара.³⁹

35 : Мапојловић, Olga: *Koncentrični krugovi pamćenja*, у: Сећање, традиција и историја, „Токви историје“ 1-2, Београд, 1996, 97-102.

36 : Откривање спомени-плоче браћи Глишић у Чачку, у: „Чачански глас“, бр. 16, Чачак, 27. октобар 1932, 2.

37 : План града Чачка из 1936. године, НМЧ, И-1630.

38 : Тридесет година након давања назива овој улици, у бирачким списковима уместо Кнеза Лазара редовно је уписивано име Цара Лазара (*Општински избори у Чачку 1923. године*, приредио Радослав Мацаревић, у: „Изворник“ V, грађа Међуопштинског историјског архива, Чачак, 1988, 113-165).

39 : *Службени лист општинске Чачак*, бр. 10, Чачак, 23. децембар 1970, 164.

Вредности попут јунаштва, храбрости, жртвовања и смрти имале су предност у односу на неке друге еволутивније и свеобухватније историјске резултате. У читавом том раздобљу само је једна личност – доктор Јарослав Кужељ, лекар који је педесет година радио на здравственом просвећивању становника чачанског краја – добила прилику да се по њој назове једна улица у граду. Поред Кужељеве улице, ту је био и Кренов пролаз, назив који је дат по првом индустријалцу и власнику пиваре у Чачку, али то име је узето као већ устаљен назив, а не као посебна званична почаст локалне заједнице свом заслужном суграђанину. Занимљиво је да су обе личности странци. Кужељ је по националности био Чех, који је у Чачак дошао за време Српско-турског рата 1876-1878. године, а Крен Немац из Руме, који је у град дошао половином XIX века.⁴⁰

Осећај да се припада једном сасвим новом времену, које је донело до тада непознате технологије у производњи, саобраћају и свакодневном животу, пропраћено је називима улица. Индустријализација је мењала начин живота људи, а самим тим и њихова интересовања, па и називе одређених делова града. Улице Арсеналска, Железничка, Радничка и Индустријски пролаз прате те промене. Није заборављен ни Никола Тесла који је добио једну, не баш угледну улицу у индустријском делу града.

Због истицања вредности јунаштва, храбрости и осталих „ратничких, мушких особина“, приметан је недостатак жена из списка назива улица у Чачку до 1941. године. Једино су кнегиња Љубица Обреновић и краљица Марија Карађорђевић „удостојене части“ да нека улица у граду по њима добије име. Само је припадност владајућој династији омогућила да се и имена те две жене нађу међу осталим именима улица, а никако неке њихове личне особине, нарочито не особине и вредности пола коме су припадале. Коло српских сестара је 30. маја 1938. године предлагало Градском већу Чачка да се једној улици у граду да име по Надежди Петровић. Општина је прихватила предлог, али је одлуку одложила до тренутка када се буде правило регулациони план града.⁴¹ Та одлука морала је да сачека све до 1957. године, када је једна улица коначно понела име прве модерне сликарке у Србији, Надежде Петровић.⁴²

По свом социјалном положају, личности по којима су улице добијале имена углавном припадају највишим слојевима друштва (цареви, краљеви, краљице, кнежеви и кнегиње, господари, витезови, војводе, генерали, адмирални, пуковници, мајори, председници влада, министри, патријарси), укупно 55% од свих назива, односно 88,2% од личних имена која су узета за називе улица. Личности из нижих друштвених слојева су много мање заступљене. Продор слављења традиција везаних за ратове 1912-1918. године донео је могућност слављења херојства „обичног човека“. Иако рат омогућава „велику

40 Фолгић-Корјак, Ангелина: *Сенесија у Чачку*, у: „Зборник Народног музеја“, XII-2, Београд, 1985, 23-31; Мојсиловић, Мирослав: *Др Јарослав Кужељ*, 141-169.

41 ИАЧ, ГП, Књига записника са седница градског већа од 30. маја 1938. године.

42 ИАЧ, Фонд Народног одбора среза Чачак (у даљем тексту НОС Чачак), К-8, бр. 790.

демократичност“ у страдању, патњи, јунаштву и херојству, жртва обичних људи није вреднована, нити је требало да послужи за колективну идентификацију. Једини изузетак од тог правила је улица Браће Васиких.⁴³ Друштвено пожељне особине поседовали су само виши друштвени слојеви, а жртва је имала смисла и вредности само ако је та личност припадала елити која је по својој мери обликовала друштво. Оправдање за такву праксу може се наћи у величини узора, снази личности, визионарству особе која се високо успела на друштвеној лествици, те заслугама појединаца који су командовали у великим ратним операцијама. Страдање или херојство „обичног човека“ остајало је непознато и услед недостатка било какве рационалне представе прошлости Чачка и околине у историјској науци. Све до 1938. године и штампања „Споменице чачанске реалне гимназије 1837-1937“, није се појавила ниједна озбиљнија публикација која би се бавила жртвама ратова 1912-1918. године у чачанском крају.⁴⁴ Та књига има попис свих жртава из редова ученика чачанске гимназије са кратким биографијама сваке личности, а у највећем броју случајева и са фотографијом особе, написаним као пример одважности, храбрости и јунаштва, са обавезним описом погибије и објашњењем величине жртве. До тада се једини помен тих људи сводио на подизање крајпуташа, што је чинила родбина, или на уписивање имена у заједничке спомен-плоче у локалним црквама.⁴⁵ Други светски рат и револуционарни преображај друштва после 1945. године прекинули су слављење те врсте традиција и њену могућу примену у називима улица Чачка.

Избор личности по којој је улица добијала име зависио је и од места рођења или смрти, те од подручја где је та особа провела радни век. Од 38 улица које су до Другог светског рата добиле назив по некој личности, свега је 14 (37%) добило име по особи која је на неки начин била везана за Чачак и његову околину. Локална заједница још није славила заслуге људи из града и околине који су допринели развоју читавог подручја.

Доминација слављења политичких (историјских) традиција у именима улица Чачка била је потпуна. Осим имена Николе Тесле, доктора Кужеља,

43 Други пример је улица исаквотог солунца Будимира Давидовића, по коме је једна улица у граду добила име, али тек 1992. године (*Службени листић општинне Чачак*, бр. 9, Чачак, 29. октобар 1992, 255-256).

44 До тада су штампане публикације које су преписивале имена са спомен-плоче жртава ратова 1912-1918. године (Белопавловић, Велимир: *Спомен-плоча – именик – погинулих и умрлих рајџника-војних обвезника у борби са Турцима, Буџарима, Немцима, Аустријанцима, Маџарима и Арнауџима: од 1912-1918. године чија су имена уписана на спомен-плочи у Ваведењској цркви освешана 23. маја 1921. год.*, Чачак, 1921; *Поменик читљуба за парасџос-спомене и за усџомене фамилијама погинулих и умрлих војених обвезника у рајџу 1912-1918. године из парохџе лазачке*, Чачак, 1922; Михаиловић, Сретен / Гавриловић, Милан: *Споменџца јунаџима изгинулим и помирлим у рајџовима за ослобођење и уједињење 1912-1918. из Чачка и чачанске црквене општинне*, Чачак, 1922).

45 Теодосџе Вукосављевић, *Споменџци и спомен-обележја ослободџачких рајџова у Чачку и џрнавским селима до 1918. године*, у: „Зборник радова Народног музеја“ XXI, Чачак, 1991, 301-320; Вуловић, Милован: *Знамења слободе*, Чачак, 1994, 29-69; Николић, Радојко: *Камена књџга џреџака*, Београд, 1979, 105-141.

индустријалца Крена, ниједна личност изван круга политике није узета да би се по њој назвала било која саобраћајница у граду. Приметан је и недостатак везивања за било коју културну традицију. Јунаци Косовског боја су и протагонисти епских народних песама, односно усмене народне књижевности, па се могу разумети и као део митске прошлости. Свест да је потребно везивање за традиције било које врсте уметности није постојала. Град је своје урбано лице добијао тек тридесетих година XX века, а у складу са тим, полако су се јављала и интересовања за слављење традиција грађанског друштва које нису биле директно везане за борбу, рат, жртвовања и страдања. Уочи Другог светског рата Војко Чвркић, народни посланик за срез Љубићки, заједно са Миодрагом Васићем, председником чачанске општине, 10. септембра 1939. године свечано је открио споменик Весу Милекићу, истакнутом радикалу и председнику општине Чачак пред Први светски рат. То је био први јавни споменик подигнут у Чачку. Постојала је идеја да се с том праксом настави и подигну обележја и другим заслужним Чачанима који су везани за развој града у мирнодопско време. Сви за које се то планирало припадали су Народној радикалној странци у оквиру које су и правили каријеру.⁴⁶ Изостављање слављења многих значајних раздобља у историји српског народа, као и значајних периода у развоју града и људи који су у томе учествовали, умногоме је резултат и недостатка постојања писане локалне историје. Први успешни покушаји учињени су у међуратном раздобљу, а највећу популарност доживела је поменута „Споменица гимназије“, у којој је написан кратак историјат града, закључно са савременим збивањима тридесетих година XX века. Поред пописа жртава Првог светског рата, описмењени грађани Чачка су први пут добили прилику да се упознају са историјским континуитетом града и околине од праисторије до савремених збивања и људима који су оставили трага у развоју града. До тада су индивидуална сећања, уметничке представе, државна политика, епска традиција и митске представе имале потпуну превласт у стварању перцепције прошлости, која је искључила не само критичку анализу прошлих збивања и вредновања одређених личности и догађаја, већ и било каква рационална знања о прошлости Чачка и његове околине.

Недостатак извора за проучавање историје Чачка с краја XIX и прве две деценије XX века онемогућава утврђивање ко је био предлагач за називе улица.⁴⁷ Није тачно утврђено ни ко је или ко су били аутори првог регулационог плана града из 1893. године. Претпоставља се да су то инжењери Јовановић и Кучевски, чији се потписи налазе на плану. Они су могли бити и први „кумови“ чачанских улица.⁴⁸

46 ИАЧ, ГП, К-35 Ф-VI, бр. 497.

47 Фондови Начелства округа чачанског, Првостепеног суда у Чачку, као и највећи број докумената из Првог и Другог устанка, укупно пет вагона папира, прерађено је у Фабрици хартије у Чачку 1945. године. Због Указа о прикупљању и употреби отпадака, страдао је и већи број докумената који је настао након 1945. године, што отежава изучавање тог периода у историји Чачка (Василић, Витомир: *Педесет година рата Међуојштинског историјског архива у Чачку*, у: „Изворник“, XIV, грађа Међуопштинског историјског архива, Чачак, 1998, 7-8).

48 Радовановић, Милош: *ibid.* 4, 239.

У међуратном периоду, када су у питању били појединачни називи, предлагач је обично био председник општине. Било је и супротних примера, као у случају именовања улице Браће Глишића, када је предлагач било „Удружење за унапређење Чачка“.⁴⁹ Ипак, највећи број имена улица (укупно 27) дао је 1936. године општински инжењер Исидор Јањић. Њих је Градско веће, без икаквих измена, усвојило исте године. Улице су се у то време обележавале дрвеним таблама, а одлука о новим називима или измени старих објављивана је, као и остале званичне вести у граду, путем добоша.⁵⁰

Традиције и идеологија комунизма – називи улица у Чачку од 1945. до 1970. године

Слом Краљевине Југославије, немачка окупација Србије и Недићева управа нису донели промену назива улица у Чачку. Међутим, по ослобођењу земље од стране партизанских јединица Јосипа Броза, успостављен је нови друштвени поредак који је имао сопствену митологију. Комунисти су након освајања власти дали себи задатак да формирају „ново друштво“ совјетског типа, које би раскинуло са прошлошћу. За то је било потребно створити и пожељну пројекцију историје. Потрошена је огромна енергија у циљу потирања, потискивања и мењања садржаја прошлости и наметања нове визије света и пожељних друштвених вредности. Створена је својеврсна „социјалистичка религија“ која је у највећој могућој мери поједноставила односе у друштву, крећући од поставке да је пре револуције владало зло – капитализам, а након ње доба „светлости и напретка“. Освајање власти комунисти су доживљавали као неку врсту мистичног преокрета у историји.⁵¹ Уверење да су задаци Комунистичке партије у стварању лепше будућности неминовност, може се видети и у изјавама водећих чланова КПЈ непосредно након ослобођења Чачка. Тако је Милош Минић на једном збору у граду, у јануару 1945. године, изјавио: „Ми смо сада дошли и никада отићи нећемо.“⁵² У складу са таквом идеолошком поставком, дошло је и до преименовања дотадашњих назива улица у Чачку. Политички идентитет стваран је кроз приказивање популарних политичких симбола приликом давања назива улицама. То није била политичка пракса само социјалистичке Југославије, већ је то био шири феномен целе Источне Европе у оквиру социјалистичког блока.⁵³

У новој стварности нису опстали сви називи улица из времена Краљевине Југославије. Промене су биле брзе. Списак улица у Чачку који је направ-

49 . *Откривање спомен-плоче Браћи Глишић у Чачку*, у: „Чачански глас“, бр. 16, Чачак, 27. октобар 1932, 2.

50 . ИАЧ, ГП, К-9, Ф-II, бр. 396: *Давање назива новим улицама у Чачку из 1936. године*, у: „Изворник“ 16-17, грађа Међуопштинског историјског архива, приредио Милош Тимотијевић, Чачак, 2001, 185-193.

51 . Nikolić, Kosta: *Srpska istorija i religija*, у: *Istorija 20. veka 1*, Beograd, 2001, 96.

52 . *Велики народни митинг у Чачку*, у: „Слободни глас“, бр. 1, Чачак, 18. јануар 1945, 2.

53 . Azaryahu, Maoz: *Street Names and Political Identity. The Case of East Berlin*, у: *Journal of Contemporary History* (SAGE, London, Beverly Hills, Newbury Park and New Delhi), Vol.21 (1986), 581-604.

ла Војна команда места у јануару 1945. године, месец дана након ослобађења града од немачке окупације, није садржао имена 11 улица која су постојала пре почетка Другог светског рата (Краља Томислава, Чарнојевићева, Свесловенски венац, Зелени венац, Стамболијски пролаз, Ратарска, Радничка, Железничарски пролаз, Кеј мира, Драгачевска и Теслина).⁵⁴ Изостављање назива који су непосредно пред Други светски рат дати новим улицама није било остварено путем неког правног акта. Једноставно, називи који се још нису усталили у свести грађана изостављени су из званичног списка.

Однос нове револуционарне власти према традицијама Краљевине Југославије сводио се на потирање, потискивање и мењање садржаја прошлости и наметање нове визије света и нових друштвених вредности. Сурови грађански рат само је појачао такву врсту осећаја код преживелих чланова КПЈ, који су након 1945. године добили прилику да друштво обликују по својим мерилима. Ипак, нису сви називи улица промењени непосредно након ослобађења Чачка 3. децембра 1944. године. На то се чекало равно годину дана. Уочи прославе годишњице ослобођења града, Градски народни одбор је на седници донео одлуку о промени назива појединих улица у Чачку. Штампана је то пренела: „Да им се даду имена првобораца који су се својим радом истакли у току ослободилачког рата.“⁵⁵

Промене назива улица у Чачку 1945. године

СТАРИ НАЗИВ УЛИЦЕ	НОВИ НАЗИВ УЛИЦЕ
Краља Александра	Народног хероја Ратка Митровића
Краља Петра I	Миленка Никшића
Краљице Марије	Јаше Продановића
Драшковићева	Благоја Нешковића
Краља Милана	Бате Јанковића
Кнеза Милоша	Александра Ранковића
Кнеза Михаила	Доктора Драгише Мишовића
Господар Јованова	Коче Поповића
Кнегиње Љубице	Ђоке Поповића
Цара Николе II	Симе Сараге

Промењено је укупно десет назива. Скоро у потпуности су „страдала“ имена улица која су баштинила традиције разних династија. Том списку додата је и улица која је носила назив творца „Обзнане“, министра Драшковића. Од свих крунисаних глава остала су само имена Цара Душана и Цара Лазара.

54 ИАЧ, Фонд Окружног народног одбора Чачак (у даљем тексту ОНО Чачак) К-1, бр. 31.

55 *Промена назива улица у Чачку*, у: „Слободни глас“, бр. 45, Чачак, 11. децембар 1945, 2.

То свакако није случајност, јер је од проглашења Републике 29. новембра 1945. године, па до свечане седнице Градског већа у част ослобођења града, протекло свега неколико дана. Нови називи нису по неком ексклузивном праву припадали комунистичком покрету. Ђорђе Поповић је страдао као партизан, али је био један од првака Савеза земљорадника у Чачку, док је Јаша Продановић и након завршетка рата предводио Републиканску странку. Занимљиво је да су четири улице требале да добију имена по још живим људима: Александру Ранковићу, Кочи Поповићу, Благоју Нешковићу и Јаши Продановићу. Управо та четири назива нису усвојена, већ су задржани претходни називи тих улица. Остале измене су усвојене и појављују се у званичним документима из 1946. године.⁵⁶ Уочљиво је да се у том списку налази скоро искључиво „српски кадар“ из КПЈ, чиме се на посредан начин појављује свест чланова КПЈ у Градском народном одбору Чачка, односно недостатак духа „интернационализма“ и званично прокламованог „братства и јединства“ народа Југославије. Изузетак је једино Сима Сарага, али он је свој радни век провео у Чачку, где је 1942. године и погубљен. Приметан је изостанак и самог Јосипа Броза из списка имена улица у Чачку.

Већ 26. децембра 1946. године Градски народни одбор доноси одлуку о новој промени назива улица.⁵⁷ Измењено је укупно осам назива.

Промене назива улица у Чачку 1946. године

СТАРИ НАЗИВ УЛИЦЕ	НОВИ НАЗИВ УЛИЦЕ
Краљице Марије	29. новембра
Пашићева	Стаљинградска
Учитељска	Учитеља Мариновића
Господар Јованова	Светозара Марковића
Кужељева	Милутина Стојића
Гепратова	Лоле Рибара
Браће Васићић	Богдана Капелана
Јездински пролаз	Драгана Вранића

Ни ова промена назива није била потпуна и коначна. Улици која је добила име по Милутину Стојићу враћен је стари назив, док је Стаљинградска улица преименована у улицу Филипа Филиповића. Нису сачувани документи који би пратили све промене назива улица након 1946. године, тако да за сада није могуће утврдити хронологију именовања улица Чачка у том раздобљу.⁵⁸

56 ИАЧ, Фонд Градског народног одбора Чачак (у даљем тексту ГНО Чачак), К-1, бр. 52/46.

57 ИАЧ, ОНО Чачак, К-1, бр. 32/46.

58 Васић, Витомир: *ibid.* 41, 7-8.

До доношења новог регулационог плана града 1953. године измењена су укупно 73 назива или су потпуно новим улицама дата имена.⁵⁹ Сви називи из времена пре 1941. године нису избрисани, али таквим личностима су посвећене мање значајне улице.

Промене назива улица у Чачку од 1947. до 1953. године

СТАРИ НАЗИВ УЛИЦЕ	НОВИ НАЗИВ УЛИЦЕ
Цара Лазара	Доктора Драгише Мишовића
Цветна и Цара Душана	Цара Лазара
Овчарска	Цара Душана
Миленка Никшића	Војводе Степе
неименована главна улица у Љубићу	Миленка Никшића
Велика пијаца	Трг палих бораца

Приметно је да традиције радничког и комунистичког покрета из НОБ-а и револуције нису односиле апсолутну превагу у називима улица. Од укупно 82 имена која су дата улицама од 1945. до 1953. године, 46% баштини те традиције, односно три улице се везују за традиције радничког покрета и КПЈ пре 1941. године, пет улица носи имена преузета из традиција међународног радничког покрета, а осталих 30 назива везује се за НОР и револуцију. Поједина имена улица нису гајила никакву посебну традицију, већ су улице „крштаване“ по топонимима. Та имена нису имала додире с тадашњим владајућим политичким погледом на свет (Новосадска, Златиборска, Балканска...) и на њих отпада укупно 44% од свих назива. У питању је био покушај да се грађанима прикаже географска целина државе у којој живе и да се створи осећај јединства простора и људи. Свега пет улица носи имена људи из српске националне историје: Драгутина Гавриловића, Његоша, Хаџи Продана, Книћанина и Немање (6% од свих назива). Везивање за културне традиције огледало се у називима три улице: Нушићевој, Змајевој и Дисовој (3,5% од свих назива). Све три саобраћајнице биле су тада, а и дан-данас су забачене и слабо уређене.

Слична тежња давања имена улицама настављена је и до 1964. године. Од 19 нових назива осам је узето из традиције КПЈ, десет се везивало за топониме, а само један за културну традицију (Улица Надежде Петровић). За

59 · У недостатку извора за то доба једини начин да се дође до овог броја назива је у одузимању свих назива који су дати након 1953. године од пописа имена улица Чачка из 1970. године (Архив Скупштине општине Чачак, Записник са XXXII седнице Већа произвођача скупштине општине од 19. новембра 1962. године; ИАЧ, НОС Чачак, К-8, бр. 777, 790, 885, 888; ИАЧ, Фонд Скупштине општине Чачак (у даљем тексту СО Чачак) К-49, материјали са седнице СО Чачак од 8. фебруара 1961. године; „Чачански глас“, 1953-1966. година; Службени лист општине Чачак, бр. 10, Чачак, 23. децембар 1970, 159-165).

то време својствен је обичај да се на комеморативним седницама Општинског већа одлучивало да поједине улице и тргови у Чачку добијају имена по преминулим руководиоцима КПЈ/СКЈ. Тако је 1953. године једна од најлепших новопросечених улица у граду добила име по Борису Кидричу.⁶⁰ Некадашње вашариште у граду (сточни пијац) добило је назив Трг Буре Салаја 1958. године, непосредно после Салајеве смрти.⁶¹ Дан након погибије Слободана Пенезића 7. новембра 1964. године, на комеморативној седници општине донета је одлука да се једној улици или тргу у Чачку да његово име.⁶² Анализа назива улица који су регистровани до 1970. године открива неговање неколико група традиција.⁶³

Неговање традиција према називима улица у Чачку од 1945. до 1970. године

ТРАДИЦИЈА	БРОЈ УЛИЦА	ПРОЦЕНАТ
НОБ и револуција	34	24%
Предратни и послератни раднички и комунистички покрет	8	5,7%
Међународни раднички и комунистички покрет	5	3,5%
Српска национална историја	28	20%
Просторне (географске) целине Србије и Југославије	39	27,6%
Култура	4	2,8%
Наука, техника и индустрија	3	2,1%
Заслужни грађани Чачка	4	2,8%
Локални називи	16	11,3%

Највећи број улица требало је да својим именом подсећа грађане на просторну целину државне заједнице у којој су живели. То је уједно најбројнија група имена улица (27,6% од свих назива). Највише имена везано је за чачански крај (10), затим за Србију (11), територије које насељавају Срби ван Србије (9) и остале области Југославије (9). Занимљиво је да није узет ниједан топоним из Словеније. Друга по бројности је група назива која се везује за комунистички и партизански покрет у Другом светском рату (24% свих назива). Борбу, жртвовања и страдања припадника овог покрета требало је овекове-

60 *Народна жалости у Чачку*, у: „Чачански глас“, бр. 356, Чачак, 14. април 1953, 1.

61 *Трг код железничке станице и мајсторска школа у Чачку носиле име великог револуционара Буре Салаја*, у: „Чачански глас“, бр. 21, Чачак, 28. мај 1958, 1.

62 *Минути ћућања за изгинуле револуционаре*, у: „Чачански глас“, бр. 44, Чачак, 13. новембар 1964, 1-2.

63 *Службени лист општине Чачак*, бр. 10, Чачак, 23. децембар 1970, 159-165.

чити и на тај начин их обезбедити као традицију КПЈ која ће се непрекидно славити. Пошто је жртва за нову социјалистичку Југославију била основни критеријум, избор људи по којима су улице добијале имена одређиван је начином њихове смрти. Од укупно 29 личности, 14 је страдало од припадника четничког покрета (48,3%), још пет због сарадње четника и Немаца (12,2%), седам од самих Немаца (24,1%) и три од свих осталих формација (10,4%). Уочљиво је инсистирање на грађанском рату и страдањима припадника партизанског покрета од стране четника. То се није смело заборавити. Структура жртава Другог светског рата у општини Чачак изгледа сасвим другачије у односу на оно што се да ишчитати из назива улица.

Од укупно 3.585 лица која нису преживела рат, у борби са свим формацијама које су биле непријатељски расположене према партизанском покрету, Немци су убили 1.555 (43,37%), Немци заједно са усташама (Сремски фронт) 169, а четници 375 (10,46%).⁶⁴ Идеолошко-пропагандна позадина давања имена улицама Чачка овде се јасно уочава. Након пропасти устанка у касну јесен 1941. године, долази до скоро потпуног нестанка већих партизанских војних формација на просторима западне Србије. Борба се свела на усамљене и изоловане акције малог обима, које су изазивале жестоку противреакцију легализованих четничких одреда.⁶⁵ Жртве партизанског покрета из тог времена нарочито су наглашаване као пример истрајности и херојства у борби против окупатора и „домаћих издајника“, под којим су подразумевали четнике Драже Михаиловића који су били главни идеолошки противници у борби за револуционарни преображај друштва. Од 29 лица која су изабрана да би се по њима назвале улице, њих 25 припадало је КПЈ (86,2%). Удео припадника КПЈ и СКОЈ-а у збиру свих жртава Другог светског рата општине Чачак изгледа другачије. Погинуло је укупно 318 чланова КПЈ (8,87 % од свих жртава рата) и 151 припадник СКОЈ-а (4,21 % од свих жртава рата). Социјална структура открива да се у списак имена улица још увек нису уврстили нижи друштвени слојеви. Највише је студената (седам назива), лица са завршеним факултетом (6), радника (5), занатлија (4), учитеља, ученика и сељака (по два назива) и службеника (1). У рату је највише страдало сељака – њих преко 2.300 из општине Чачак (преко 64% од свих жртава).⁶⁶ Личности комунистичког и партизанског покрета које су живеле, радиле и деловале ван Чачка и његове околине нису превише слављене у називима улица. Изван подручја чачанског краја узете су само две личности за називе улица (Иво Лола Рибар и Сава Ковачевић).

Све до 1970. године није било јасно одређеног система по којем су улице добијале називе. Највише предлога за имена улица и тргова давао је Савет за

64 Давидовић, Горан / Тимотијевић, Милош: *Запамћена прошлост. Историја равногорца чачанског краја 3*, Чачак-Краљevo, 2004, 216-239.

65 Petranović, Branko: *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd, 1992, 319-328; Пантелић, Милојица / Маринковић, Радован М. / Никшић, Владимир: *Чачански одред*, Чачак, 1982, 270-293.

66 *Чачански крај у НОБ-у. Пали борци и жртве*, Чачак, 1977, 451-453; Давидовић, Горан / Тимотијевић, Милош: *ibid.* 54, 216-239.

комуналне послове.⁶⁷ Град је брзо повећавао број становника (од 12.987 из 1948. године на 27.641 у 1961. години).⁶⁸ Убрзани развој Чачка, његово ширење, подизање нових насеља, повећање броја становника и просецање нових саобраћајница условио је и потребу давања имена улицама у већем броју него што је то до тада био случај. На седници Скупштине општине Чачак, одржаној 1. јуна 1964. године, донета је одлука да се одустане од даљег именовања нових улица на стари начин, да се изврши ревизија дотадашњих назива и уједно дају предлози за имена новим улицама у сарадњи с борачком организацијом и организацијом Социјалистичког савеза.⁶⁹ Општинске власти нису биле задовољне структуром дотадашњих назива. До 1970. године, када је извршен попис свих улица, регистрован је укупно 141 назив. Остале улице су до коначног давања имена носиле само број под којим су уношене у урбанистички план града. Заједно са пописом, одређен је и поступак по којем ће улице у будућности добијати имена. За промену постојећих и давање нових имена општина је образовала комисију из редова одборника и „радника из области привреде и непривреде и представника друштвено-политичких организација“. За улице које су носиле имена истакнутих јавних, културних и историјских личности било је предвиђено да се на њиховом почетку поставе нарочите табле изливене од бронзе у облику штита, на којима би се налазила плакета личности са кратким биографским подацима. Остале улице и тргови обележавани су обичним „таблицама од трајног материјала“.⁷⁰ Одлука о постављању табли од бронзе са плакетом личности по којој улица носи име, примењена је само у случају улице Филипа Филиповића и ни у једном другом случају (све до 2000. године).

„И после Тита Тито“ – називи улица у Чачку од 1974. до 1990. године

Од седамдесетих година политика давања имена улицама радикално се мења. На годишњицу ослобођења Чачка, 1. октобра 1974, промењени су називи почетним деловима улица Ратка Митровића и Бате Јанковића (који нису једна саобраћајна целина) у Булевар маршала Тита.⁷¹ До 1980. године још шест улица у граду добило је имена чији су називи били везани за НОБ и револуцију (улице Чачанског партизанског одреда, Чачанског батаљона, На-

- 67 ИАЧ, СО Чачак, К-49, материјали са седница СО Чачак од 5. априла 1961. године.
- 68 Пораст броја становника наставио се и следећих деценија. Чачак је 1971. године имао 38.244 становника, 1981. године 47.855, 1991. године 72.392 житеља (Роровић, Илија: *Opština Čačak. Geografska proučavanja*, Čačak, 1996, 51).
- 69 Архив општине Чачак, Записник са XIV заједничке седнице Скупштине општине, одржане 1. јуна 1964. године.
- 70 *Службени листи општине Чачак*, бр. 10, Чачак, 23. децембар 1970, 159-165.
- 71 *Службени листи општине Чачак*, бр. 11, Чачак, 1. октобар 1974, 249.

родног хероја Радована Јовановића, Народног хероја Милуна Минића и Улица Миодрага Мила Ивковића).⁷² Највећи број улица у граду био је већ просечен, регулисан и у саобраћајној употреби, али без званичног имена. Остале нове саобраћајнице биле су евидентирание само по бројевима. Ако је пред Други светски рат недостатак писане историје града био један од чинилаца који је могао утицати на политику давања имена улицама, исти закључак се може извести и за изостанак масовнијег утицаја традиција партизанског и комунистичког покрета приликом давања назива улицама Чачка до краја седамдесетих година XX века. Иако је постојала политичка воља да се управо такве традиције славе, није било одговарајуће писане подлоге за објашњења којима би се поткрепила оправданост таквог чина. Штампане књиге „Чачански крај у НОБ-у. Пали борци и жртве“ у Чачку 1977. године донело је биографије 4.642 особе које су страдале током Другог светског рата из општина Чачак, Горњи Милановац и Лучани и које су на неки начин биле везане за партизански покрет или су страдале у репресији окупатора и током Априлског рата. Појава те публикације и многих других сличне врсте омогућила је слављење традиција партизанског покрета на један нов начин, што раније није било могуће, услед недостатка знања о начину и масовности страдања учесника Другог светског рата. Давање назива улицама које до тада нису имале имена било је прилика да се примени слављење те врсте традиција.

Међутим, стварни број жртава и њихова структура знатно су другачији од онога што је изложено у тој публикацији. По још увек непотпуним подацима у чачанском крају је (Чачак, Горњи Милановац и Лучани), током Другог светског рата и прогона организованих од нове револуционарне власти након 1945. године, страдало најмање 6.667 лица. Када се упореде укупне жртве партизана (2.788 лица, односно 41,84%, тачније 1.791 лице, односно 26,86 %, а то је број умањен за 997 људи који су погинули на Сремском фронту) са укупним жртвама њима супростављених формација у грађанском рату (1.837 особе, односно 27,55%), долазимо до података који указују на подједнако страдање Срба из чачанског краја у обема супротстављеним формација током грађанског рата. У броју егзекуција јединице Јосипа Броза имају предност (укупно 1.341 лице, односно 20,11 % од свих до сада набројаних жртава). Формација која је највише оптуживана за убијање свог народа, четници генерала Михаиловића, усмртила је 686 особа (10,29% од свих жртава рата које су до сада пописане). Легализовани четници, за које треба нагласити да нису били под Михаиловићевом командом, убили су 100 лица (1,50%), СДК 12, СДС 17, жандарми 9, а полиција њих четворо. Све формације на унутрашњем српском фронту које су се бориле против војске Јосипа Броза и њених симпатизера, али и међусобно (јер су љотићевци и равнгорци све до самог краја рата били у оружаном сукобу), усмртили су 828 особа (12,42 % од свих до сада пописаних жртава). У поређењу са убиствима које су извеле јединице Јосипа Броза (1.341, особа, односно 20,11 %), а ти подаци су сигурно већи за пар стотина имена, јасно се очитава сва осветничка жестина победника у грађанском

72 Службени лист општине Чачак, бр. 10, Чачак, 1. октобар 1976, 203. и бр. 13, Чачак, 23. децембар 1976, 269.

рату, јер је највећи број егзекуција вршен од децембра 1944. године. Ако овим убиствима додамо и погинуле у завршним борбама за ослобођење Југославије који су нестручно вођени у борбу или можда намерно жртвовани (997 њих, односно 14,94 % од укупног броја свих жртава), онда се открива какав је заправо погром организован од стране власти Јосипа Броза.⁷³

Смиривање савести и борба за легитимитет власти захтевали су непрестану послератну „борбу“ комунистичког режима и непрестано ново „побеђивање“ покрета генерала Михаиловића, што је и била основа на којој се градило ново друштво у Србији. У пропаганди победника подстицана је општа архетипска конфронтација између онога што је људско и онога што је људском супротно. Борба комунистичког покрета приказана је као оживљавање човекове митске борбе за опстанак, при чему је партизанима додељена улога прометејских јунака, а њиховим противницима, пре свих четницима, улога силе која људе угрожава.⁷⁴ Генерал Михаиловић, као персонификација покрета који је предводио, у пропаганди коју су ширили партизани постао је „легендарно чудовиште“, симбол реакције, тираније и српског партикуларизма.⁷⁵

Историјска свест се натапала снажним емотивним доживљајем прошлости, у распону од љубави до мржње, што је проузроковало екстремно, ратоборно и у крајњим случајевима убиству склоно понашање појединаца, група, па и значајних делова нације. То је нарочито било условљено онемогућавањем рационалног сагледавања прошлости које би могло да делује ослобађајуће. Тако је историјска свест постала осиромашена и у сталном конфликту са упоредном усменом традицијом која није престајала да живи као нека врста друштвене подсвести.⁷⁶

Права поплава назива везаних за традиције комунистичког и партизанског покрета из Другог светског рата уследила је тек осамдесетих година. Улице у приградским насељима које до тада нису имале имена скоро у потпуности баштине традицију НОБ-а.⁷⁷ Од укупно 146 нових назива, 138 (94,5%)

73 Давидовић, Горан / Тимотијевић, Милош : *ibid.* 54, 216-239.

74 Čolović, Ivan: *Divlja književnost*, Beograd, 2000, 243-245, 272-273; Тимотијевић, Милош: „Храбри“ партизани и „зли“ четници.. *Историографија Чачка о ојсади Краљева 1941. године*, у: „Округли сто Краљева октобра 1941. године“, Краљево, 2003, 276-298.

75 Партизани су од њега стварали негативну легенду. Михаиловић је оцрњиван до краја, а Србији је наметнута хипотека – преко четничке издаје и четничког вође као заговорника „Велике Србије“, што је у националној политици КПЈ био најтежи грех. Суђење и егзекуција направиће од Михаиловића поново легенду. Рођено је Михаиловићево мучеништво и он постаје нека врста Христа. По Ралфу Стивенсону, амбасадору и енглеском „балканологу“, још 1946. године предвиђено је да ће Михаиловић поново постати легенда која ће ефектирати историју Југославије, само онда ако се нађе човек, или група људи у земљи или на страни, која ће схватити ову легенду и ако они буду знали да је употребе (Petranović, Branko: *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, 55, 670).

76 Mitrović, Andrej: *Raspravljnja sa Klio. O istoriji, istorijskoj svesti i historiografiji*, Sarajevo, 1991, 69-71.

77 *Службени лист општинне Чачак*, бр. 5, Чачак, 3. јул 1980, 102-105, бр. 3, Чачак, 16. април 1986, 68-69 и бр. 4, Чачак, 22. април 1988, 32.

је везано за ту традицију. Изузетак чине улице Вука Караџића, Аврама Лукића и 1.300 каплара, као и улице које су своја имена добиле по књижевницима из Чачка, Драгославу Грбићу и Владимиру Костићу (који је био члан КПЈ пред Други светски рат када је и преминуо). Остала три назива била су, у ствари, озваничење пређашњих локалних имена за одређене делове града. Уследила је и ружна пракса додавања надимка уз име личности по којој улица носи назив: „Рајо“, „Цигиш“, „Ротоња“, „Цуца“, „Мићо“, „Цала“, „Жико“, „Вецо“, „Абаз“, „Деса“, „Сурцо“, „Чаво“, „Абисинац“, „Жожо“, „Амица“, „Јањовац“, „Доца“, „Јаре“, „Патак“, „Жацо“, „Мртвак“, „Кудро“, „Дикица“, „Трновац“. Анализом имена тих улица добијамо неколико критеријума којих су се држали предлагачи.

Критеријуми за давање имена улица у Чачку од 1980. до 1988. године

КРИТЕРИЈУМ ЗА ДАВАЊЕ ИМЕНА	БРОЈ ИМЕНА	ПРОЦЕНАТ
Убили га четници	40	26,5%
Ухватили га четници и предали Немцима који га убијају	34	22,5%
Ухватила га полиција и предала Немцима који га убијају	11	7,3%
Убили га Немци	31	20,5%
Убиле га остале непријатељске формације у рату	35	23,2%
Чланови КПЈ	97	64,2%
Чланови СКОЈ-а	17	11,3%

Идеолошки набој у политици давања имена улицама није смањен. Страдање од припадника четника Драже Михаиловића доносило је веће друштвено признање него страдање од Немаца или било које друге војне формације. Страдања припадника КПЈ и СКОЈ-а посебно је наглашавано. За разлику од претходног времена, у списак имена улица увршћен је већи број личности из нижих социјалних слојева – сељака (28,5%), занатлија (19,9%), радника (15,2%). У круг личности које су добиле прилику да се по њима назове нека улица ушло је и доста обичних бораца из партизанских јединица (67,4%), али је избор тако направљен да је њихова жртва имала смисла само ако су страдали од „домаћих издајника“ (42% од укупног броја свих имена). Остатак назива везан је за командно особље, било војно било политичко. Због бројности улица, а ограничености броја људи који су страдали у Другом светском рату, омогућена је велика „демократичност“ у давању назива улицама Чачка у том раздобљу. Пошто је кључни критеријум био припадност партизанском покрету, омогућено је да се на том списку нађу и личности које се нису истакле неким нарочитим подвигом, нити је њихово страдање на било који начин било узвишено да би могло послужити као пример жртвовања за остварење

идеолошких, националних или државних тежњи и стремљења.⁷⁸ Због необјашњивих разлога нису сви народни хероји из чачанског краја који су изгубили живот у рату добили улицу у граду. Од укупно 19 личности „искоришћено“ је свега девет имена за називе улица.⁷⁹

У потрази за изгубљеним идентитетом – називи улица у Чачку од 1992. до 2001. године

Са успостављањем вишестраначког парламентарног система у Србији 1990, те распадом СФРЈ следеће, 1991. године, делимично се мења и политички амбијент, а самим тим и пожељне друштвене вредности. Једном броју улица у Чачку поново је промењен назив 1992. године.⁸⁰

Промене назива улица у Чачку 1992. године

СТАРИ НАЗИВ УЛИЦЕ	НОВИ НАЗИВ УЛИЦЕ
Бориса Кидрича (део)	Светог Саве
Бориса Кидрича (део)	Данице Марковић
Пролетерских бригада	Ратка Митровића
Слободана Пенезића	Немањина
Немањина	Будимира Давидовића
Војводе Степе	Краља Петра I
Светозара Марковића	Господар Јованова
Трг Ђуре Салаја	Јаше Продановића
Лоле Рибара	Светозара Марковића
Ратка Митровића	Војводе Степе
Булевар Октобарске револуције	Николе Пашића
Булевар маршала Тита (део)	Градско шеталиште
Булевар маршала Тита (део)	Жупана Страцимира

Скупштина општине је 17. јула 1992. године усвојила предлог комисије за именовање улица, чији је критеријум био да се називи улица не могу давати по личностима из политичке историје, ако од њихове смрти није прошло најмање 40 година. Мењање назива улица у Чачку, у коме је до 1996. године

78 За овакву констатацију може послужити пример улице Миљка Стојкановића, који се као обичан борац Љубићког партизанског батаљона утонуо у Морави приликом борбе с четницима и Немцима 2. децембра 1941. (*Чачански крај у НОБ-у. Пали борци и жртве*, 131).

79 *Чачански крај у НОБ-у. Пали борци и жртве*, 397-401.

80 *Службени лист општине Чачак*, бр. 9, Чачак, 29. октобар 1992, 255-256.

локалну власт држала Социјалистичка партија Србије, учињено је на основу одговарајуће препоруке Народне скупштине Србије из 1991. године. Тада је закључено „да имена оних који су деценијама радили на штету српског народа и Србије у целини не могу да се налазе на почасним местима – улицама, трговима“. Занимљиво је да се приликом скупштинске расправе о промени назива улица нико није сећао како је трг Ђуре Салаја добио име. Свест да је жртвовање и страдање у рату највиши идеал који друштво треба да слави, изражено је и овом приликом. На скупштинској седници Општине Чачак чули су се и предлози да достојно буду обележене и погибије Чачана који су учествовали у ратовима на просторима СФРЈ. До 1992. године, када је одржана та скупштинска седница, погинуло је укупно 21 лице из општине Чачак.⁸¹ Припадници партизанског и комунистичког покрета који нису били из Србије, или догађаји за које је процењено да нису везани за српску историју, избрисани су са списка улица (Јосип Броз, Борис Кидрич, Ђуро Салај, Лола Рибар, Октобарска револуција, Пролетерске бригаде). У ту групу увршћен је и Слободан Пенезић. Ранија имена су замењена новим из националне историје и прошлости Чачка, при чему је вођено рачуна да се неким улицама врате стари називи. При том је направљена и једна озбиљна материјална грешка. Брату Стефана Немање, кнезу Страцимиру, који је саградио манастир на месту данашњег Чачка око којег је касније израсло насеље, дата је титула коју никада није носио – жупан.⁸² Начело враћања првобитних назива није испоштовано до краја, јер главној улици није враћено право име из 1893. године (улица краља Александра Обреновића), већ је усвојен назив Градско шеталиште. Образложење за такву одлуку нашло се у традицији Чачана, који ту улицу нису никада звали њеним правим именом, већ само *корзо*. Исти је случај и са делом улице Бате Јанковића која је добила име по кнезу Страцимиру, уместо по краљу Милану Обреновићу, што је био њен првобитни назив. Имена Ратка Митровића и Светозара Марковића нису избрисана са списка улица, али су сада добили локацију много даљу од центра града.⁸³

Број назива није једини показатељ политике именовања улица. Исто тако, и локација саобраћајнице одређује њено место у свести суграђана. Урбанистичка структура Чачка одређена је са три саобраћајнице у центру града око којих се ширило насеље. Анализом промена назива тих улица у току једног века, открива се слика разних режима и званичних државних система вредности које је требало преносити грађанима Чачка.

81 *Жупан Стјрацимир – уместо Броза*, у: „Чачански глас“, бр. 31, Чачак, 24. јул 1992, 3.

82 Калић, Јованка: *Србија у доба кнеза Стјрацимира*, у: „Богородица градачка у историји српског народа“, Чачак, 1994, 47-56.

83 *Службени листи општине Чачак*, бр. 9, Чачак, 29. октобар 1992, 255-256.

Промене назива улица у центру Чачка од 1893. до 1992. године

ГОДИНА	УЛИЦА	УЛИЦА	УЛИЦА
1893.	Господар Јованова	Краља Александра	Краља Милана
1916.	Господар Јованова	Franc Jozef Str	Konrad von Hölzendorf scht.
1945.	Коче Поповића	Ратка Митровића	Бате Јанковића
1946.	Светозара Марковића	Ратка Митровића	Бате Јанковића
1974.	Светозара Марковића	Булевар маршала Тита	Булевар маршала Тита
1992.	Господар Јованова	Градско шеталиште	Жупана Страцимира

Центар града је место где је највећа концентрација државних и локалних установа, простор који је током читавог дана испуњен људима због најразличитијих потреба, на чију свест је требало да се утиче називима улица и тако обезбеди „пожељна“ идентификација појединца. У доба династије Обреновић јасно је профилисана политика стварања осећаја јединства народа и династије путем имена улица. Аустроугарска је за време окупације наметнула туђинске традиције новим називима саобраћајница, што је на неки начин био и вид тријумфа победника над покореним народом. Са ослобођењем од окупације враћени су стари називи, при чему династија Карађорђевић, као и пре Првог светског рата није, макар у Чачку, називима улица стварала осећај повезаности грађана и владарске куће. Долазак комуниста на власт наметнуо је партијску и идеолошку традицију која је раскидала са грађанским периодом у историји српског друштва. Народни хероји и заслужни партизански борци из чачанског краја добијају истакнуто место у именима улица. Култ личности Јосипа Броза кроз називе улица уведен је доста касно, тек 1974. године. Локацијом улица које су понеле његово име (скоро цео центар града) требало је на неки начин исправити то закашњење. Увођење вишестраначког парламентарног система у политички живот Србије и разбијање СФРЈ, наметнуло је потребу делимичног брисања традиција из доба комунизма и поновног увођења традиција грађанског друштва. Трагање за идентитетом града путем именовања улица донело је покушаје везивања за средњи век, укључивање устаљених неформалних назива за улице који су били без икакве културне, историјске и идеолошке поруке. То је био начин избегавања и заобилажења тренутно непожељних традиција.

Локална власт у Чачку први пут је после Другог светског рата промењена 1996. године. Да би се називи улица променили, била је неопходна сагласност републичке владе. Тако је тек после 5. октобра 2000. године локална власт самостално могла да одлучује о новим називима саобраћајница у граду. Одлуком СО Чачак од 24. фебруара 2001. године, 27 улица у граду је добило нова имена.⁸⁴

84 Службени лист општинске Чачак, бр. 49, Чачак, 24. фебруар 2001. 2.

Промене назива улица у Чачку 2001. године

СТАРИ НАЗИВ УЛИЦЕ	НОВИ НАЗИВ УЛИЦЕ
Улица 403	Книнска
Улица 405	Драгутина Димитријевића Аписа
Улица 407	Илије Гарашанина
Улица 410 и 412	Улица Ада
Улица 411	Улица Растоке
Улица 413	Стевана Мољевића
Улица 415	Кумановска
Улица 416	Стевана Мокрањца
Улица 417	Дринска
Улица 29. новембар	Епископа Никифора Максимовића
Занатска четврт	Мали пијац
Део улице Филипа Филиповића	Веселина Миликића
Пионирска	Гаврила Принципа
Загребачка	Крајинска
Улица 22. децембар	Коче Анђелковића
Улица 3. децембар	Николе Тесле
Николе Тесле	Пантићева
Благоја Паровића	Светогорска
Димитрија Писковића	Улица овчарско-кабларских манастира
Део улице Ратка Митровића	Владике Николаја Велимировића
Улица 7. јул	Кнеза Васе Поповића
Улица 4. јул	Стевана Првовенчаоног
Саве Ковачевића	Милоша Ћосића
Део улице др Драгише Мишовића	Ђакон Авакума
Кадињачка	Призренска
Неименована улица у Атеници	Игумана Пајсија
Неименована улица у Бељини	Рапка Тајсића

Предлог ових измена усвојио је ИО СО Чачак, али је једна од замерки била та што је превише топонима из Крајине концентрисано у само једном делу града.⁸⁵ Нови називи били су више него икад усмерени на слављење националне прошлости. Углавном су се оријентисали на државну и војничку, али и националну (а не теолошку) традицију Српске православне цркве. Нису заборављене ни значајне личности из локалне историје ни локални топо-

85 М. Н., *Хрвајска „пресељена“ у Кошутињак*, у: „Чачански глас“, Чачак, 18. фебруар 2000.

ними. Ипак, највише негодовања изазвала је одлука да се један број улица назове по топонимима крајева у Хрватској који су насељени Србима, као и велики број назива везаних за личности из цркве. Изостало је веће укључивање традиција везаних за културу, науку, технику и уметност, а исто тако, ниједна жена није уврштена у списак нових назива улица. Традиције комунистичког покрета и државних празника СФРЈ, као и географске распрострањености некадашње државе, избрисане су и замењене новим вредносним системом. Култ борбе, државотворности, националне идеје, страдања и подсећања на територије које су насељене Србима изван матице, основне су поруке нових назива улица. Локални идентитет града успостављен је кроз устаљене топониме и личности из политичке и привредне историје.

Неговање традиција према називима улица Чачка из 2001. године

ТРАДИЦИЈА	НАЗИВ УЛИЦЕ
Српски крајеви у Хрватској, Македонији и Космету	Крајинска, Книнска, Кумановска, Призренска
Српска национална, државно-војна историја пре 1918. године	Стевана Првовенчаног, Коче Анђелковића, Илије Гарашанина, Драгутина Димитријевића Аписа, Гаврила Принципа
Локални називи	Улица Ада, Улица Растоке, Мали пијац
Културна традиција Србије	Стевана Мокрањца
Политичка и привредна прошлост Чачка	Кнеза Васе Поповића, Ранка Тајсића, Веселина Миликића, Милоша Ђосића, Пантићева
Географски појмови везани за Србију	Дринска
Српска православна црква везана за чачански крај и националну историју	Светогорска, Улица овчарско-кабларских манастира, Бакона Авакума, Игумана Пајсија, Епископа Никифора Максимовића, Владике Николаја Велимировића

Излаз из лавиринта традиција

Укупан број улица које у Чачку и приградским насељима имају своја имена, због непотпуности документације, није могуће са асполутном тачношћу утврдити. Користећи више извора, може се сазнати да постоји 337 саобраћајница које, закључно с крајем 1999. године, имају званично име.⁸⁶ Анализом тих назива успоставља се слика неколико различитих традиција које се негују у именима улица Чачка.

⁸⁶ Службени листи општинине Чачак 1966-2001; План града Чачка, Чачак, 1999; Списак улица града Чачка који је направљен за потребе „Урбан-пројекта“ из Чачка.

Његовање традиција према свим називима улица Чачка – стање 2004. године

ТРАДИЦИЈА	БРОЈ УЛИЦА	ПРОЦЕНАТ
НОБ и револуција	190	56,38%
Предратни и послератни комунистички и раднички покрет	4	1,18%
Међународни комунистички и раднички покрет	4	1,18%
Српска национална историја	40	11,87%
Просторне, географске целине Србије и Југославије	37	10,98%
Културна традиција	10	2,96%
Заслужни грађани Чачка	6	1,78%
Локални називи	35	10,38%
Наука, индустрија, техника	5	1,48%
Српска православна црква	6	1,78%

Приметна је апсолутна превласт традиција везаних за комунистички и партизански покрет у Другом светском рату (56,38 % од свих назива), што је за преко 30% више у односу на 1970. годину. Број улица које би баштиниле традицију предратног и послератног комунистичког покрета сведен је на најмању меру, тако да је традиција партизанског покрета остала одвојена од корена из којег је израсла. Нема ни помена личности из политичког живота Југославије након 1945. године. Приметно је и повећање назива везаних за културну традицију, али у укупном броју улица они и даље заузимају занемарљиво место. Све културне традиције свеле су се на девет улица: Драгослава Грбића, Данице Марковић, Дисову, Змајеву, Владимира Костића, Нушићеву, Булевар Вука Караџића, Улицу Надежде Петровић и Стевана Мокрањца. Том списку треба додати и Његошеву улицу. У именовању је приметно везивање за књижевне ствараоце, а једини изузетак представљају улице Надежде Петровић и Стевана Мокрањца. Иако је комунистички покрет донео правну једнакост мушкараца и жена, то није променило вредновање заслуга женске популације у изградњи друштва. Од укупно 337 имена улица, само је 15 посвећено женама (4,45% од свих назива). У питању су биле припаднице КПЈ и партизанског покрета које су страдале током Другог светског рата. Изузетак су Чачанке Даница Марковић, прва српска модерна песникиња и сликарка Надежда Петровић, те кнегиња Љубица Обреновић.

Организовани напор друштва да помоћу имена улица наметне слављење одређене врсте традиција, упорно се сударао са давно устаљеним називима одређених саобраћајница у граду. Покушаји да се на дуже време наметне пожељна врста сећања нису имали успеха. Код старијих Чачана и данас су у употреби називи Гробљанска за Обилићеву улицу, Ивањички сокак за Улицу кнеза Милоша, Палилула за Улицу војводе Степе Степановића, иако је протекло више од сто година од давања имена тим саобраћајницама. На исти на-

чин нешто млађи грађани упорно Улицу Драгише Мишовића називају по првобитном називу - Улица Цара Лазара. По истом принципу, промене назива улица из 1992. или 2001. године још не постоје у свести Чачана. На пример, Немањина улица се у свакодневном разговору старијих и средњих генерација и даље назива Пенезићевом.

Анализирајући тренутно стање назива улица у Чачку, долази се до закључка да се највише славе комунистичке традиције (58,74% од свих назива). Остале историјске традиције заузимају 11,87% од свих имена, док су културне сведене на 2,96%, а традиције заслужних грађана Чачка из његовог мирнодопског развитка заступљене су са свега 1,78% од свих назива улица. Исти проценат (1,76%) везан је и за традиције Српске православне цркве и њену националну димензију.

Сваком друштву потребан је изванредан минимум свести о заједништву и солидарности, како би дефинисало циљеве, решавало проблеме и било способно за делање.⁸⁷ Називи улица у Чачку изостављањем многих раздобља из историје града не оправдавају тај циљ, јер се осећај заједништва и колективног идентитета стварао на основу идеолошких потреба КПЈ/СКЈ, без ослоњања на многе друштвене вредности које би оствариле потпунији и јачи легитимитет локалне заједнице. Занемаривањем грађанских вредности из прошлости града и заслуга многих генерација за његову изградњу, осиромашен је савремени однос према садржајима прошлости. Тиме се отвара простор да у друштвеном односу према историји преовладају поједностављене и стереотипне представе уместо рационалних и научно заснованих знања.⁸⁸

Одлука о именима улица у домену је локалне власти. Један од начина да се на ту врсту традиције утиче јесте и укључивање стварног сазнавања локалне историје, чиме би се традицији дале нове особине и тако допринело да она постане део свести савременог друштва.⁸⁹ Чачак, упркос многим покушајима, није успео да добије своју историју која би омогућила поузданија знања о прошлости града и околине, чиме би се омогућила стручна помоћ поменутој врсти политичке праксе.⁹⁰ Поред неизбежних притисака, па и доминације дневне политике у животу насеља, недостатак рационалних сазнања о прошлости Чачка значајан је чинилац који је условио лутања и несналажења у трагању за идентитетом града путем политике давања имена улицама.

Савремена имена улица Чачка баштине разне традиције које су често биле идеологизоване или упрегнуте у пропагандне сврхе, с приметном инерцијом употребе неформалних, устаљених или првобитних назива улица који

87 Кока, Јирген: *О историјској науци. Огледи*, Београд, 1994, 48.

88 Јовановић, Мирослав: *ibid.* 2, 109.

89 Mitrović, Andrej: *ibid.* 76, 217.

90 Последњи покушај да се напише историја Чачка направљен је 1995. године, када је у Београду одржан научни скуп који се бавио историјом града и његове околине. Поред 60 аутора који су учествовали на том скупу и публикације у којој су одштампани сви реферати на укупно 900 страна, крајњи резултат није био задовољавајући, што је био и закључак завршног реферата (*Вишевековна историја Чачка и околине. Зборник радова са научно-стручног скупа одржаног 28. и 29. октобра 1994. у Београду*, Београд, 1995, 886-890).

нису избрисани из свести људи. Цивилизацијски ход насеља кроз време, колективно-психолошке прилике прошлих доба и духовну климу разних епоха, неопходно је сачувати и обележити. Исто правило важи и за ширу заједницу у којој се град развијао. Ниподаштавање било којих традиција подстиче некултуру и утире пут у заплитање и, привидно неопходно, а у ствари апсурдно идеолошко ратовање с прошлошћу.⁹¹ Ову чињеницу би, при процени улоге, значаја и домета појава, људи и догађаја по којима улице Чачка носе имена, требало имати на уму. Ипак, и поред неопходности одговорног и одмереног односа према прошлости, постојећи називи улица у којима доминира једна идеологија нису у стању да омогуће грађанима идентификацију која би им обезбедила свестраније и тачније сагледавање реалних прилика и односа у прошлости града, као ни шире заједнице у којој живе. Исто тако, није им показано ни превише позитивних примера људи чија би достигнућа требало следити како би се обезбедио умнији и трезвенији живот. Васпитна улога коју би традиција требало да има на људе и њихове поступке не постоји, јер нема јасно одређене државне, националне и културне оријентације савремене Србије (у овом случају локалне заједнице). Само на тај начин би се одређени садржаји прошлости приказали и славили и тек тада би се на основу њих могле стварати одговорне претпоставке за будућност.

91 Mitrović, Andrej: *ibid.* 76, 217-218.

Fight among Traditions; Street Names in Cacak 1893-2005

This work is devoted to all street names' changes in Cacak from 1893 to 2005 as a special kind of tradition which should have helped us to create collective identity of a local community, depending on different political and ideological orientations of the governments in the town and society in general.

Apart from the basic task to make easy the work of administration and better finding one's way in the town, giving names to streets has always presented an organized attempt of a society to transfer chosen cultural and historical values in order to preserve them not to be forgotten and to serve as good examples to future generations. That is one of the ways in which state or a local community influences consciousness of the contemporaries and in the long run provides creating of wanted collective identity. Names which are given to streets present accepted state and social policy in power in the domain of manifesting tradition, by suggesting recollection of a certain personality, event, movement, geographic region, regional area, historical period. At the same time the names of streets can be a very good indicator how past can be politically and ideologically used.

Miloš Timotijević

Le combat des traditions. Les noms des rues à Cacak (1893-2005)

Cet ouvrage est consacré à un suivi de tous les changements de noms de rues à Čačak de 1893 à l'année 2005, comme aspect particulier de la tradition suivant laquelle on essayait de réaliser l'identité collective du milieu local, en fonction des différentes orientations politiques et idéologiques en ville et de la vaste communauté sociale.

En dehors du devoir principal pour faciliter le travail de l'administration et pour une meilleure faculté d'orientation en ville, l'attribution de noms aux rues représente toujours une tentative organisée de la société pour transmettre aux générations futures des valeurs culturelles et historiques sélectionnées, afin de les préserver de l'oubli et pour qu'elles servent de modèle aux jeunes générations. C'est une des façons suivant laquelle l'État ou la communauté locale influencent la conscience des contemporains et, pour une période de plus longue durée, assurent la création d'une identité collective souhaitée. Les noms qui sont attribués aux rues représentent une acceptable et souveraine politique publique et sociale dans le domaine du témoignage de la tradition, du fait que l'on suggère le souvenir d'un personnage précis, d'un évènement, d'un mouvement, d'un territoire géographique, d'un ensemble vaste, d'une époque historique. En même temps, les noms de rues peuvent être un bon indicateur et comment le passé peut être utilisé politiquement.

Miloš Timotijević

Mr Зенка
РАДОВАНОВИЋ

АРХИТЕКТОНСКЕ ГРАЂЕВИНЕ ЧАЧКА НА СТАРИМ РАЗГЛЕДНИЦАМА

UDK: 725(497.11)

„Архитектонски објекти су основ физичке структуре града. Они су по својим облицима, димензијама и карактеру најизразитији, највидљивији и најсјајитији део урбане структуре уопште“¹ – Р. Радовић

АПСТРАКТ: „Архитектонске грађевине Чачка на старим разгледницама“ представља анализу грађене структуре која је настајала крајем XIX и почетком XX века, а која је својом индивидуалношћу поједино доминирала архитектуром некадашњег града. Међутим, она је или заувек изгубљена или је трансформисана у експанзији модерне урбанизације и једино је сачувана као фото-документација непознатих аутора. Изграђене у неоренесанси, бароку, сецесији, појединосављеном академизму, са детаљима и других стилова, биле су по, пре свега, духовне грађевине, грађевине индустријација, јавних функција, пословно-услужних делатности и ситамбене куће. Све оне су могле достојно репрезентовати град разноврсношћу својих композиција, одајући при том слику времена у којем су настале.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Чачак, фотографија, архитектонска грађевина, јавно здање, кућа, архитектонски стил, визуелно сагледавање.

Различите по својим наменама, карактеристикама епоха у којима су настајале и народа који их је градио, *архитектонске грађевине* на разгледницама скоро увек су изузетне. У документацији прикупљеној поводом ове студије, за Чачак с почетка XX века пронађено је више типова грађевина које се могу сврстати у неколико категорија: *јавна здања* са незаменљивим објектима *јавне управе, образовања, касарне и болнице*, затим *пословно-услужних делатности и ситамбене куће*.

Међутим, увек се поставља питање: са ког аспекта посматрати грађевине, да би се о њиховој вредности и лепоти могао дати прави суд. Овом приликом ћемо, а тим поводом, искористити тврдњу Е. Л. Булеа: „Посматрајмо неки објекат. Први утисак који доживимо је очевидно последица начина на који објекат делује на нас. А ја карактером називам дејство које тај објекат производи и оставља на нас неки утисак.“²

1 Ранко Радовић, *Физичка структура града*. Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд, 1972, стр. 70.

2 Etjen-Lui Bule, *Arhitektura – esej o umetnosti*, Грађевинска knjiga, Београд, 1999, стр. 38.

Јавна здања у Чачку

„Јавно здање се представља као она уочљива фигура која окупила и тумачи амбијент“³ – К. Н. Шули

У свим урбаним склоповима, у низу грађевина самог центра града, већ на први поглед издвајају се *јавне грађевине*. Препознатљиве „енергичне геометрије и примарне форме, са изгледом који носи печат одређеног времена, власти, народа, поретка, друштва, као моћни објекти који призивају поглед“⁴ градили су оне амбијенте где се „одвијало колективно, јавно, па и приватно.“⁵

По Витрувију јавне грађевине се деле на три врсте: „Једне су за одбрану, друге служе за религиозне сврхе, а треће за удобност. Код одбране се ради о зидинама, кулама и вратима; за религиозне сврхе граде се светилишта и храмови; а за удобност се подижу јавна места за јавну употребу: луке, тргови, тремови, позоришта, шеталишта...“⁶ Као монументалне, делују као „општи ослонац и симбол одвајајући се при том од масе кућа, па гледане из далека већ нуде обећање оног сложеног света који се крије у унутрашњости.“⁷

На старим фотографијама Чачка издваја се неколико типова *јавних грађевина*. Осим цркве, ту су, пре свега, објекти јавних институција, јавних функција и пословно – услужних делатности.

Црква Богородице Градачке

Од градских обележја, реперних тачака или оријентира, дефинисаних као „прости физички елементи различитих димензија, екстерни у односу на посматрача, јединствени и упечатљиви у читавом контексту града, од посебног функционалног и симболичког значаја“⁸, на старим разгледницама Чачка можемо издвојити неколико. Један је удаљен, истакнут, видљив издалека, са залеђем из кога се истиче скоро најзначајнији од три репера Чачка, поред Овчарско-кабларског масива и Западне Мораве. Као удаљени белег у Западно-моравској долини, јединствене функције, својом величином и контуром градом доминира – *Црква Богородице Градачке* – задужбина кнеза Страцимира, брата великог жупана Немање – данас упечатљива црква посвећена Христовом Вознесењу. Повезана са градском историјом и традицијом, постављена је у урбано, религиозно и саобраћајно-трговачко средиште Чачка.

3 Christian Norberg Shulz, *Stanovanje*, Грађевинска knjiga, Beograd, 1990, str. 81.

4 Ranko Radović, predgovor za knjigu *Hramovi moći*, „Vuk Karadžić“, Beograd, 1982, str. 7.

5 Christian Norberg Shulz, op. cit. str. 13.

6 Витрувије, *Десет књига о архитектури*, Грађевинска књига, Београд, 2000, стр. 22.

7 Christian Norberg Shulz, op. cit. str. 61.

8 Kevin Linč, *Slika jednog grada*, Грађевинска knjiga, Beograd, 1974, str. 99-102.

Подигнута је на узвишици, некада знатно уздигнутој над околним тлом, као део манастирског комплекса, надзиданог изнад рушевина римских грађевина и постала нуклеус средњовековног насеља. Према повели краља Стефана Првовенчаног, изједначена је са три најзначајнија краљевска манастира: Студеницом, Св. Ђорђем у Расу и Хиландаром.⁹ Рушена, спаљивана, преправљана, опстајала је као богомоља, иако су се вероисповести у њој смењивале, задржавајући изразит положај у граду и у његовој природној ситуацији и топографији. Њена преобликована форма резултат је тих различитих вековних градитељских култура и интервенција.

„Црква је била кристализациона тачка око које су се груписале остале јавне зграде“¹⁰, писао је Ф. Каниц око 1859. године, оставивши у путописима по Србији прекрасан цртеж тадашњег главног трга Чачка. Један кратак период место жељеног центра испуњавао је готски обелиск, а пространство црквеног трга било је ограничено дијагоналама улица и тараба. Уравнотежену урбану слику пропорцијских односа маса лепих оријенталних кућа допуњавала је визуелна игра вертикала оцака и црквених торњева. Тек у даљини, лево при хоризонту, на западу, масив Овчара наговештавао је скривени положај Свете Горе.

„Тадашњи српски мајстори са несхватљивом упорношћу тражили су своје узоре међу најнеуспелијим угарским градњама, а византијске споменике као да нису довољно познавали. Додатак куполе у облику торња и торњеви на чеоној страни делују сувише прозаично, хладно; ни међусобно ни са целином нису довољно усклађени да би годили оку“, са јасним недопадањем Ф. Каниц описује реконструисан изглед цркве, завршен 1834. године (сл. 2).

Док хладови високог зеленила зеленог појаса трга покушавају да опорвгну његово мишљење, разуђујући доминантну масу објекта, у умереној перспективи фотографије с почетка XX века, добија се повољнији утисак. Амбијент сунчевом светлошћу окупаног трга и мир градског поднева. Дијагонала уског колосека пруге. Свештеник који се враћа из цркве и случајан сусрет варошана. Лево, балкон и ишчекивање нечије појаве. Барокне капе са сјајем крстова изнад копљастих завршетака кровова куполе и звоника, светло обојене лезене, линијске траке венаца и архитрава, додају тој времешној дами извесну дозу елеганиције (сл. 3, 4).

Ипак, осам деценија касније, између 1926. и 1929. године, извршена је обнова фасада цркве и уклоњена њена барокна одора. Сnižени су зидови тамбура и преобликовани његови прозори. Измењени су прозори на бочним фасадама, а затечене лезене завршене слепим луковима, уместо равним венцем са фризом слепих аркадица. Горњи делови су завршени слепим луковима са крововима који их таласасто прате по ободу. Спољашност цркве приближила се облицима византијских сакралних грађевина. Тада не много различита од првопројектованог облика, вероватно рашке школе, са каменим вегетбилним украсима и деловима аутентичних прозора сегментно узиданих у своје монофоре, бифоре, трифоре или случајно уткане у зидну масу дебљине скоро 1,5 m, подсетила нас је да је ту од памтивека и да је, иако не лепотом,

9 Милка Чанак-Медић, Зорица Ивковић, *Божородица Градачка*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 1992, стр. 5.

10 Фелике Каниц, *Србија*, Српска књижевна задруга, Београд, 1987, стр. 537.

оно бар димензијама премашивала Грачаницу по ширини и достигала Св. Архангеле код Призрена¹¹ (сл. 5-7).

Док ова византијска грађевина, наизглед нѐма, лежи у неким одсевима дана XX века, надзирући својом доминантном фигуром западно-моравску равницу, можемо се запитати: како су „урбанисти“ различитих векова умели, наизглед тако једноставно, да јасним потезима уметника просеку неправилне траке улица? Јер са које год стране кренете према црквеном тргу, отвара вам се визура према храму. „Он је увек ту, затварајући видик својом импозантном физичком масом, архитектонска личност, пуна магнетизма и преувеличана колико и балон који је принудно слетео у нечије двориште.“¹²

ГРАЂЕВИНЕ ИНСТИТУЦИЈА ЧАЧКА

Окружно начелство

„Крен је градио једноспратну зграду начелства са 31 прозором на чеоној страни и завршио је 1880. године. У њој су се сместили окружна управа, окружни суд, управа среза трнавског, владин конак и конак Јована Обреновића“.¹³ Овим наводом се јасно може одредити важност једне зграде, изграђене у стилу закаснелог класицизма, вишеструко значајних намена за град који је био у фази поновног успостављања живота, власти, напретка у Србији пред крај XIX века.

Својом изузетно дугом подужном фасадом, која је пратила улични ток и мајсторски изоштравала њену дубинску перспективу, здање је постављено у самом централном делу града, у непосредној близини цркве. Чврста енергија архитектонике хоризонтала, наглашене израженом рељефношћу фасадних венаца и јединственом кровном линијом изнад њих, прекинута је крајњим и средњим ризалитима, као и међупрозорским лажним пиластрима, хоризонтално канелираним. Осим што доминира симетричним изгледом, средишњи део надвишен је тимпаноном, који је плитким рељефом богато декорисан. Фенестрација ја уједначена и хармонична. Прозорски отвори су удвојени, правоугаони, високи, издељени на квадратна поља и допуњени елементима профилисаних оквира.

Улазна партија у равни фасаде назначена је фењерима и високим прецизионисаним вратима. Волумен здања нимало не гуши простор трга пред њом, већ јасно показује индивидуално схватање човека тог времена, које је дотерано до екстрема: „Све изгледа као да чека господара који хоће да се покаже предгомиллом“¹⁴ (сл. 10, 11).

11 Милка Чанак-Медић, Зорица Иљковић, *н. д.*, стр. 17-31.

12 Cullen Gordon, *Gradski pejzaž*, Грађевинска knjiga, Београд 1990, стр. 192.

13 Родољуб Петровић, *Чачак у прошлости*, Литопапир, Чачак. 1995, стр.153.

14 Сигфрид Гидион, *Просјор, време и архитектура*, Грађевинска књига, Београд, 2002, стр. 63.

ГРАЂЕВИНЕ ЈАВНИХ ФУНКЦИЈА ГРАДА

Школе

„Здања намењена подучавању младих“¹⁵ – Диран

Зграда Гимназије. „Замишљену у националном стилу пројектовао је архитекта Драгутин Маслаћ.“¹⁶ Изграђена је у првој половини XX века, као монументална двоспратна грађевина, на значајној локацији, Црквеном тргу, што је архитекта вероватно имао на уму, пројектујући је у „академизованој концепцији српског стила са елементима српске средњовековне црквене архитектуре, примењене на особен начин.“¹⁷

Здање школе је угаони објекат, који има две потпуно различите уличне фасаде. Симетрично компоновано pročеље је, као саставни део изгледа Црквеног трга, најрепрезентативније обрађено. Посебно вертикално наглашен средишни ризалит, украшен лучним улазом у духу сецесије и седмоделним аркадним прозорским низом на другом спрату, надвисује остали део зграде. Са изузетним сензибилитетом у визуелном смислу и појачаним осећајем за елеганцију архитектонског детаља, на њему, као четар симетрије, између етажа, конзолно је постављен балкон.

Пратећи улични ток Мутапове улице, развијена је изразито дужа фасадна раван. Драматика хоризонталне форме, пренаглашена хоризонталним канелурама зида и јасно одвојеном линијом високе камене сокле, овог пута је прекидана плићим ризалитима. Централни је надвишен посебно обликованим кровом над таванским простором и декорисан различито профилисаним парапетним плочама, док се фини, елегантни, полукружни одваја у волумену тек од прве етаже, конзолно постављен на конструкцију видљивих сводова.

Богатство у ликовном садржају изгледа, допуњено је и колоритском обрадом рељефа натпрозорних плоча поткровља и мањег броја других фасадних детаља. Томе доприноси и уједначена фенестрација правоугаоних прозорских отвора, обрубљених профилисаним оквиром. Ипак, оно чиме нас задивљује оваква грађевина је свакако академска строгост, модерна сведеност облика, као и симбиотичка енергија детаља и стилова више језичких варијанти на једном једином здању (сл. 12, 13).

Зграда Основне школе. „У јесен 1903. године“¹⁸ почела је са радом Основна школа у Чачку и као један од репрезентативних објеката Црквеног трга, испројектована у комбинованом стилу барока и ренесансе. У непосредној је близини објекта Окружног начелства, са којим гради угао и добар део уличног изгледа улице Господар Јованове.

15 : Диран, *Преглед предавања*, Грађевинска књига, Београд, 1998, стр. 174.

16 : Делфина Рајић, *Архитектонско наслеђе Чачка*, Народни музеј, Чачак, 1997, стр. 11.

17 : Делфина Рајић, *н. д.*, стр. 11

18 : Делфина Рајић, *н. д.*, стр. 10.

Просторну, угаону композицију грађевине чине два неједнака крила, међусобно спојена кружним прочељем по свему различитим, које је уједно и улазни део. Овом посебно обликованом вертикалом, која изазива снажан скулпторални ефекат, доминира купаста форма стилски осмишљеног крова са лантерном и копљастим завршетком. Прозори су надвишени аркадама, без парапета, украшени оградом од балустера. На спратном делу, пиластрима који подупиру кровни венац, извршена је подела на једнака фасадна поља. Улазна партија наглашена је троугаоним тимпаноном изнад два пиластра, као и кровном троделном атиком.

На подужним странама здања, архитектоника је била нешто једноставнија, са уједначеном ритмичношћу идентичних прозорских отвора, код којих је у приземљу натпрозорник ношен са две украсне конзоле. Декорација детаљима необарокне фасадне пластике са обележјима класицизма, романтизма и академизма, сасвим је умерена. Јасно су видљиве рељефне апликације у виду шкољки. Фасада је била омалтерисана, а завршни део парапета обрађен опеком. Објекат је издељен са три кордонска венца. Ренесансни елементи се јављају у виду имитације тесаника и хоризонталних канелура при обради фасада, што поспешује хоризонталност, успостављајући равнотежу композиције објекта. Мада се не одликује нијансама које нестају у чарима заобљене форме, здање школе и у појединостима пружа изражајност коју ништа не може да наруши (сл. 14).

Касарна

За потребе „Десетог Таковског пука“, по пројекту Драгутина Ђорђевића, 1902. године изграђена је зграда касарне¹⁹ у Чачку, на слободној локацији ван града, на путу Чачак-Краљево. Огромни комплекс зграде, са поједностављеним академским карактером грађевине, постављен је директно насупрот природи, на земљиште са којим постаје нераздвајни део, чинећи са њим целину велике снаге и несумњиве величине.

Два дугачка крила, висине приземља и једног спрата, заједно са централним блоком облика „П“, чинила су зграду отвореног стила, каква дотле није виђена у граду. Суздржана елеганција главне фасаде и њен смирен композициони систем били су већ виђен модел за објекте сличне намене у Србији. Симетрично организована улазна партија доминира висином, јер је за етажу била виша од осталог дела зграде, вертикално наглашена једноставно обликованом кровном атиком, као и не претерано великим улазним вратима. Тако смишљена, успостављала је равнотежу са лугом, непрекинутом хоризонталом, још више наглашеном хоризонталним канелурама приземља и бројним профилисаним венцима.

Делимична разуђеност и покренутост комплетног лица зграде постигнута је ризалитима. Фенестрација је била уједначена и осмишљена ритмичким понављањем отвора у броју 3 или 4, оивичених профилисаним оквиром и натпрозорним надвишењем различитим по етажама. Континуитет фасаде оства-

рен је и на крилима зграде и појачан елегантним ликовним мотивом троделних, геометризованих кровних атика, које су вешто скривале благо стрме кровне равни четвороводног крова.

Цела зграда је „архитектонски израз новог социолошког захтева, захтева за сопственом околином у личном, церемонијалном животу и владању,²⁰ у једном једином комплексу, под једним кровом и у отвореном пољу, изван града (сл. 15-17).

Болница

Са леве стране пута Чачак – Краљево, почетком XX века, изграђена је Чачанска болница. Имала је две потпуно одвојене и различите зграде, ограђене непровидном, пуном оградом од опека са јасно видљивом профилацијом лука на стубовима. Лечилиште, постављено својом подужном осом, паралелно је главном путу и довољно удаљено од њега, одвојено и тампон зоном тек формираног зеленила. Главна фасада, потпуно симетрично је подељена бочним и средишњим ризалитима. Улазна партија је наглашена кровном атиком и кровним надвишењем слемене равни, подстичући вертикалност, те успоставља равнотежу са архитектоницом хоризонтала фасадног лица.

Фенестрација отвора хармонично је уједначена идентичним, правоугаоним прозорима, у плиткој профилацији оквира који су једини украс, осим недовољно јасних рељефа над улазним порталом и на кровним атикама.

Управна зграда, непосредно уз улицу, била је знатно мања, такође са једним спратом над потпуно идентичним приземљем. Средњи део зграде, са симетрично постављеним улазним порталом, имао је појединачно поставлене прозорске отворе, за разлику од нешто ужих бочних ризалита, чији су прозори били удвојени и надвишени заједничком натпрозорном профилацијом. Хоризонталност је наглашена зидним канелурама приземља и фасадним венцима изнад камене сокле и поткровне етажне. Кровна равна је у доминантној маси, са јасно видљивим, високим таванским простором и малим полукружним прозорским отворима за вентилацију (сл. 18).

ГРАЂЕВИНЕ ПОСЛОВНО – УСЛУЖНИХ ДЕЛАТНОСТИ

Хотели

За разлику од недостатка угоститељских објеката хотелског типа у данашњем Чачку, почетком XX века њихов број је био знатно већи, што је несумњиво говорило о потреби града и привреде за њима. На фото-материјалу, анализираном у овој студији, могу се уочити следећи: „Русија“, „Крен“, „Лазовић“, „Париз“, „Српски краљ“ и „Касина“.

20 Сигфрид Гидион, *н. д.*, стр. 110.

Хоџел „Русија“ је као неоренесансни објекат изграђен крајем XIX века. Доминира угаоним блоком који је по њему и добио име. Као саставни део изгледа главног Градског трга и фасадног лица главне Улице краља Александра, свакако је имао значајну улогу у подизању квалитета ликовности целокупне сртуктуре у којој се налазио. Висине једног спрата над приземљем, отвореног према тргу просторима различитог садржаја који се мењају кроз време, учествује у социјализацији најзначајнијих простора централног подручја града.

Распоредом облика и елемената делује смирено и хармонично је уклопљен у свеопшту архитектуру блока са којим чини целину из које се не може издвојити, нити анализирати као сегмент. Зидна раван је плитком пластиком подељена на неједнака правоугаона поља. То су хоризонталне линије венаца, камене сокле и таванског назитка, прекинуте уједначеним растером пиластера, који их подупиру. Ова вешта игра одвајања равни дозвољава неуједначену фенестрацију прозора, излога и улаза, који су и правоугаони и аркадно надвишени, појединачни или удвојени (сл. 19, 20).

Хоџел „Крен“. „1898. године зидан је *хоџел „Крен“*, својина Стевана Крена, пивара из Чачка. Отварањем хотела, кафански живот Чачана постао је отменији, са европским манирима и понашањем. Томе је допринео његов изглед, јединствен за то време у унутрашњости Србије, пројектован од стране бечких грађевинара“.²¹

Саграђен је на углу некадашњих улица краља Александра и Љубичине, као угаони једносратни објекат, са наглашеним углом и крајевима крила. Ова особена градитељска замисао у визуелном смислу улици даје посебан квалитет, обликован језиком сецесије и неоренесансе.

Главни стилски и ликовни израз објекту дају сецесијски детаљи, флорални елементи, криве линије и траке, као и картуши у облику људске главе. Смештени су тако да повезују и декоришу уједначена правоугаона поља ренесансно обрађеног фасадног зида, на којима доминира непроменљиви ритмички распоред правоугаоних прозора на спрату и лучно засведених у приземљу. Овако испројектована и у ликовном смислу обogaћена грађевина, допуњена је карактеристичном доминантом угаоног решења улаза, балкона и пирамидалног кровног завршетка са именом хотела у кованом гвожђу. На тај начин акценгована архитектоника вертикала, чини савршен склад хоризонталности, постигнутој линеарним и просторним потезима канелура и венаца.

Вешто скулпторално укомпонован и искомбинован са вишебојним ефектом, одаје утисак најимпозантнијег здања високог стила, запаженог на старим разгледницама Чачка (сл. 21).

Хоџел „Српски краљ“. Као угаона грађевина, изграђена у „строго израженом академском маниру“²² са подужном фасадом на Црквеном тргу и мањим краком у Рајићевој улици, хотел је заузимао значајну позицију уличног декора најстаријег трга у Чачку.

21 Миле Мојсилонић, *Само је један њој град*, Народни музеј, Чачак, 2000, стр. 81.

22 Делфина Рајић, *н. д.*, стр. 13.

Хомогеност његове хоризонталне форме била је пренаглашена елегантним кордонским венцима, непроменљивом висином слемена двоводног крова, канелираном површи зида приземља и равним натпрозорским фронтонима. Тако осмишљена вишебојна подужна контура, са умереном и неупадљивом декорацијом, рашчлањена је правоугаоним отворима са парапетима, украшеним балустерима. Улазне партије наглашене су дорским стубовима, надвишеним лучним венцем. Посебан архитектонски мотив су терасе ослоњене на лучне конзоле, што у визуелном смислу представља вешту игру одвајања делова зидне равни (сл. 22).

Хоџел „Касина“, првобитно названа гостионица *„Код првог српског краља“*, изграђен је још крајем XIX века, као нераздвојиви део структуре Поштанског трга. Унутар малог урбаног крајолика, направљен је као јасна видљива форма грађевине једног спрата над приземљем, на углу улица краља Александра и кнеза Милоша, дуж којих развија своје главне фасаде. Зидни застор је једноставно замишљен и елементима плитке пластике пиластера, натпрозорним и парапетним плочама и прозорским оквирима, као и профилисаним кордонским венцима, подељен у непроменљивом ритму једнаких правоугаоних поља. Фенестрација отвора такође је уједначена, симетрична, са правоугаоним прозорима подељеним на мања квадратна поља.

У строгој геометризацији облика влада равнотежа вертикалне и хоризонталне напетости. Тек садржаји сусрета и опуштеног হাসкања за столовима ресторанске баште, која је „откинула“ део површине трга утапајући се у њега, праве атмосферу (сл. 23).

Остали хотели, који се могу препознати на старим разгледницама Чачка, као што су *хоџел „Париз“* и *хоџел „Лазовић“*, вероватно су припадали најстаријем типу оваквих грађевина сачуваним на фото записима. Као приземни објекти, подужном фасадом ресторана излазили су на главну улицу, пружајући својим гостима могућност непосредног учествовања у свакодневним градским дешавањима, посматрањем, разговором, сусретом. Они који су седели у баштама, елегантно опремљеним белим столњацима, на два реда столова, са зеленилом уместо ограде, посађеним у дрвеним жардињерама, имали су посебну привилегију. Као непосредни делови саме структуре тргова и улица, овакви простори изграђивали су и део њихове „душе“ (сл. 24, 25).

Кафане

Једна од особености социјалног контекста српских чаршија су, несумњиво, кафане. Атмосфера ниједног града тог периода није се могла замислити без кафана, које су свакодневним токовима живота давале непоновљиву боју, од „политичких борби до пражњења уз бучне седељке, лумпераје и већ заборављену свирку циганских оркестара.“²³ У себи су чувале повест о људима, њиховим ћудима и наравима. О њима би се сатима могло причати, јер су у себи сједињавале све боје живота чаршије, а какве су биле као архитектонске целине?

Веома је мали број оних о којима је пронађен неки фото запис: *гостионица и њивница „Лазовић“* (сл. 26), *кафана „Цар Лазар“*, *башија „Први мај“* и *„Лужанска кафана“* (сл. 28). Већина је била изграђена на прометним локацијама центра града, на угловима улица. Као приземни објекти са погледом из ентеријера на више страна, уз могућност сагледавања раскршћа, тргова или променаде, своју функцију су преносили и на отворене просторе својих једноставно опремљених башта. Тиме су и сами постали учесници дела социолошке слике отворених јавних простора града. Једноставне стилске форме, без посебне оригиналности у пројектовању композиције и детаља, успевали су да се уклопе у постојећу сценографију урбаног пејзажа. Зидна раван им је била обогаћена плитком фасадном пластиком, са комбинацијом уједначеног ритма идентичних прозорских отвора. Улазна партија, као по правилу, увек је на дијагонално засеченом углу, наглашена профилисаним пиластрима и кровном атиком, са натписом.

„*Лужанска кафана*“, смештена на углу улице краља Милана и кнегиње Љубице, дуго је „важила за једну од најотменијих чачанских кафана.“²⁴ Специфична по детаљима фасадне пластике, као и облику прозора, разликовала се од осталих. Из периода из ког је фотографија (Први светски рат), Аустроугари су је претворили у католичку цркву, поставивши на угаоном делу фасаде, изнад отвора – крст (сл. 27).

Романтизам чаршијских окупљања из затворених простора кафана у неком периоду године преселио би се у њихове баште. Међу онима које нису биле типске, већ запамћене по својој посебности, био је и трем *кафана „Цар Лазар“*. Изграђен је у духу сецесије, са конструкцијом на стубовима и детаљима, нарочито ограда, од кованог гвожђа. Са посебним сензибилитетом за лепо, пажња је посвећена улазу (сл. 29).

Као простор другачијих структура, била је и *башија „Први мај“*. У духовној вези са простором, утопљена у сенке високог растиња, на непоплочаној подној равни, спонтано је била формирана површина испуњена кафанским столовима, испред немарно подигнутог трема са шанком. Објекат без грађевине, један симболички скуп урбане форме и садржаја (сл. 30).

Трговачко – занатске радње

У појединим записима старих Чачана, путописима и архивским списима, остало је нешто на основу чега би се у потпуности могла реконструисати некадашња чаршија и њен изглед, нарочито из периода из ког не постоје одговарајући фотографски записи. Такви кратки описи допринеће да сагледавање једног од архитектонских елемената, који су чинили основ структуре центра града Чачка, *трговачких радњи*, буде остварено у потпуности.

„Чачанска чаршија по свом изгледу, нарочито у задњим деценијама XIX века, имала је све елементе оријенталног базара.“²⁵ „До општинског уверења

24 Миле Мојсиловић, *н. д.*, стр. 75.

25 Миле Мојсиловић, *н. д.*, стр. 111.

о уклањању тремова и ћуслија испред радњи на Великој пијаци у Чачку, 1880. године, сазнајемо да су *дућани* били приземни и у низу, а од њихових ниских кровова према тротоару, биле су надстрешнице, напусти или тремови покривени ћерамидом и постављени на чуслије, односно дрвене подупираче.²⁶ Оваква слика трговачког дела града постепено се мењала, добијајући у квалитету изгледа, а задржавајући садржајну и живу атмосферу (сл. 31-33).

Од самог формирања урбане градске структуре, *тјрговине*, *тјродавнице* или *дућани* грађени су као *тјојединачни* објекти у оквиру стамбене или трговачко-пословне зоне, или као *објекти* у низу у трговачким улицама. Најстарији фото-записи су везани за центар града и Велику пијацу. У том периоду, приземне грађевине грађене су од недовољно чврстих материјала, окровљене високим, стрмим, двоводним крововима и покривеним црепом и ћерамидом и биле су распоређене у просторним композицијама са различитим ритмом елемената фасадног низа. Фенестрација отвора је неуједначена, са карактеристичном и разноврсном игром садржаја реклама и изложене робе по прозорским отворима који су били у функцији излога. Испуњени претрпаним полицама, из даљине су деловали неупадљиво и недовољно сагледиво (сл. 34, 35).

Почетком XX века већ се граде типски објекти, стилизовани, најчешће у низу, од тврдог материјала, нарочито у Кужељевој, хајдук Вељковој и Добрачиној улици. Трговачки низ понекад је био један јединствен објекат и могао је обухватати део улице од угла до угла. Хомогеност у материјализацији, складна симетрија застакљених отвора у односу на улазне партије акцентоване натписом или посебно обликованом атиком, остављали су утисак складне елеганције. Архитектонска хоризонтала која је пратила тај *тјтрговачки коридор*, била је наглашена непрекинутом соклom, која је имала облик и висину једног степеника, пратећи дужину целог објекта (сл. 36, 37).

Неквалитетно изграђене радње, нарочито оне које су заузимале атрактивне локације у центру града, постепено су „замене“ спратним, трговачко-пословним објектима. Раскошних фасада, доминантног изгледа, стилom, бојом, величином, па и детаљима, одударале су од урбане целине чији су саставни део биле, ипак јој додајући на квалитету: *Беловић*, *Аћимовић*, *Белоћавловић*, *Димитријевић*, *Видојевић*, *Чоловић*, *Симовић* и *браћ* и друге радње, тада већ реномираних чачанских трговаца (сл. 38-40).

У неком периоду тридесетих година XX века, у стамбеним улицама појединачних, слободностојећих кућа, градиле су се куће за становање које су до улице имале простор намењен трговини. Специфичног изгледа, са необарокним детаљима и рељефима, нарочито на неизбежној кровној атици над целом грађевинom, симетричном композицијом улазне партије и излога, као и декоративним, заштитним засторима-ролетнама, свакако су доприносиле разноврсности архитектонског израза тадашње улице (сл. 41, 42).

Посебан ликовни сензибилитет просторног обликовања уличног раскршћа давали су изгледи *тјтрговина на ућлу*, који су ту фину енергију улица које су обухватале обједињавале, успостављајући континуитет у сваком смислу. (сл. 43, 44).

Наравно, доста тога заједничког, осим живота улица чијој су свакодневној динамици и лепоти и сами доприносили, имали су сви објекти трговачких делатности Чачка у првој половини XX века. *Највиши*, као њихов најочљивији ликовни елемент, писани су на посебним таблама које су качене изнад улаза, на посебно остављеним профилисаним правоугаоним плочама таванског назитка, као и на натпрозорној плочи излога, саставном делу дрвене конструкције излога, а кровна атика, троугаона или полукружна, је у неком периоду била и наменски пројектована за њих. Осим уобичајених места, код радњи на углу, вертикални пиластри представљали су посебан изазов за рекламе. *Излози* су постављани у дрвене рамове који су затварали фасадни отвор, често и до самог кровног венца. Испод великих застакљених површина са изложеном робом, визуелну целину са њима чинили су такође дрвени профилисани парапети. *Најкривање* платненим надстрешницама је било уобичајено, јер је роба излагана и напољу, на клупама, посебним монтажним рамовима или окачена на довратник улаза. У време када је радња била затворена, спуштане су ролетне или решеткасте мреже као обезбеђење, па се може претпоставити да се није обраћала пажња на осветљење излога, као и да посебне ноћне атмосфере у овом делу града није било.

Средином XX века, са реконструкцијом града, реконструишу се и овакви простори. Нестају без трага најрепрезентативнији међу њима, уступајући место неким другим структурама. Натписи постају упадљивији, штампани, за разлику од ранијих који су били писани руком. Излози се скромније аранжирају, са скоро неупадљивом, ненаметљивом робом. Улице постају скоро без атмосфере, док град почиње да добија потпуно ново рухо. Функционална и визуелна логика нивоа превазилази постојеће потребе и постепено прераста у неки други квалитет, а колико успешан, показаће време. (сл. 45).

Банка

Са локацијом на Малој пијаци у Чачку, у стилу еклектике, била је подигнута зграда *Солујића банке*. Над високим елегантним приземљем, са лаганом конструкцијом скелета на стубовима и великим површинама излога, доминира масив спрата са великим назидком, разуђен симетричном фенестрацијом високих прозора. Посебно стилизовани отвори били су затварани металним жалузинама и скулпторално допуњени натпрозорним, украсним, профилисаним гредама и допрозорним пиластрима са стилизованим капителима. Вертикале стубова досежу до самог крова, где се завршавају у складној композицији са симетричним, трапезастим, кровним атикама. Архитектоника хоризонтала постигнута је наглашеном профилацијом хоризонталних венаца, најизраженијој у поткровном делу фасаде, као и балконском оградом од балустера, са неизбежним натписом. Само један мали детаљ кружног таванског отвора довољно разбија правилну композицију мноштва правоугаоника, допуњавајући до квалитета (сл. 46).

Железничка станица

Почетком XX века, иза вашаришта у Чачку, изграђена је прва зграда железничке станице. Састојала се од спратног средњег дела и бочних приземних крила.

При самом погледу на ову грађевину, може се уочити дијаметрално супротна разлика у односу на све до сада анализирани. Драматизацији просторне слике доприноси разиграност кровних равни, посебно симетрично отворених кровних „баца“ над централним делом како средишта, тако и бочних делова зграде, пренаглашеним дрвеним копљастим „шиљцима“, као и посебно обрађеним забатом, обложеним дрветом.

Фенестрација је била уједначена и различито обликована по етажама. У приземљу, отвори су лучно засведени, а на спрату правоугаони, са типизираним натпрозорним венцима профилисаним у опеци. Улазна партија зграде наглашена је избаченим ризалитом. Вертикалност је пренаглашена игром и обликом кровних детаља, док хоризонтална профилација канелура дуж целог објекта покушава да успостави равнотежу визуелног доживљаја зграде *железничке станице* (сл. 47).

Индустријски објекти

„Почетак индустрије у Чачку везује се за оснивање пиваре Фердинанда Крена, који почиње да производи пиво око 1850. године“. Изглед комплекса објеката прве пиваре, на сачуваним снимцима из 1870. године, није наговештавао ни приближно једну такву намену простора, већ је више одавао слику градског предграђа. Тек са изградњом парног млина, препознатљивост оваквих објеката била је могућа и са фотографије.

У почетку не много другачији од „великих“ кућа, са спратом над високим приземљем и двоводним кровом, неинтересантне зидне масе једва да су биле допуњаване елементима фасадних детаља. Понегде је то био кордонски венцац, промена у ритму и величини прозорских отвора, углавном малих димензија, као и косина надстрешнице над улазима. Једино је доминанта високог димњака, вишеугаоног попречног пресека, разбијала статичну форму композиције, дајући јој на значају (сл. 48).

Са развојем индустрије у Србији повећавала се и потреба за пројектовањем индустријских објеката, што је свакако допринело симбиози архитектуре, технологије и конструкције. Индустријски комплекси су се проширивали, па је и објеката у једном процесу производње било неупоредиво више него раније. Конфигурација изграђеног комплекса добијала је на лепоти, јер „у правданој вези свих учествујућих делова између себе, у њиховом пропорционалном односу једног са другим и вештим избором узајамног нагиба једног ка другом, крила се вредност конструктивних просторних комбиновања равни“²⁷ (сл. 49).

27 Јаков Черњихов, *Конструкција архитектонских и машинских форми*, Грађевинска књига, Београд, стр. 133.

Нови изглед *пиваре*, произашао из посебног угла посматрања фотографија, указује на складно организовано обједињење форме паралелоипеда и цилиндричне форме димњака, која се јасно издваја из сфумата кровних површина предграђа и индустријске зоне. У стабилној маси вертикалног положаја евидентно је присуство снаге композиције и стабилности зграде пиваре, као и крхкости посебне димњачке вертикале. Масиван у свој својој лепоти тежине и монолитности, склад распореда отвора, промене у њиховом облику и величини, показује врхунски осећај за компоновање детаља. Прекидање вертикалности највишег квадрата изведена је у више потеза уочљивим хоризонталним венцима различите профилације (сл. 50).

Просторно разуђена композиција комплекса *фабрике хартије*, снимљене између два светска рата, иако недовољно јасна, представља много сложену структуру, произашлу из захтева процеса производње. Визуелно испреплитани сегменти квадрата, коцки, призми, повезаних у систем блокова нису укомпоновани без реда, напротив, сви су у узајамној вези прожимања са централним масивом највише грађевине, као језгром. Приземни павиљони, понеки надвишени и косим кровним равнима, овако комплексну слику уситњавају при крајевима композиције, чинећи је још стабилнијом и стопљеном са тлом. Евидентно хоризонтално кретање маса ипак је у равнотежи са издвојеном вертикалом решеткасте конструкције ватрогасног стуба, као и неколико наглашених волумена силоса и водоторња (сл. 51).

Грађевине становања – куће Чачка

„Куће не могу насћајати мимо друштвене реалности или ње“²⁸ – Р. Радовић

У обиљу појединачних грађевина које су фотографи изабрали као препознатљиве мотиве Чачка, најзначајније место у низу анализа свакако припада породичном *дому* или *кући*. Није непознато да су прве грађевине које је човек подизао била употребна функционална заштита од „климе, животиња, али у исти мах и места, свет, симбол којим је човек уређивао свој духовни положај и овладао простором и временом. Постајући свестан себе и природе, својих снага и слабости, себе и као јединке и као друштва, узимао је своју кућу и као средство, инструмент опстанка, али и средство симболизације и само доказа.“²⁹

У сваком насељу највећи део изграђеног простора свакако чине стамбене грађевине, па се анализом тих архитектонских целина са лакоћом може свеобухватно утврдити живот становника места и обрнуто. Знајући да су кроз историју интереси различитих народа у борби за Чачанску котлину градили и разграђивали претходно створено, врло је мало очуваних остатака грађене средине. Ипак, није претерано рећи да историјски положај локалите-

28 Ранко Радовић, *Физичка стурктура града*, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд, 1972, стр. 66.

29 Ранко Радовић, *Анџологија кућа*, Грађевинска књига, Београд, 1989, стр. 13.

та града сугерише стил градње и порекло градитељског умећа. Наиме, после ослобађања од Турака, већина кућа у Чачку била је скромна и по величини и по организацији унутрашњег простора. Типично за овај крај Србије и порекло корисника, несумњиво је целокупна архитектонска композиција ентеријера и екстеријера пренета из сеоских подручја (сл. 52, 53).

Најстарије куће, уочене током ове студије, су у суштини једноставне грађевине, углавном правоугаоне основе и четвороводног крова, понекад троводног, ако су се граничиле са суседним двориштем. Посматрајући их, можемо у потпуности применити тврдњу проф. Р. Радовића да „национални, народни, локални, регионални градитељски дух аутора ових грађевина, свакако оставља утисак поштовања природне и органске функције до енергетски здравих и рационалних решења, уз мало једноставности у организацији животног простора породице и примену природних материјала.“³⁰

Грађене у бондручном систему са скелетном конструкцијом од дрвета и испуном од земље, касније опеке, покриване су ћерамидом. Аутентичност је свакако у распореду просторија, а посебност у начину отварања циглом зиданих фасада, вертикално подељених на два или три поља. Наглашен наткривеном верандом, улаз је из дворишта и издигнут изнад тла за два до три басамка (сл. 54, 55).

Парапет је низак, понекад различит на истој кући. Прозори су једноструки, двокрилни, са отварањем у поље, а свако крило са поделом на три квадрата по вертикали. „За сва времена и за све културе, кућа се потврдила и као заклон и као веровање“³¹, па није ни чудо што је број три, као Свето Тројство, узидан у већину тих грађевина.

„Куће народних градитеља су дубоко промишљене, природно и органски функционалне, конструктивно јасне, у материјалима прецизне и контекстуалне.“³² Постављене су иза прозирних низова тараба, са не много упечатљивим капијама, у двориште нешто ниже од насутих улица. Ту је и једноставна организација слободног травњака, са великим дрветом за хлад, најчешће орахом или липом. У тим скромним, али са посебном љубављу уређеним површинама, скоро да се могао назрети мирис сезонског цвећа, посађеног дуж неправилних, калдрмисаних стаза. Неприметне, понегде иза куће, скривале су се баште са поврћем (сл. 56).

Као резиденције значајних и богатих Чачана, у исто време, грађени су *конаши*. Објекти намењени становању и обављању јавних послова, обично за тадашње прилике већи од осталих, постављани су у урбано језгро, ближе центру вароши, на парцелу изузетног квалитета и по величини и по просторној и ликовној организацији елемената.

У дуговековној историји српске архитектуре, оријентални градитељски дух је био присутан из познатих разлога, па је и већина *конака* у XIX веку у Чачку тако и саграђена. Наручилац најрепрезентативнијег од њих је Јован Обреновић, брат кнеза Милоша, који је свакако најзаслужнији за развој града у целини у том периоду (сл. 57).

30 Ранко Радовић, *н. д.*, стр. 106.

31 Ранко Радовић, *н. д.*, стр. 19.

32 Ранко Радовић, *н. д.*, стр. 100.

На овој грађевини, игра отвора, окер-сиве зидне камене масе подрума, белине осталог дела фасаде и смирене кровне површине четвороводног крова са испуштеним, благо заобљеним стрехама, остаци конструкције зазиданог трема „вуку“ ка центру. Због тога, визуелни доживљај оставља утисак симетрије. Ипак, затворена, конзолна диванхана и тамни храстов, дрвени масив улазног портала, тик испод ње, убеђује нас у супротно. Архитектоника спрата је очекивано једноставнија. Фенестрација неуједначена, асиметрична, са једнаким прозорским отворима, који су надвишени архиволтом османског лука, изведеном у малтеру.

Видна дрвена конструкција стреха, светле боје дрвета са рамовима прозорских отвора и танком линијом мало профилисаног венца, хоризонталног граничника између етажа куће, у односу на беле равни зидова и копљасте врхове димњака, чине уравнотеженим ликовни доживљај објекта. Ти једноставни, геометријски потези градитеља сугеришу нам да је конак Јована Обреновића, пре свега, једна невелика, али једноставна кућа, димензија тек „8 2/3 × 6 7/8 фати“. Једино сликарски обрађен породични грб, немарно уметнут између прозора спрата источне фасаде, са фигурама крунисаних лавова и крстом, симболички даје до знања да је реч о „палати“ владара.

Централни мотив наглашеног, наткривеног улаза у кућу, смештеног симетрично на главној фасади, мотив је и на кућама имућнијих грађана Чачка, грађених средином XIX века. У већ формираном урбаном ткиву српске чаршије „никле су многе лепе приватне куће, чијем допадљивом изгледу много доприносе баште са цвећем, наткривени тремови и отворен поглед на висока околна брда“³³. Таква је и кућа на раскрсници главне улице и пута за Ивањицу, повучена иза ниске ограде и висином различитог жбуња и цветњака, у односу на тротоар улица (сл. 58).

Стуб који се у овом периоду јавља као већ издиференциран фасадни елемент, несумњиво овој невеликој грађевини даје посебан изглед. Плитки рељеф зидних вертикала лажних пиластера са капителима, базом и хоризонталном сокле и венаца, није нимало безначајнији од конструктивно-функционалних облика стубова који доминирају улазним степеништем. Наиме, „конструктивни мотив – стуб задржао је само симболичну улогу, због које и даље остаје интегрални део ликовно-значајског карактера куће, без које се она више не може замислити.“³⁴

Лучни ефекти плитких рељефа над прозорима и греда које подупиру надстрешницу, умекшавају збирну слику праволинијских потеза лица зида. Дрвени, изрезбарени, прозорски капци допуњавају колорит куће, док вертикале оцака, тик изнад трема, појачавају симетрију архитектонске композиције. Овај тип грађевина настао је под европским утицајем на оријенталну архитектуру.

Панџелића, односно *Јанковића кућа*, у улици Бате Јанковића, такође је репрезентативан пример овакве архитектуре. Нешто већа од претходне, подигнутија због подрума, осиромашена је за рељефну структуру стубова, а у хоризонталном смислу наглашена профилисаним венцем изнад камене со-

33 Феликс Каниц, *Србија*, Српска књижевна задруга, Београд, 1987, стр. 540.

34 Ранко Радовић, *н. г.*, стр. 18.

кле. Ипак, уместо капије, отменост објекту појачавају два, као обелиск пред храмом, висока дрвета. Дијагонала калдрмисане стазе, праволинијски провучене између њих, проширује се у правоугаони плато пред улазом, уводећи нас ка средишту – дому (сл. 59).

Упечатљив пример спратне куће, настале по европским узорима тога доба, свакако је *Хаџића* или *Вирерова кућа*. Као најмодернију половином XIX века, образовани чачански трговац Владимир Хаџић је гради у свом граду, налик онима које је виђао у Београду (сл. 60).

„Изведена је под утицајем умереног неокласицизма академског типа“³⁵. Необично богата фасада чини знаменитом једноставну основу породичне зграде. Архитектонска оркестрација лажних пиластера, хоризонталних венаца, лучне надградње отвора, дели ову двобојну кућу на једнака поља. Можда превелик број елемената или њихов несразмеран однос на узаним правоугаоницима зидне равни тренутно одаје утисак презасићености детаљима.

Улазна партија из дворишта, са тремом на стубовима лучно надвишеним и покривеним транспарентно ограђеном оградом од кованог гвожђа, одише нешто уравнотеженијом сликом, док кровна раван четвороводног крова са тестерастим завршецима ћерамиде и венца завршава целину.

На крају корзоа (ул. краља Александра), на изузетном месту пресецања видика шетача главне улице, лицем окренута градском тргу, а леђима Овчару, изграђена је *Пушељића кућа*. Постављена на регулационој линији, са положајем намењеним Градској кући, својом необарокном композицијом зрачи енергијом високог стила. Пројектовао ју је 1905. године архитекта Франц Неквил. Споља делује отворена према граду, наглашена текстуром зидне равни. Висока камена сокла, хоризонталне канелуре и профилисани венци појачавају хоризонталност објекта. Високи, удвојени прозорски отвори, надвишени су једноставном профилисаним пластиком, лучних и равних линија на конзолама.

Двојно симетрична основа ове високе приземне куће појачана је функционалном поделом унутрашњег простора, засебних, идентичних стамбених јединица. Сваки од бочних, лимом наткривених и кованим гвожђем украшених улаза, уводи нас у интиму породичног стана. Конфигурацију објекта свакако употпуњују осмоугаоне, кришкасте куполе аплициране лимом, са стилским громобранским завршецима. Детаљи централне кровне атике, са рељефним монограмом и балустерима, као и метална орнаментика у виду ограде на слемени, завршавају изглед. Има довољно барокних детаља, помирених једноставном масом кровне равни. Јединствена по много чему, ова кућа своју позицију у граду није променила ни до данас (сл. 61).

Драгомировића њалајџа, са називом који асоцира на доминантност и величанственост, као да је пресељена из неке друге урбане средине и постављена својом несвакидашњом конфигурацијом на тротоар невелике варошке улице. Кућа као да почиње већ од капије, која, делимично заклањајући видик, онемогућава сагледавање њене целокупне лепоте. Вероватно да је то добро смишљен потез пројектанта који посматрача сегментно упознаје са грађевином. Камени здепасти стубови, канелирани испод капитела, са високом ба-

зом, повезани су профилисаним луком, који премошћује улазне капије. Симетрија, строга, као и код објекта, допуњена овалним отвором сутерена, централним мотивом ове непровидне ограде.

Иза капије почиње игра откривања лепоте куће, освајањем различитих нивоа. Интеграција више језичких варијанти уз складно преклапање различитих стилских форми: *барока*, у коме је изграђена улазна партија, тераса, мансардни кров, облик неких прозора; *необарока*, са улазним капијама, оградама тераса, елипсоидним прозорима; *класицизма*, са кровним венцем и венцем изнад прозора, јонским стубовима и сецесије са детаљима на пиластрима, оградом од кованог гвожђа, прозорима сутерена. Сензибилитет естетских вредности овде је доведен до перфекције. Чврста енергија целокупне форме издељена је вештом игром одвајања равни на скулпторалним деловима повезане површи фасаде. Снажан ефекат постигнут је пренаглашеном улазном партијом улаза који је наткривен избаченом терасом на предимензионисаним стубовима. Чак је и завршна архитектура крова богато обликована, доприноси различитошћу просторне композиције и чинећи је високо квалитетном (сл. 62).

Ерића кућа, са локацијом на корзоу, тадашњој Улици краља Александра, саграђена је као стамбено – пословна једноспратна зграда, складних пропорција, у необарокном и неокласицистичком стилу. Јасно је уочљива висока хармонија свих елемената који чине једино видљиву уличну фасаду. Фенестрација отвора уједначена је по етажама. Правоугаони прозори на спрату, са парапетима у обради као код тераса, са балустерима, надвишени су равним натпрозорним плочама, комбинованим лучном декорацијом. Архитектоника хоризонтала допуњена је хоризонтално канелираним зидом приземља, профилисаним кордонским венцем и завршном оградом кровне терасе, а вертикална симетричност ове просторне композиције наглашена снажним потезом централне терасе над улазом изнад приземља, као и кровном атиком издељеном на неколико поља (сл. 63).

Закључак

Као обележја града у коме су настале, *архитектонске грађевине*, заувек изгубљене у експанзији модерне урбанизације, у потпуности или контексту грађене структуре, сачуване су на ретким фотографским записима. Оне које су пронађене на разгледницама старог Чачка, овом приликом сврстане су у неколико типова *духовне грађевине*, *грађевине индустријална, јавних функција, пословно – услужних делатности и стамбене куће*. Као и комплетна грађена средина Чачка, време њиховог настанка је крај XIX и почетак XX века, „период покушаја да се достигну и наметну различити стилови“³⁶, који би својом индивидуалношћу потпуно доминирали архитектуром града.

Јавне зграде утеловљују једну скалу вредности или намера и представљају видљиво објашњење једног заједничког светла града у коме су само сег-

36 Хичкок-Цонсон, *Интернационални стил*, Грађевинска књига, Београд, 1998, стр. 2.

менти грађене средине. По Е. Л. Булеу, „на неки начин требало би да буду поеме, а слике које пружају нашим чулима у нама да буде осећања која одговарају употреби којој су намењене.“³⁷ Смишљене тако да „потврде добре односе међу грађеним јединицама“³⁸, „нису апстрактни симболи, већ учествују у свакодневници коју доводе у везу са трајним и са заједничким,“³⁹ што се у потпуности односи и на *јавна здања* Чачка, уочена и анализирана током ове студије, изграђена у неоренесанси, бароку, сецесији, поједностављеном академизму, са детаљима и других стилова. Достојно су могли репрезентовати свој град разноврсношћу својих композиција, а „што је већа разноликост, што је веће богатство прихватљивих, присутних и пожељних мотива, то је више за одбацавање силна правилност, бесциљна симетрија и монотонија савремених концепција.“⁴⁰

Ни *стамбене куће* грађана Чачка својом лепотом нису нимало заостајале за *јавним грађевинама*. Грађене у сличним стиловима, са доста укуса у одабиру детаља, углавном слободностојеће, на невеликим парцелама, одавале су слику имовинског стања власника. Удаљеније од центра, у строго стамбеним улицама, биле су једноставније, скромнијих димензија, попримајући временом облике европске архитектуре.

Како сматра и Алдо Роси, „у архитектонској уметности *кућа* је сасвим сигурно оно што најбоље обележава обичаје, укусе, навике једног народа; њено уређење, као и распоред, не мења се, сем у току врло дугог временског периода,“⁴¹ те је овим сегментом студије о кућама на разгледницама старог Чачка то и доказано. Евидентно је богатство у различитости облика, величина, детаља, стилова у којима су грађене, од оријенталних, на прелазу од сеоске ка градској архитектури, до неокласицистичких, необарокних, са еkleктичном комбинацијом свих, па и сецесије. Зависно од положаја и имовинског стања власника, локације и урбаног окружења, иако потпуно различите, одисале су јасноћом архитектонског говора, са скоро идентичним поштовањем према струци која их је осмислила.

37 Etjen-Lui Bule, *Arhitektura – eseji o umetnosti*, Građevinska knjiga, Beograd, 1999, str. 16.

38 Ранко Радовић, *Физичка стурктура града*, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд, 1972, стр. 71-72.

39 Christian Norberg Shulz, *Stanovanje*, Građevinska knjiga, Beograd, 1990, str. 71.

40 Камило Зиге, *Уметничко обликовање градова*, Грађевинска књига, Београд, 1967, стр. 52.

41 Алдо Роси, *Архитектура града*, Грађевинска књига, Београд, 1998, стр. 83.

Architectural Buildings in the Old Postcards and Photographs of Cacak

This study is just one of the segments of the series of researches of the town of Cacak, its architecture and physical structure. It is based on reading its visual qualities by analyzing archive photo-documentation from particular periods of time and it presents the second part of the study 'Studying and Reading of Old Photographs and Postcards of Cacak'.

Architectural buildings selected in the postcards, different according to their purposes, characteristics of the epochs when they were built and peoples who built them, are almost always exceptional. In the documentation collected for the purpose of this study for Cacak at the beginning of XX century, several types of the buildings were found and they can be categorized in a few groups: church, houses and public buildings for different purposes such as administration, education, military posts and hospitals even those for business-service activities.

Out of town's landmarks or orientation points, unique and outstanding in the whole context of the town, with the special functional and symbolic meaning, which can be seen from a distance is certainly – the church – BOGORODICE GRADACKE – Church of Gradac Virgin Mary. Today it is a remarkable sight devoted to Christ Ascension, the most significant out of three other landmarks of Cacak – Ovcar-Kablar gorge and West Morava, it is connected with town's history and tradition. The first design was probably of Raska School, then it was demolished, burnt, reconstructed, it survived as a place of worship keeping its exceptional position in the town and its natural composition and topography. Its remodeled form is a result of these different centuries' old building traditions and cultures and interventions and just some of them are recorded in the old photographs.

Other public buildings in Cacak, noticed and analyzed in this study, were built during neo-renaissance, baroque, secession, simplified academism, with details of other styles as well. These are: public institutions of Cacak (District Administration); schools – (Secondary Grammar School and Primary School, Military post, hospital); business – service activities buildings (hotels – 'Rusija', 'Kren', 'Kasina', 'Srpski kralj', 'Lazovic', 'Paris', restaurants – 'Lazovic', 'Car Lazar', garden restaurant 'Prvi maj' and 'Luzanska kafana'); trade-commercial shops; banks; railway station and industrial objects. They could all represent their town with dignity by the variety of their compositions. The whole of built area of Cacak which appeared at the end of XIX and the beginning of XX century, dominated the architectural picture because of their individuality, establishing a scale of values or purposes thus presenting the explanation of the common town light.

The residential buildings in Cacak were not less beautiful than the public buildings. They were built in similar styles and with carefully chosen details, mainly detached on a not very big land area and they were giving off the picture of the owner's well being. The most significant of them are Konak of Jovan Obrenovic and houses of the Jankovic, Virer, Puseljic, Eric and Dragomirovic families. They were not in the very centre, in the residential streets and they were simpler, of modest dimensions, accepting forms of the objects of European architecture. It is obvious that they were rich in variety of forms, sizes, details, styles in which they were built, from oriental ones, in transition from the country to town's architecture to the neo – classic, neo – baroque, with eclectic combi-

nation of all even secession. Depending on location and urban surrounding, although completely different, they were speaking with clear architectural language with almost identical respect for the profession which created them.

M.A. Zdenka Radovanović

Les édifices architectoniques sur les anciennes cartes postales et photographies de Čačak

Cette étude est uniquement un des segments d'une série de recherches à destination de l'examen de la problématique de la ville de Čačak, de son architecture et de sa structure physique. Elle est basée sur l'épellation de ses qualités visuelles par l'analyse de la documentation-photo archivistique d'une période de temps déterminée avec exactitude et représente la deuxième partie de l'ouvrage "Anciennes photographies et cartes postales de Čačak: leur lecture et explication".

Différents selon leurs destinations, selon les caractéristiques des époques au cours desquelles ils sont provenus et du peuple qui les a construits, les édifices architectoniques isolés sur les cartes postales, sont presque toujours exceptionnels. Dans la documentation recueillie à propos de cette étude, concernant Čačak au début du XX siècle, il a été trouvé plusieurs types de constructions qui peuvent être classés en plusieurs catégories: l'église, les maisons d'habitation et les édifices publics avec leurs irremplaçables établissements d'administration publique, d'enseignement, de caserne et d'hôpital, ainsi que d'activités de services et d'affaires.

Une des enseignes de la ville, un des points de repères ou orientation, unique et impressionnante dans le contexte entier de la ville, de signification particulièrement fonctionnelle et symbolique, placée haut, visible de loin avec un arrière-pays d'où elle s'élève, sans aucun doute est l'église *Notre-Dame de Gradac*. Aujourd'hui, l'impressionnante église vouée à la résurrection du Christ, presque la plus importante parmi les trois repères de Čačak, près du massif d'Ovčar-Kablar et de la Morava du nord, est reliée à l'histoire de la ville et de la tradition. De forme de plan premièrement tracé, probablement de l'école de Raška, détruite, incendiée, reconstruite, elle subsistait en tant que maison de Dieu, se réservant une position suprême dans la ville, dans sa situation naturelle et dans sa topographie. Sa forme remodelée est le résultat de ces diverses cultures et interventions séculaires de construction, desquelles sont seulement prises en compte certaines sur les anciennes photographies.

Les autres édifices publics de Čačak, remarquables et analysés au cours de cette étude, sont construits à l'époque de la néo-renaissance, du baroque, de la sécession, de l'académisme simplifié, avec des détails également d'autres styles. Ce sont avant tout: *les constructions des institutions de Čačak (la Préfecture); les édifices des fonctions publiques de la ville (les écoles - lycée et école primaire/collège, la caserne, l'hôpital); les constructions des activités de services et d'affaires (hôtels "Russie", "Kren", "Casino", "Le roi serbe", "Lazović", "Paris", les cafés - "Lazović", "Tsar Lazar", la terrasse du café "Premier mai" et "Le café de Lu'an"); les maisons de commerce et d'artisanat; les banques; la gare et les établissements industriels.* Ils pouvaient dignement représenter

leur ville par la diversité de leurs compositions. Tout comme le centre complet construit de Čačak, avec pour période de provenance la fin du XIX et le début du XX siècle, par leur individualité, ils dominaient complètement avec une image architectonique, en incorporant une échelle de valeurs ou d'intentions et représentant l'explication visible d'une lumière commune de la ville.

Ni les maisons d'habitation des citoyens de Čačak, par leur beauté, ne restaient en arrière par rapport aux édifices publics. Construites en styles semblables, avec beaucoup de goût concernant le choix des détails, en majeure partie en position libre, pas sur des grandes parcelles, elles révélaient une image de l'aisance du propriétaire. Les plus remarquables d'entre elles étaient: le "konak" de Jovan Obrenović et les maisons de Janković, de Virer, de Pušeljić, d'Ericić et de Dragomirović. Plus éloignées du centre, dans des rues strictement résidentielles, elles étaient simples, de dimensions modestes, prenant avec le temps les formes des édifices de l'architecture européenne. La richesse de la diversité de leurs formes, de leur taille, de leurs détails, des styles suivant lesquels elles sont construites, en partant d'orientaux, sur le passage de l'architecture rurale vers l'architecture urbaine, jusqu'aux néo-classiques, néo-baroques, avec une combinaison électrique de toutes, même de la sécession, est évidente. Selon la position, la location et l'environnement urbain, bien que complètement différentes, elles émettaient la clarté du langage architectonique, avec un respect presque identique envers cette branche qui les a conçues.

Zdenka Radovanović

1. Црква Богородице Градачке средином XX века (западна фасада)

2. Чачак из 1859. године по цртежу Феликса Каница

3. Првобитни изглед цркве

4. Чачанска црква почетком XX века

5. Северна фасада чачанске цркве (око 1960)

6. Западна фасада чачанске цркве (око 1960)

7. Црква Богородице Градачке средином XX века
(јужна фасада)

10. Окружно начелство (1903)

11. Окружно начелство (око 1900)

12. Улазна фасада Гимназије

13. Фасада Гимназије из Мутапове улице

18. Чачанска болница после изградње

21. Хотел „Крен“

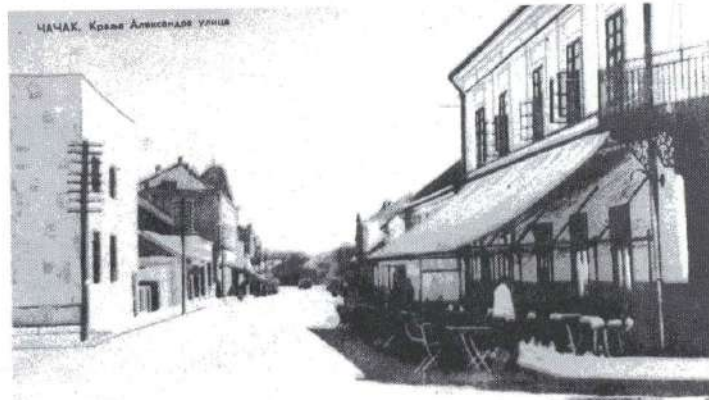
19. Хотел "Русија", поглед са Градског трга

20. Хотел "Русија"

22. Хотел "Српски краљ"

23. Хотел "Касина", фасада према корзоу

24. Хотел "Париз"

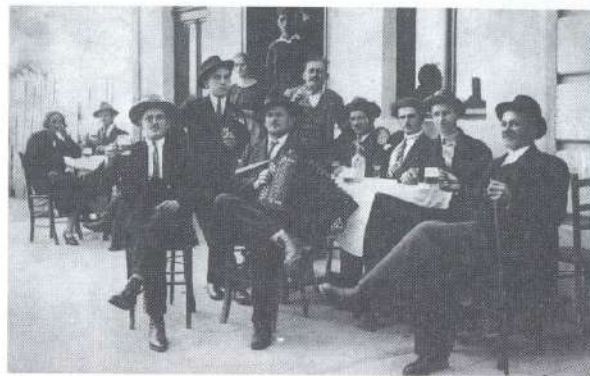
25. Хотел "Лазовић"

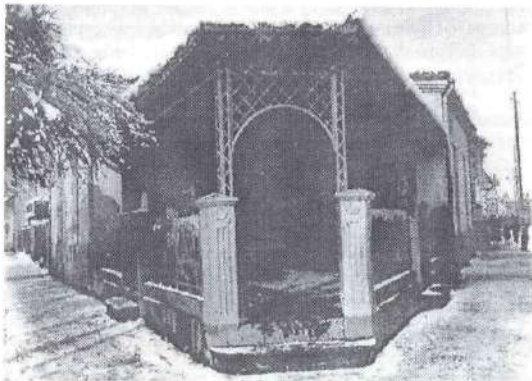
26. Кафана "Лазовић"

27. „Лужанска кафана“

28. Дневна атмосфера испред чачанских кафана

29. Улазна тераса кафане „Цар Лазар“

30. Башта "Први мај"

31. Чачански дућани почетком XX века

32. Трговачке радње у Чачку почетком XX века

33. Чачански дућани почетком XX века

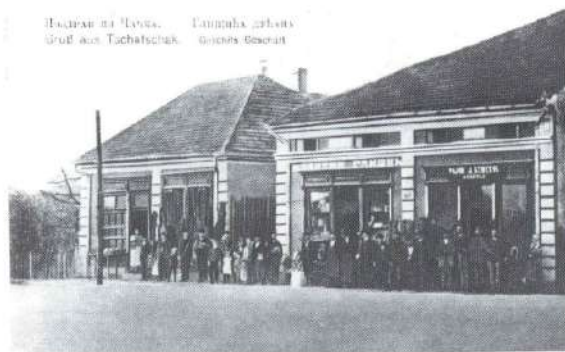
34. Трговачки улични низ у Кужељевој улици

35. Трговачки улични низ у Кужељевој улици

36. Улични трговачки низ у Чачку

37. Глишиња дућани

38-40. Трговачко-пословни спратни објекти

41-42. Трговачке радње у стамбеним улицама са необарокним детаљима

43. Трговина на углу

46. Чачанска обласна банка

45. Почетак реконструкције трговачке улице (после 1950)

44. Трговина на углу после реконструкције (1950)

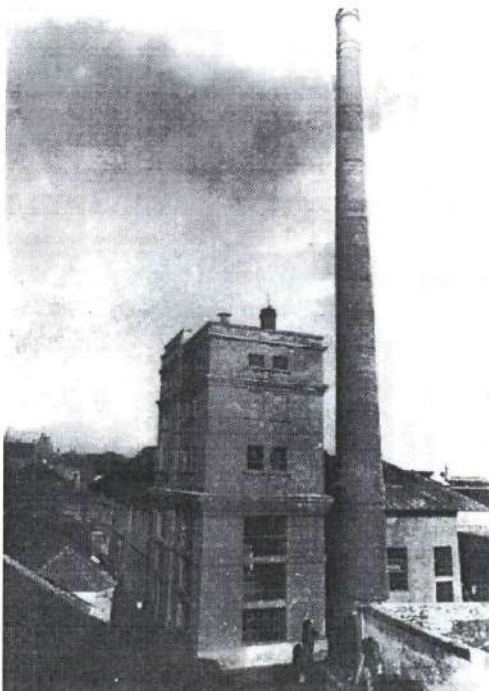
47. Железничка станица у Чачку

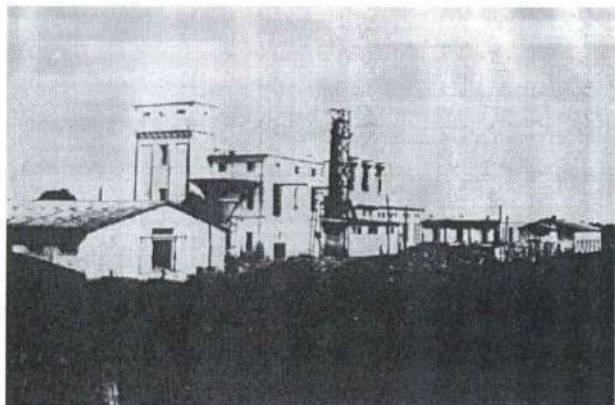
48. Изглед Кренове пиваре (1870)

49. Парни млин "Николић и комп."

50. Пивара између два светска рата

51. Фабрика хартије између два светска рата

52-53. Куће настале под утицајем оријенталне архитектуре

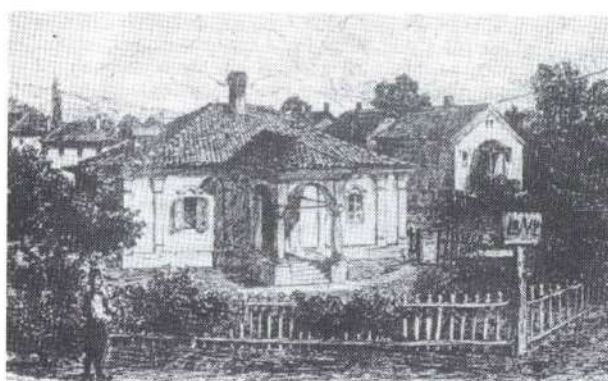
54-55. Куће настале под утицајем оријенталне архитектуре

56. Кућа на периферији Чачка

57. Конак господара Јована

58. Кућа на раскрсници, на путу за Ивањицу

60. Хаџића или Вирерова кућа

59. Кућа Вила Пантелића

61. Пушељића кућа

62. Драгомировића палата

63. Ерића кућа

Снежана
ШАПОЊИЋ
-АШАНИН

ДАР И ДАРИВАЊЕ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ

UDK: 39(497.11)

АПСТРАКТ: *Рад представља покушај да се на основу теренске грађе прикупилине у последњих неколико година на територији Општине Чачак, као и на основу досадуине релевантне литературе, прикаже значај даривања и његова улога у животи и обичајима човека. Посебна пажња је посвећена условљавању везе, као и прагању за различитостима обичајне праксе феномена даривања у разним временским оквирима. Поред опште расправе о дару, даривању и жртвовању, као кључним терминима који се ситално преиљу и доиуњују, у раду је представљено даривање у животином и годишњем циклусу, као и у бројним другим ситуацијама које саме по себи одређују обичајну праксу веће групе људи.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *дар, даривање, уздарје, жртвовање*

Дар као дубоко укоренеа културна творевина почива на јаким традицијским темељима, траје колико и људска цивилизација, истрајава све до данашњих дана, у брзом историјском ходу одева се у савремено рухо и чврсто наставља у будућност. Даривање, најпре као вид обредно-магијске радње, прека је потреба људског рода, без обзира на временске и просторне параметре у којима јединка испољава свој културни и верски идентитет. Приношење жртве, у зависности од социјалних и обредних дистанци, некада претходи, а некада је нераскидиво и веома неприметно уплетено у обредну радњу даривања. С друге стране, оно представља продукт људске жеље и потребе за даром или поклоном.

Бројни догађаји у вези са човековим животним, али и природним годишњим циклусом, у чачанском крају обавезно су праћени давањем дарова и примањем уздарја који доминирају у обредним радњама. Овај рад треба да допринесе изучавању појаве даривања, будући да ову област у чачанском крају нико раније није посебно истраживао. Учињен је покушај да се теренска грађа, прикупљена на територији општине Чачак у последњих неколико година, доведе у везу са подацима из литературе и да се у просторним и временским оквирима сагледају сличности и различитости феномена дара, даривања и жртвовања.

На самом почетку расправе о дару и даривању неопходно је напоменути да је немогуће сагледати све њихове параметре, поистоветити их или потпуно разлучити од појма и чина жртве и жртвовања. Шта претходи дару или шта из њега следи, питања су која само на први поглед нуде одговор. Међутим, њиховом дубљом анализом све више се удаљавамо од правог решења. Покушамо ли да ову појаву сагледамо кроз след еволутивних мердевина, догодиће нам се да се опет нађемо на почетном месту, односно да се све време вртимо у зачараном кругу.

Као што односи између традиционалног и савременог могу бити двосмерни или једносмерни¹, исти такви односи могу бити између дара и жртве. Понекад потреба и начин жртвовања могу утицати на врсту дара, али и сам дар може бити представљен и виђен као начин приношења жртве. Који ће од ова два етнокултуролошка појма однети превагу зависи од бројних личних и колективних фактора, али и чинилаца који су их сами по себи одредили.

Да би расправа о појму дара била што успешнија и кориснија, неопходно је познавање одређених историјских ситуација. Дати конкретан одговор на симбол и културну вредност дара могуће је једино ако се успешно сагледају сви релевантни параметри у којима се дар јавља. Њиме се жели успоставити ред, узајамност, као и сигурност. Успостављање реда у културном смислу има велики, готово одлучујући значај у кључним моментима човековог живота који су поткрепљени одређеним обредима прелаза. Психолошка појава у којој граничне ситуације стварају изузетно драматичну сферу у животу човека², када може доћи до губљења равнотеже и стварања хаотичног расположења појединца или друштвене групе, тражи и, најчешће, изналази решење проблема кроз институцију дара. У овом случају дар добија симболички карактер, јер се преко њега тежи успостављању културне и социјалне равнотеже и хармоније. Симболика дара добија свој прави смисао најпре кроз саму своју представу, а доста касније кроз вредност понуђеног дара.

У свим цивилизацијама присутан је принцип узајамности, заснован на међусобној условљености појединца и заједнице у којој обитава и са којом чини јединствену целину. Узајамност кроз институцију дара води од непријатељства до савеза и од неповерења до поверења.³ Даром се успостављају и веома значајни цивилизацијски односи, а применом узајамности добијамо средство помоћу којег долазимо до циља.

По Брониславу Малиновском, принцип узајамности изражен је, између осталог, и разменом дарова⁴, односно повратном везом између онога који га пружа и онога који га прима, тако да дар добија значајну улогу и постаје средство комуникације.

У овом случају дар је представљен односом два човека или две групе људи. Међутим, у културном, а пре свега у религиозном контексту, дар представља средство комуникације између обичног човека и вишег, натприродног бића. На основу ове тврдње дар можемо посматрати у његовој примарној функцији – као облик приношења жртве.

Даром се успоставља дијалог на принципу узајамности⁵ и неписаних правила која су имала и те каквог значаја у формирању норми овог модела. Друштвена функција дара има посебан значај и разликује се од једне до друге

1 Ђурђица Петровић, *Значај законских одређења у односима традиција-савременост*, Етноантрополошки проблеми, кн. 6, Београд, 1989, 7.

2 Anna Zambrzycka-Kungchowicz, *Kulturna funkcija dara*, Етноантрополошки проблеми, кн. 2, Београд, 1987, 14.

3 А. Podgorecki, *Pojecie afibiacji*, *Prace Etnograficzne* z. 10, 1977, 11.

4 Bronislav Malinowski, *Argonauti Zapadnog Pacifika*, Београд, 1979, 23.

5 Malgorzata Maj, *Prilog analizi obrednog dara*, Етноантрополошки проблеми, кн. 2, Београд, 1987, 29.

културне групе. Осим различитости, присутне су и дубоко укоренење принципјелне сличности које за етнологе представљају широк простор за стручно и научно истраживање.

Свакако да је функција обредног дара условљена самим обредом и оним што је његов суштински циљ. Даривање често игра готово главну улогу чији је циљ успешно извођење обредне радње, а пре свега преношење симболичке поруке. И најмања културна група, ма где се налазила, има потребу да због нечега неке од стране некога преда дар и да због тога или нечег другог прими уздарје. Даром се жели успоставити или учврстити пријатељство или наклоност појединца или групе.

Потреба за даром у чачанском крају везана је и за појединачне и за групне догађаје. Даривање је присутно у бројним обредима како човековог животног, тако и природног годишњег циклуса. Бројни су разлози везани за друштвене и радне активности појединца или групе који су условљени или изражени даром и разменом материјалних добара у једном, супротном, или оба смера.

Дарови се дају у име „невидљивог“, са циљем да се повољним предзнаком и „слутњом“⁶ изобила отпочне нови период или нови циклус. Преко дара се, путем симпатичке магије, симболички успостављају богатство, срећа и благостање. Учесници обреда даривања своју симболику реализују преко молбе или преко обећања. Даривање је блиско обредима везаним за годишња доба, чија је магијска сврха да привуку заштиту „богова, краљева и овоземаљских одличника“⁷. Даром се симболизује жеља за обиљем и срећом, што представља и главни магијски карактер било ког обреда. Обред у себи крије бројна неписана правила и радње које се изводе по тачно предвиђеном правилу, а све у циљу подстицања и постизања жељеног исхода.⁸ Некада је симболика обредних дарова веома јасна и прецизно детерминисана, док је у неким случајевима дубоко скривена и тешко препознатљива. Без обзира о каквом се виду обредног даривања ради, његова порука у магијским, па и општим социолошким оквирима, веома је снажна и дубоко присутна као општи образац понашања одређене веће или мање групе.

Исконска човекова жеља је да преко обреда даривања оствари близак контакт са особом која прима дар, али и да успостави наклоност виших, натприродних бића, без обзира коме је у обреду дар тренутно намењен. Жеља за успостављањем равнотеже овоземаљског и натприродног суштински је везана за појам жртве и сам чин жртвовања. Жртву је могуће сагледати као обред сједињавања, чија је функција захваљивање за остварено или молба за жељено.⁹

СТИЦАЊЕ БОЖИЈЕ МИЛОСТИ, по народном веровању, могуће је остварити давањем милостиње (најчешће просјаку који се јавља као посредник између људског и натприродног бића). У народу постоји веровање да давање сиромасу значи давање самом Богу, а његово „благосиљање“ представља жељену

6 Крсто Миловановић, Томислав Гаврић, *Речник симбола*, Крагујевац, 1994, 123.

7 Крсто Миловановић, Томислав Гаврић, *н. д.*, 93.

8 Широ Кулипић, Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд, 1998, 326.

9 Anna Zambrzycka-Kunachowicz, *op. cit.*, 17.

божанску милост. Реч је о молитви за дародавца, као и за његове најмилије. У великом броју случајева молитва се односи и на душе дародавчевих предака. Често се може чути да просјаку ваља дати било шта, па чак и најмању новчаницу. Грех је проћи поред убогог, јер се он сматра божанским изаслаником или чак и самим божанством прерушеним у лик просјака.

Дар, као и свака друга роба, има своју материјалну вредност. У зависности од тога коме је и због чега дар упућен, различита је и његова вредност (креће се од чисте симболике, па све до врло високих износа који, неретко, премашују дародавчеве могућности). Није редак случај да човек, натеран неком личном или породичном невољом, прибегне оваквом даривању. У Врнчанима кажу: “Даде и црно испод ноката.”

У избору врсте дара запажа се велика слобода и разноврсност у појединим ситуацијама на једној и ригорозно одређивање врсте дара, као и начина предаје, на другој страни. У прошлости је дар често био условљен друштвеном хијерархијом која је често условљавала норме понашања.

Чин даривања се одиграва у адекватном простору и у одређено време, а поводом одређене обредне радње. Даривање је праћено одговарајућим обредним или верским понашањем, потребним атрибутима и речима који самом чину дају културолошки смисао и обавештење о врсти дара и поводу даривања. Дар се предаје уз најлепше жеље и речи срдачности и наклоности, а прима речима захвалности и благосиљања.

Поштовање прописа везаних за време и простор даривања условљено је духовном и религиозном функцијом. Даривање прате конвенционална понашања као саставни и нераскидиви еквивалент обреда. Примање дара је праћено стиском руке, осмехом, срдачношћу и пољупцем.

У неким случајевима чин даривања је праћен одређеним сценаријем по коме су унапред познати и покрети и изговорене речи. Углавном се ради о речима којима се изражава жеља за успехом и срећом, али су ту присутне и бројне магијске формуле, па и шaljиви дијалози.

Функције дара

Готово свака обредна радња неизоставно указује на јединство одређене групе које се може препознати кроз обреде прелаза. Дар у овом случају добија улогу безбедног преласка из једног у друго стање. Неретко је његова функција и у одржавању јединства породице и сродничке групе. У већини обреда испреплетане су везе најразноврснијих учесника обреда (породице, рођака, фамилије, комшија, пријатеља, колега).

Даром се, стварањем релативно трајних друштвених односа унутар саме себе, идентификује и потврђује одређена група. Предаја и примање дара представљају начин живота и опхођења унутар једног друштвеног круга.

Поводи и начини даривања и уздарја, чине део стила у изражавању културних елемената као дела људског универзума.

Јасно да је даривање универзална појава у којој учествује велики број људи. У временским и просторним оквирима, некада брже а некада спорије, стварани су и дограђивани најразличитији елементи, проткани одређеним на-

чином живота. Сам дар је постао културни сведок релација унутар одређене групе, а често и ван ње.

Дар је условљен местом и положајем у одређеној друштвеној групи, као и имовинским стањем њених чланова. Он се предаје у одређено време, а поводом неког догађаја. У току даривања и уздарја постоје тачно одређена правила која чине основу самог церемонијала. Међутим, веома често се додају и елементи који су својствени посебном стилу живљења неке групе или појединца, па се тако ствара мање или више јединствени модел њиховог распознавања.

Свакако, даром се успоставља контакт заснован на блискости и поверењу или се изражава жеља за успостављањем пријатељства. Онај ко прима дар прима и понуђено пријатељство. Обичајно право код свих Словена пријем дара поистовећује са склапањем уговора и има исту тежину као и писани документ. Раскид уговора налагао је враћање примљеног дара.¹⁰ Форму оваквог правила налазимо у обичају просидбе где девојка самим примањем дара даје свој пристанак за брачну понуду. Уколико се она касније предомисли, а на основу неписаног правила, дужна је да све што је примила на просидби врати. Ово се односи и на новац и на све друге материјалне дарове. У блиској прошлости у чачанском крају долазило је, из најразличитијих разлога, до раскида брачних уговора који су, између осталог, имали за последицу враћање примљеног дара.

Обичај даривања, осим што је усмерен унутар људског рода, има свој значај и у стварању и одређивању односа између човека и божанства. Захваљујући свом великом значају, одржава се све до данашњих дана, са тенденцијом дугог, можда бесконачног трајања.

Дарови чине саставни део и магијског и религиозног система. У односу између човека и виших бића дар се сматра врстом жртве. У овом случају дар се поново може довести у везу са милостињом. Требало би поменути и појаву даривања црквама и манастира. У готово свим црквама и манастирима Чачка и околине налазимо натписе на иконама, сликама или ручним радовима на којима пише да се одређени дар прилаже за здравље живих или за душу умрлих сродника. Чест је случај да су верници прилагали ћилиме за покој душе и за здравље живих. Тим поводом је на самом ћилиму често уткана порука дародавца.¹¹ Давањем прилога Богу и свим његовим свецима верник приноси вид сопствене жртве, одриче се одређеног материјалног добра у нади да ће племенити гест бити узвраћен кроз здравље, срећу и напредак његове породице. У народу постоји веровање да човек треба да даје, а да Бог све то види и да вишеструко награђује.

Појава даривања божанства је веома стара. Успела је да опстане све до данашњих дана и да у својој основи сачува целину и смисао своје појаве. Народ и данас верује да понекад треба и „ваља“ нешто дати. Често се у чачанском крају могу чути изреке „ко даје и Бог му даје“ или „дај, па очекуј да ти се врати“.

10 Anna Zambrzycka-Kungchowicz, op. cit., 22.

11 Bratislava Vladić-Krstić, *Ћилими прилозици у објектима сакралне архитектуре у Србији*, Etnoantropološki problemi, knj. 2, Beograd, 1987, 80.

Паљење свећа за здравље, као вид приношења жртве, са веома дубоким трагом у прадавном обредном животу човека, данас већ добија изглед свакодневне појаве. О већим празницима или онда када се осети духовна потреба, верници долазе у цркву, пале свеће за срећу, здравље и напредак себи и својим члановима породице.

Сличан значај имају и дарови који се приносе душама умрлих. Разликујемо две врсте дарова који се приносе умрлим сродницима. Први је у виду материјалног давања црквама, болеснима и сиромашнима у виду дара намењеног за покој душе преминулих, а друга је у виду хране која се износи на гроб и која се касније подели сродницима, пријатељима или просјацима.

Врсте дарова

У нашем народу влада мишљење да се „поклон у зубе не гледа“, што значи да није толико важно шта се поклања, колико да се поклон даје од срца и са добрим жељама упућеним ономе ко поклон прима. Врло често вредност дара не зависи од материјалних могућности њеног извршиоца. Није редак случај да у нашој средини сиромашнији људи дају много веће дарове или прилоге од оних богатијих. У суштини, реч је о жртви која веома често превазилази оквире личних и породичних могућности, у нади да ће се свеукупност жртвованог вратити у неком другом облику. У неким случајевима, а условљено менталитетом нашег народа, велики дарови добијају форму друштвеног доказивања жељног престижа и стицања веће друштвене моћи. У чачанском крају се веома често може чути и изрека „код богатог на глас, а код сиромашног на част“, што значи да ће гост у сиромашној кући, а да би домаћин прикрио свој материјални статус, бити дочекан и угошћен и мимо његових могућности.

Врста дара је условљена догађајем који треба наградити. Поклон увек треба да симболизује жељу дародавца за срећом и здрављем онога ко поклон прима. И поклон у облику жртве требало би својом симболиком да обезбеди срећу и сваки други напредак.

Поклони могу бити веома скромни, могу чак бити и дар природе или плод руку дародавца, али у себи могу садржати и велико богатство које ће у знатној мери обавезати онога ко прима дар или његову друштвену групу, односно породицу.

Даривање у животном циклусу

Даривање у обредима везаним за рођење

Дар и даривање верно прате човека током свих његових битних животних догађања. Преломни тренуци из живота појединца праћени су обредима прелаза и разменом дарова као кључног елемента тих прелаза.

Један од главних циљева брачне заједнице јесте обезбеђивање потомства. У свадбеном ритуалу улога кључних учесника јесте да се постарају да се магиј-

ским путем утиче на плодност брака. Да би се симболичким путем слично обезбедило сличним, још у прастарој словенској религији изводио се обичај бацања житних плодова на младенце. Овај обичај је остао присутан у свадбеном ритуалу све до данашњих дана. У чачанском крају млада на улазу у младожењину кућу сама баца плодове жита и на тај начин изводи чин приношења жртве.

Давање млади мушког детета (накончета) симболичка је жртва са циљем да у браку буде мушке деце. Млада дарује наконче белом кошуљом. Овај обичај је присутан и данас, како у сеоској, тако и у градској средини. У овом случају наконче је објекат симпатичке магије, када се држањем и окретањем мушког детета жели слично, односно добијање порода. Наконче има изузетно важну улогу, јер је од стране заједнице одређено да младенцима својим учешћем у обреду донесе срећу. Већина учесника у овом обреду данас не зна због чега се дарује наконче, али добро зна да је дар овакве врсте потребан и обавезујући.

Даривањем накончета кошуљом млада изражава безграничну веру у симболику која му је у свадбеном церемонијалу понуђена. Кошуља у симболичком смислу представља „другу кожу“¹², тако да овај обред даривања доводимо у везу са приношењем велике жртве, односно дела самога себе (деоба сопствене унутрашњости са другим). Кошуљом којом га огрће млада наконче ритуално штити и на тај начин симпатичком магијом штити и своје дете које жели да роди у браку. Води се рачуна да материјал од кога је сашивена кошуља буде што пријатнији и што нежнији, јер се и у његовој особини крије симболика обредног чина.

У Милићевцима је до пре двадесетак година постојао обичај у коме су зетови на други дан свадбе, у току извођења шаљивих обредних радњи, пред свим гостима у току свадбеног ручка даривали младу лутком. Лутку су увијали и паковали у много папира и пакетића, тако да је млада морала добро да се намучи док дође до поклона. Када из хрпе папира извуче лутку, настају опште одушевљење, шала и весеље. Обично старији учесници свадбеног церемонијала, а пре свега кум и стари сват, благосиљају младу речима: „Догодине да крстимо“. Добијени дар у виду лутке млада је дизала високо изнад главе, симболизујући на тај начин срећу добијеног детета.

У српској традиционалној култури обичај је да се одмах након рођења детета меси посебан колач – *йовојница*. Временом је дошло до померања у самој процедури обреда, па није тачно одређено да ли то мора да се уради баш истог дана када се дете роди. Циљ обреда свакако је приношење жртве у виду хлеба који представља симбол плодности. Ломљење *йовојнице* над главом новорођенчета представља приношење жртве и успостављање заједнице новорођенчета и најближих чланова фамилије. Имајући у виду да је сваки хлеб у ствари мноштво зрна сједињених у једну целину, симболика *йовојнице* постаје и те како јасна.

Некада се, ради сталног обнављања живота и добијања потомства, много водило рачуна о значају обредног хлеба. Верује се да ће особа којој никада није умешен хлеб овакве врсте остати неудата или нежењена¹³. Уколико

12 Крсто Миловановић и Томислав Гаврић, *н. д.*, 248.

13 Петар Влаховић, *Србија, земља, народ, живот, обичаји*, Београд, 1999, 240.

би се тако нешто десило, приступало се накнадном мешењу и ломљењу „по-војнице“.

Велика пажња се посвећивала и трећој ноћи након рођења детета, када долазе *суђенице* у кућу новорођенчета и одређују му судбину. И у овом случају даривање, односно приношење жртве од стране родитеља, игра веома важну улогу. Некада је постојао обичај да се у тој ноћи на столу остави хране и пића у изобилју. Циљ оваквог даривања јесте да се *суђенице* што боље угосте, како би својим прорицањем обезбедиле срећну судбину детету. Овај обичај се у чачанском крају данас потпуно изгубио, али је као његов траг остало помињање многих изрека о судбини и судњем часу.

На бабине новорођенчету прва долази младина мајка. Она доноси дарове намењене и својој ћерки и свом унучету. Уз то обавезно доноси питу, пиле и погачу. Овај обичај је очуван све до данашњих дана, не само у селима, већ и у граду.

У селу Остри пиле се обавезно доноси са главом. Улога петла у даривању почива у веровању да он доноси срећу и напредак. Сматра се да је његово певање небеског, односно божанског порекла. Жеља је да се ова позитивна енергија пренесе и на новорођенче, као и на све друге укућане и да им са новим чланом заједнице „пева срећа“. У Мрчајевцима се, када се неко благосиља, каже: „Дабогда ти срећа певала куд год ишао.“

У Атеници, Кулиновцима, Трнави и Виљуши мајка на бабине доноси питу. Посебно се водило рачуна да се пита донесе женском новорођенчету да би „момци питали за њу“. Оваквом врстом дара, баба новорођенчета жели да магијским путем будућој девојци обезбеди пуно „прилика“ од којих ће она најбољу изабрати за себе. У савременом обредном ритуалу улогу пите добија и торта, тако да на бабине, осим младине мајке, тарту данас доносе и остале званице. Није редак случај, поготово у сеоским срединама, да се на бабине носе и пита и торта.

На бабине се обавезно доносило и пиће, пре свега вино и ракија. Већи магијски значај има вино, јер се доводи у везу са крвљу и представља напитака живота, бесмртности и божанске љубави.

Флаша пића је обавезно закићена цвећем. Цвет симболизује животни циклус и сталну потребу за обнављањем живота, што чин рођења детета и потврђује. Цвет је симбол врлине и лепоте и то се чином даривања жели пренети на само новорођенче. Искреност, нежност и невиност би симпатичком магијом требало да допру до детета, а улога даривања, односно жртвовања, јесте да до њега пренесу жељу за здрављем, лепотом и срећом.

У Виљуши и Трнави народ сматра да би флаша у којој се носи пиће требало да буде отворена, док су у селима око Мрчајеваца флаше са вином или ракијом углавном затворене. Симболика отворене флаше јесте да се са њоме прво наздравља и честита, да се не заврши све тим догађајем и да срећних тренутака буде још.

Може се претпоставити да је на основу оваквог веровања у овим селима настао и новији обичај да се штампане позивнице за свадбе, рођендане или испраћаје у војску не затварају.

Различно је веровање у вези са враћањем хране учесницима обреда. У новије време храна се враћа блиским рођацима, док се раније водило рачуна,

па је оваква појава била табуисана. У Остри неко „варује“ и сву храну донету на бабине, односно принету као вид жртве, настоји да задржи у кући, јер би у супротном дете постало „распикућа“. У Врнчанима, пак, овај табу важи само за новорођенче женског пола да се не би, када порасте и када се уда, вратило својим родитељима.

Младина мајка, осим дара у храни и пићу, доноси комплетну опрему за новорођенче. Овај обичај је у потпуности остао очуван до данашњих дана, с тим што се у складу са временом донекле изменио садржај дара. У новије време присутна је појава да мајка, односно младини родитељи, уз комплетан традиционални дар, дарују новорођенче и накитом, поготово ако је оно женског пола.

Некада су укућани, односно старешина задруге или породичне заједнице, даровали новорођенче дукатом или неком другом гвозденим паром. Свага овога дара крије се у „моћи“ самог метала. Наиме, новчић својом снагом и чврстином одбија све негативне утицаје од новорођенчета. На тај начин даровани новчић добија улогу амајлије коју дете ради заштите носи или је чува као успомену.

Дарови овакве врсте су се очували све до данашњих дана, али са нешто измењеним садржајем. У складу са материјалним могућностима породице, као и осталих учесника у обреду, новорођенче данас добија најразличитије поклоне. Некада су вредности таквог дара веома високе. Није редак случај да дар буде у виду новца, што представља нови моменат обичаја чији су разлози ништа друго до практичност и једноставност. На тај начин се породици са приновом помаже, јер родитељи за добијени новац могу да купе оно што им је у том тренутку најпотребније за дете. Неки родитељи чувају прикупљени новац од бабина и не троше га. У последње две деценије родитељи су прикупљени новац претварали у девизе како би га лакше чували. Родитељи данас врло често отварају свом детету штедну књижицу у коју улажу сав даровани новац.

Посебну магијску улогу има даровани ланчић или огрлица. Сматра се да огрлица, вероватно због свог кружног облика, поседује чаробна својства. Верује се да се њом остварује везаност две особе (оне која поклања и оне која прима дар). Она је симбол јединства и сажимања у ред „хаотичне ситуације“.¹⁴

Данас, осим родитеља, новорођенче накитом дарују баба и деда, дететови кумови и остали сродници, па и пријатељи.¹⁵

У новије време муж своју супругу дарује одређеним поклоном у знак љубави и пажње, јер је рођењем детета њихов брак крунисан потомством.

У чачанском крају временом је дошло до спајања обичаја малих бабина (*повојница*) са великим бабинама, тако да су се и дарови, који су се овим приликама носили, сјединили и изједначили. У новије време бабине, настају спајањем малих и великих бабина, док се први рођендан преобликовао из некадашњих великих бабина. Када данас младина мајка долази на бабине, она у ствари долази на некадашњу *повојницу*. С обзиром да је повој у савременој нези деце искључен, данас се може срести појава да мајка, симболике ради, на

14 Крсто Миловановић и Томислав Гаврић, *н. д.*, 342

15 У разговору са златарима чачанских радњи сазнала сам да се за бабине, као и за крштење и први рођендан, слављеницима купује златан накит различитог садржаја и вредности.

бабине доноси и повој и да га ставља у дечји креветац. Дешава се да њиме и повије дете „обичаја ради“. Повој, као и појас, симбол су привржености и верности.¹⁶

Посебна пажња даривању поклања се приликом чина крштења. Улажење у свет хришћана, коме припадају и остали одрасли чланови, праћено је обредом прелаза чији се кључни моменат обележавао давањем дара.

Позивање кума, као главног учесника у обреду, праћено је ношењем дара који се углавном састоји од пића и погаче. С обзиром на већ изречену симболику ових обредних реквизита, сасвим је јасна њихова примена у чину позивања кума на крштење.

И кум на крштење носи дар за своје кумче. Обавезно дете дарује белим платном које има незаменљиву улогу у чину крштења. Некада је кум обавезно доносио и капу која је имала посебан значај у току извођења обреда *прве сирижбе*. У многим чачанским селима (Врнчани, Цагање, Лозница...) се сматра да од кумовског белог платна треба сашити кошуљу. Међутим, има и оних који сматрају да се то платно чува и да га не треба сећи.

Старија форма обичаја налаже да кум дарује кумче златником или сребрњакком. Данас кумче најчешће добија златан накит, без обзира о ком се делу детета ради. Чином крштења кум дарује дете, а родитељи узвраћају уздарјем. Свештеника обично дарују новцем.¹⁷

Кум и сви његови укућани добијају дар од кумчетове мајке. Главни кум (онај који држи дете и онај који је венчао родитеље) најчешће добија три, пет или седам белега (биљега), док остали укућани добијају по један, а некада и по три поклона.

Од дарова кум је добијао кошуљу, пешкир, чарапе, а некада и ћилим или неку другу тканицу. Седамдесетих година прошлог века, куму се уместо ћилима давало ћебе „амбасадор“ или јорган. Ова појава је била присутна у већини чачанских села. Данас кум за обављени чин крштења детета бива дариван кошуљом, краватом и чарапама. У новије време, поготово у градској средини, ако су кумови уједно и блиски другови, кумовски дар је садржао и кожни каиш, новчаник, ташницу или слично. Кума се дарује блузом, спаваћницом или материјалом за хаљину. Њихова деца, у складу са узрастом, добијају кошуље, мајице, а у новије време и играчке.

Некада је чин именовања детета бивао пропраћен његовим даривањем од стране свих званица. За ову прилику дете је од кума добијало капу¹⁸, познату као *кумовска капа*.

У нашем народу је постојао обичај тзв. *шишано̄ кумсѝва*. Временом се овај обичај изгубио и лагано преобликовао у обред крштења са религиозном основом. У оба случаја обред је праћен даривањем кума и уздарјима кумашина. У обреду *шишано̄ кумсѝва* први одсечени прамен косе кум је даривао новцем. Некад се одсечена коса стављала у суд са водом у који је кум убаци-

16 Крсто Миловановић и Томислав Гаврић, *н. д.*, 383.

17 Наталија Благојевић, *Обичаји о рођењу деце*, Гласник Етнографског музеја 48, Београд, 1984, 230.

18 Шпиро Кулишић, Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић, *н. д.*, 134.

вао метални новчић.¹⁹ Родитељи детета и у овом случају дарују кума и његову породицу, а за остале званице припремају ручак.

Црквено крштење подразумева обичај да свештеник сече по прамен косе са главе у облику крста и ту косу ставља у восак. Ова појава представља вид приношења жртве. У Кулиновцима и Горњој Атеници срећемо појаву да се након шишања детета сва његова одсечена коса покупи и стави на неки млад калем. Коса жртвована младој и напредној воћки требало би да обезбеди брз раст и напредак детета.

Први зуб који дете добије бива дариван од стране онога ко га је први угледао. Овај обичај је данас присутан и у сеоској и у градској средини. Обавезно је да дете добије неки одевни предмет, али искључиво у белој боји. Улога беле боје у обредном даривању овакве врсте садржана је у симпатичкој магији по којој би белина дара требало да изазове белину и лепоту зуба.

Први извађени зуб се никада није бацао, већ се са њим поступало у складу са обредном магијом која је требало да обезбеди ницање новог, јаког и сталног зуба. Извађени зуб се приноси као вид жртве (углавном се даје псу да га прогута), како би се из таквог чина извукла позитивна магијска рачуница, односно ницање јаких и квалитетних нових зуба.

Даривање у свадбеним обичајима

Свадбени дар је саставни и нераздвајни део свадбеног церемонијала. Даривање и размена дарова прате све кључне моменте обреда. Начин на који се поклон даје представља свечани тренутак који обавезује.

Обреди везани за просидбу или веридбу праћени су даривањем. Давање јабуке девојци, симбола нежности, лепоте, обнове и трајне свежине, представља замену питања за њен пристанак у вези са брачном понудом. Својим обликом јабука означава сваку земаљску жељу, као и уживање у таквој жељи, што недвосмислено говори о искреној намери и жељи за њен пристанак. Јабука је и симбол мудрости и опреза, па тако даривање девојке јабуком представља вид искушења приликом доношења веома важне животне одлуке. Врхунац обреда просидбе праћен је даривањем јабуком.

Када се јабука пресече на пола, открива се пентаграм који симболизује традиционално знање.²⁰ Да ли ће девојка прихватити или одбити понуђену јабуку зависи од њене, а пре свега родитељске обавештености о момку и његовој фамилији. Потребно је правилно одлучити да ли је момак прилика за њихову ћерку. Ако девојка узме јабуку, то је знак да прихвата брачну понуду, што бива праћено посебним одушевљењем од стране момкове фамилије. Овај чин се обзнањивао узвизима, песмом и пуцањем из оружја. Овим је обред прелаза доведен до врхунца, а дар и симболика даривања се појављују као саставни и обавезни део церемонијала.

19 : Исто, 281.

20 : Крсто Миловановић и Томислав Гаврић, *н. г.*, 193.

У сјеничком крају познат је обичај *позлаћивања чаше*, када момков отац у трећу чашу ракије ставља златни или сребрни новац.²¹ Испијањем те чаше младин отац исказује свој пристанак.

У зависности од друштвених околности, као и времена и места одржавања просидбе, сличну улогу златника имао је дукат или новац уопште. У Горњој Ресави је, све до шездесетих година двадесетог века, девојку на просидби даривала будућа свекрва јабуком и дукатом.²² Дукат се у знак пристанка везивао око девојачког врата.

У српској традиционалној култури се овакав обичај одржао до данашњих дана, претрпевши ипак извесне измене. У чачанском крају свекрва на веридбу данас углавном доноси златну огрлицу или ланчић, што је наставак обичаја даривања дукатом. Овако осавремењен обичај последица је развоја тржишта, као и модног тренда у одређеној средини.

Осим овог дара, девојка је на веридби добијала и веренички прстен. Овај обичај је релативно новијег датума, пошто се раније сматрало да девојка не ваља да носи никакав прстен пре венчања. У ширем чачанском крају великим грехом је сматрано ношење прстена, па отуда и изрека: „Када девојка стави прстен на руку и Сунце на небу стане.“ Тек у двадесетом веку, и то у његовој другој половини, веренички прстен ступа на сцену као врста дара приликом обредног церемонијала, најпре у градској, а потом и у сеоској средини.

Данас веренички прстен девојци поклања момак и она га носи на левој руци.

Накит у обичају просидбе има веома велики значај и симболику. С обзиром да сав материјал од кога је израђен накит води порекло из земље, односно из подземног света, можемо закључити да он поседује велику магијску моћ. Жеља је да се његова хтонична светлост и тврдоћа пренесу и на сопственика који ће га носити. Накитом се преносе добро здравље и расположење, тако да је сасвим јасна жеља да се преко будуће снахе у кућу унесу снага, здравље и срећа. Сасвим је јасно да момкови родитељи даром у накиту изражавају жељу да нови члан њихове куће буде снажан и здрав, како би успешно одговорио свим изазовима у њој. Накит постаје симбол савеза душа – оне која поклања и оне која поклон прима. Овим се желе остварити савез и добри односи будуће свекрве и снахе. Временом ће даривани накит постати симбол особе која га носи, а која ће се потпуно поистоветити са њим.

Просци, осим прстена и другог златног накита, доносе девојци и материјал за хаљину или комплет, па чак и много вредније поклоне (бунда и друга скупочена гардероба). Садржај дара намењеног девојци у сваком случају зависи од материјалног стања момкове породице.

Сви дарови које је доносила момкова мајка стављани су на послужавник. Ову појаву је осамдесетих година двадесетог века забележио Никола Пантелић у чачанском и горњомилановачком крају.²³ Сличан обичај се све до данас

21 Весна Душковић, *Свадебни обичаји*, Гласник Етнографског музеја 56, Београд, 1992, 362.

22 Милица Бошковић-Матић, *Свадебни обичаји*, Гласник Етнографског музеја 25, Београд, 1962, 138.

23 Никола Пантелић, *Наслеђе и савременост у чачанском и горњомилановачком крају*, ЕИ САНУ, Београд, 1991, стр. 116.

задржао у неким чачанским селима. У Остри, рецимо, будућа свекрва доноси девојци дар у чијој је основи табла на коју се стављају помада, накит, огледало, ђинђуве и материјал за хаљину.

У целокупној српској традиционалној култури било је уобичајено да се „обележје“²⁴ даје у накиту, одећи и новцу, што је имало дубоког друштвеног и обредног значаја. Будући свекар је углавном девојци даривао новац. Често је она тим новцем куповала дарове које је доносила момковој фамилији.

И девојачка родбина је на просидбу доносила поклон који се најчешће састојао у одевним предметима (кошуље, чарапе, рукавице). Често се део тог дара користио за даље даривање у току свадбе, тим пре ако је момкова фамилија бројна, па је стога требало припремити веће количине дарова. У новије време девојка од својих сродника добија накит, одећу, разне материјале, шминку, као и делове текстилног покућства.

Након обављеног чина просидбе, девојка дарује све момкове учеснике у обреду. Обично је младожењу китила кошуљом, пешкиром и чарапама. Некада су се сви учесници у просидби враћали кући окићени, како би се дарови могли видети и како би се обавестила околина да је чин просидбе успешно спроведен.

И данас у сеоским и градским срединама постоји обичај даривања просаца. На тај начин они не улазе у суштину и значај даривања, већ само потврђују ранија правила и показују да одржавају везу са њима. Поклони су упаковани и украшени, тако да их ретко ко отвара пре повратка својој кући.

Раније је момак на просидбу доносио својој девојци букет цвећа. Данас је у читавом чачанском крају цвеће постало обавезни реквизит, како код момкових тако и код девојчиних сродника.

Цвет представља целокупан биљни и животни циклус. Његов раст из земље симболизује срећу у наредном животном циклусу. Символ је лепоте, невиности, доброте и племенитости и њиме се изражавају љубав, пажња, разумевање и добре жеље. Цвеће својом лепотом плени и сваком догађају даје лепши и свечанији карактер.

Још се за светог Јована Крститеља сматрало да је он цвет поистовећивао са душевним врлинама, а букет цвећа са духовним савршенством. Цвет дарован у току просидбе симбол је мудрости и среће, као и жеље да се његова лепота пренесе на будуће супружнике.

Свадбени обичаји обилују даровима. Некада су они били продукт домаће радиности, док су данас углавном произведени у индустрији и занатским радњама.

У току позивања кума и старога свата на свадбу, домаћин је у њихову кућу носио ракију и погачу. Прихватање овако значајних церемонијалних функција означавано је даривањем везеном марамицом или везеним пешкиром особе која позива.²⁵ У чачанском крају се овај обичај данас потпуно изгубио.

Некада су сви учесници сватовске обредне поворке били окићени. Ако се по младу одлазило коњима или коњском запрегом, свекрва је учеснике обрета даривала везеним пешкирима. Девојке из момкове фамилије су коње ки-

24 Петар Влаховић, *н. г.*, 251.

25 Петар Влаховић, *н. г.*, 252.

тиле пешкирима који су након свадбеног церемонијала припадали његовом сопственику. Данас се аутомобили ките пешкирима углавном индустријске производње, купљеним у радњама.

Млада дарује девера *деверским пешкиром* који својим изгледом дефинише своју улогу у свадбеном обреду. Девер је пешкир чувао као драгу успомену на обредну функцију која му је припала у току свадбеног церемонијала.

У чачанском крају се све до данас очувао обичај откупа младе. Ова појава води порекло од старог обичаја у којем је девер даривао младиног брата, па и њене сестре, у знак захвалности што су своју сестру сачували баш за њихову кућу. Данас се то назива *ошкуйом младе*, али имајући у виду еволутивни значај овог церемонијала, сасвим је јасно да га треба сврстати у дар.

Срби са Косова који су се у последњих двадесетак година доселили у чачански крај, а посебно они који су прогнани последњим егзодусом, са собом су донели и један занимљив обичај. Наиме, особа која је одређена да у свадбеном церемонијалу добије улогу девера, а то је обавезно младожењин ујак, дарује младу прстеном, ципелама и новцем. Предаја дара се врши у девојачкој кући, пре свечаног извођења младе из ње. Ципеле су обавезно беле боје и она их носи на венчање. Девер ритуално обува младу тако што у сваку ципелу ставља по једну новчаницу. Улога дара овакве врсте крије у себи заштитну улогу са циљем да се млада, као подложна магијским чинима, сачува, и да новцем у ципелама откупи срећу на путу до младожењиног дома. На тај начин она откупљује срећу у будућем браку.

До данас је очуван обичај по коме младин отац у току свадбеног ручка дарује младожењу новцем. Церемонијал оваквог даривања се изводи у току изношења свадбеног купуса. Овај обичај има у себи и забавни карактер, јер се изводи пред свим званицама. С обзиром на јавност обреда, није искључена ни жеља за материјалним доказивањем и престижом.

Занимљив, али и дирљив обичај јесте младино остављање везене марамице својој најбољој другарици. Овај дар има ритуални прелазни карактер и треба јасно да одвоји једну фазу од друге. Под првом фазом подразумевамо њено девовање, које напушта изласком из родитељске куће, док је друга њен живот као удате жене. На поласку она своје неудате сестре (уколико их има) дарује цветом.

Ову врсту даривања можемо узети као основу данашњег обичаја бацања бидермајера девојкама. Ипак, мора се признати да је овај обичај плод спајања и прожимања различитих култура. Јасно је да се ради о интернационалном културном чину који ми у нашој традиционалној култури препознајемо у даривању цветом и марамицом.

Данас бидермајер млада баца након обављеног чина венчања, не гледајући притом ко ће ухватити понуђени дар. Верује се да ће се девојка која ухвати венчани цвет ускоро удати. Јасно је да се циљ овог вида даривања крије у преносној магији која би требало да изазове брзу удају девојке која је ухватила цвет.

Кићење сватова цветом, марамицом и рузмарином вид је обредног даривања који свеукупном свадбеном церемонијалу даје свечарски карактер. Данас је улога даривања, односно кићења свадбених званица, поверена младицима сестрама или блиским рођакама. Новац који том приликом у виду уздарја скупе припада искључиво њима.

На путу до младожењиног дома, млада дарује сваку воду на коју наиђе, бацајући у њу цвет, марамицу или новчић. Разлог оваквог даривања јесте магичке природе и крије се у жељи да водени дух обезбеди срећу и пород у браку.

Свекрва дарује оне који први стигну до ње и саопште јој вест о доласку сватова. Најчешће им поклања кошуљу, пешкир и чарапе. У чачанским селима је овај обичај очуван све до данас.

Посебна пажња се у свадбеном церемонијалу поклања преносу девојачке спреме. То је младино *руво* које се у чачанским селима најчешће преносило дан уочи свадбе. *Руво* су вукли коњи, а у селу Остра краве, чије су палице кићене марамицама. Коњи су кићени везеним пешкирима, тако да је цело село знало да се преноси младица спрема.

Руво је најчешће садржало све оно што су за овај догађај спремале млада и њена мајка. Ту су ћилими, јастуци, разне тканице, чаршави, пешкири, кошуље, чарапе, појасеви и све оно што ће јој у новом дому бити потребно и што ће до краја живота бити њена својина. У руву су и бошчце припремљене за младожењу, свекра, свекрву, девера, кума, старог свата и све друге укућане и кључне личности свадбеног церемонијала.

Бошчалук (бохчалук, бокчалук) је персијско-турка реч и означава дар који се састоји од одевних предмета замотаних у платно – бошчу. *Бошчалук* млада поклања младожењи и његовој родбини на дан венчања, односно свадбе.²⁶ Дешавало се да се свадба одложи, све док млада не спреми дарове које је планирала.²⁷

Онај ко превози девојачку спрену бива дариван од стране младине мајке. Најчешће добија кошуљу коју везује око врата. За *рувом* се бацају шећер и разно зрневље жита, а у последњих двадесетак година и бомбоне.

У неким чачанским селима *руво* се могло преносити и на сам дан свадбе. Том приликом је младица мајка даривала зета ћилимом, тако што га је њиме огртала.

Пред улазак у младожењину кућу, млада је са собом уносила хлеб и пиће, симболизујући тако уношење богатства и изобиља у нови дом. На овај се начин изводи и чин приношења жртве младожењиним прецима који, по веровању, обитавају испод кућног прага и огњишта. Зато млада и обилази огњиште, односно место на којем гори ватра.

Млади и младожењи се нуде хлеб, со, мед и вода. Данас младенце најчешће служе медом или слатким са водом. У новије време успостављен је обичај служења младенаца тортом, што представља развијенији облик ранијег церемонијала. У сваком случају, увек се ради о жртвовању слатке хране како би се преносном магијом учинило да будући живот младенаца буде сладак, односно срећан.

За свадбу се припремају велике количине хране. Приносе се бројне жртве у хлебу, меду и пићу. Ракијом је домаћин нудио и служио пролазнике. Тог

26 Абдулах Шкаљић, *Туризми у српскохрватском језику*, Сарајево, 1989, 149.

27 Шпиро Кулишић, *Трагови архаичне породице у свадбеним обичајима Црне Горе и Боке Которске*, Гласник Земаљског музеја, Сарајево, св. XI, 1956, 215.

дана ништа се није жалило. Водило се рачуна да сваки гост буде добро услужен и почашћен.

Посебна пажња се посвећује меду, хлебу и пићу, које на други дан свадбе доноси младин отац, када заједно са својим званицама дође у првиче. Он доноси великог печеног овна, обавезно са роговима. У селу Остра га називају *брав*. Обавезна је јабука у устима жртвоване животиње, као и венац од цвећа око врата. У Остри особа која носи *брава* иде прва, што приношењу овакве врсте дара даје посебан значај.

У митолошком кључу ован представља жртвовану животињу. Велики се значај придаје његовим спиралним роговима који симболизују грмљавину, а самим тим и везу са боговима сунца и месеца.²⁸ Ован је симбол мужевности и расплодне и стваралачке енергије. Одликују га и велика жеља за животом, брзина, као и јака чула и снажна осећања.

Венац од цвећа на жртвованој животињи има улогу амајлије. Магијски круг од цвећа требало би да успостави јаку и срдачну везу нових пријатеља. Цвет је, иначе, симбол искрености и лепоте. Јабука у устима овна симболизује здравље и младост. Њена црвена боја у служби је здравља, напретка и опште среће младенаца.

Хлеб или *пријатељски колач* симбол је заједничког живота и пријатељства две породице. Жеља је да се јединство великог броја семенки сједињених у хлебу пренесе и на јединство и слогу пријатеља, а пре свега младенаца. Обредно ломљење колача пред гостима има за циљ да обезбеди дуговечно и нераскидиво пријатељство.

При обредном чину ломљења *пријатељског колача* неопходно је, готово обавезујуће, испијање *пријатељске ракије*, при чему се изговарају бројне здравице.

Овај обичај је очуван све до данашњих дана и заузима једну од кључних улога у свадбеном церемонијалу.

Другог дана свадбе први у нови младин дом улази њен брат. Носи игле и вуницу са обавезно започетом плетњом, дарујући тиме своју сестру. Обавезни део овог церемонијала јесте да при извођењу ове обредне радње младин брат не сме да изговори ни једну једину реч. Плетење у младиној кући започиње нека девојка. Овај вид даривања требало би да магијским путем обезбеди млади да и у новом дому буде вредна и радна, као и да животни континуитет пренесе из једног дома у други. Улога игала је и магијска – удаљава зле силе које вребају младенце. У Остри, Мрчајевцима, Бечњу, Мојсињу, као и бројним подјеличким селима, овај обичај је очуван све до данас.

У условима савременог начина живота и обављања свадбеног церемонијала дешава се, а пре свега у градској средини где се свадбе праве по хотелима и ресторанима, да младин брат након неколико дана донесе игле и вуницу. На овај начин се одржава веза са старим обичајем који је прилагођен новим условима живота.

У време свадбеног ручка некада је постојао обичај да се скупљају дарови за младенце. Данас је овај обичај поприлично измењен. Некада је свадбе-

ни поклон неко од свадбених званичника (*чауш*) јавно приказивао пред званицама. Том приликом је приказивање дарова (*крваља*) праћено шалом, па чак и грубим и смешним речима,²⁹ што је у неку руку требало да забави госте. Раније су ти поклони били доста скромнији и једноставнији. Углавном су поклони били материјалне природе, као што су тканице, постељина, судови. У последњих тридесетак година, посебно у богатијим породицама, вредност поклона које младенци добијају често је веома велика. Данас се догађа да се на свадбу сродника однесе поклон који и по неколико пута премаша месечна примања дародавца.

Поклони могу бити у виду новца или материјалним добрима, као што су сервиси, украсни делови покућства, уметничке слике, телевизор, видео, музички стуб, па и компјутер, као и бела техника или намештај. У складу са степеном сродства и функције, у свадбеном церемонијалу прећутно је регулисано шта ко треба да донесе на свадбу. Кум, стари сват и блиски сродници доносе највредније поклоне. Није ретка ни појава да се неколико породица удружи како би младенцима купили неки вреднији поклон. У богатијим породицама младенци од родитеља, деде, тетке, ујака или стрица могу добити и ауто.

Поклон који се добија као свадбени дар је обавезујући за онога ко га прима. Када онај ко је поклон дао буде правио весеље, он мора узвратним даром да буде испитован. Ово је правило било одувек познато, с тим што је у данашњим условима једноставније и лакше изводљиво. Наиме, у последњих тридесетак година, најпре у граду, а затим у селу, домаћин који прави свадбу задужи неког свог поверљивог човека да му прима и прецизно бележи од кога су поклони добијени. Уколико је свадбени дар изражен у новцу, особа задужена за тај део посла бележи име дародавца и вредност таквог поклона. Уколико је поклон материјалне природе, пише име особе која поклања. У последње време запажено је лепљење етикета на поклоне на којима се уписује име дародавца. У списку се бележи и ако је неко донео још нешто мимо главног поклона, као што су печено прасе или јагње, торта, пиће или цвеће.

Флаша пића готово да је обавезујући детаљ свадбеног поклона. У народу постоји веровање да се једино пићем може честитати весеље. У чачанским селима најчешће се доноси ракија. Ближи рођаци поклањају мањи или већи балон овог пића. Од пића се још поклањају вино или неки други жестоки напиток, па чак и гајба пива. Ова појава је подједнако заступљена у свим чачанским селима, као и у самом граду. Раније је флаша са пићем обавезно кићена цвећем, тако да је било лако препознати особу која је пошла на неко весеље. Овај обичај је у сеоским срединама остао очуван све до данашњих дана, док се у градској средини готово потпуно изгубио. У граду се данас пиће пакује у украсни папир или се ставља у украсну папирну кесу.

За разлику од пића које носе мушкарци, жене на свадбу носе тарту која је као саставни део свадбеног дара новијег датума и води порекло из градске средине. Некада тарту у свадбеном дару мења бомбоњера.

Кум, стари сват и најужа родбина, као и најближе комшије, на свадбу доносе и печено прасе или јагње. У чачанским селима оваква врста дара је и да-

29 Богдан Чиплић, *О женидби и удадби у Средњем Појисију*, Гласник Етнографског музеја V, Београд, 1930, 122.

нас присутна. Временом, најпре у градској средини, а из разлога практичности, овакву врсту дара замењује новац у истој вредности.

У последње време млада добија велике количине цвећа. Посебно се истичу богати букети које добија од куме, блиских рођака и другарица. У свадбеном церемонијалу у сеоским срединама очуван је све до данашњих дана и обичај *ошкривања младожењине куће*. Ову обредну радњу изводе искључиво зетови. Да би све вратили у првобитно стање, неопходно је да их свекрва дарује кошуљом и пешкиром.

Посебну важност у свадбеним обредним радњама има даривање барјака. Та улога је поверена младиној сестри или некој другој блиској рођаци. На барјак се најпре качила кошуља, потом пешкир, мајица, лутка, балони, а на врх се бадала јабука. Сваки од ових дарова је у служби среће, здравља, љубави и искреног пријатељства, а пре свега у добијању здравог и напредног порода.

Значајну улогу у свадбеном ритуалу има и даривање јабуке. У току свадбене гозбе, лице одређено за то (најчешће зетови) стави на послужавник-таблу јабуку, у њу убоде неколико металних новчаница и крене да скупља новац за младу. Обично се каже да је тај новац за „младино белило“ (Цагање, Рошци, Врнчани) или за „младину помаду“ (Остра, Мојсиње). Скупљени новац је припадао млади и она је њиме располагала.³⁰

По повратку са свадбеног весеља, осим дарова које су добили од младе, куму и старом свату су се чутуре пуниле ракијом, а печење се стављало у торбу за пут. Враћање свадбене хране се одржало све до данас, само што се проширило и на остале званице.

Ако целокупан свадбени церемонијал посматрамо као ривалство младине и младожењине родбине које су одвојене одговарајућим „границама“³¹ (праг, капија, одвојене просторије, па и посебне групе столова), али које имају потребу преласка или кидања те границе, јасно је да се у овом случају морао одвијати одговарајући ритуал. Врхунац обредног догађања захтевао је даривање којим се превазилази свака граница или одређено стање. У свакодневном церемонијалу непрекидна је супротстављеност две стране³², а такво стање обавезно прате предаја дарова и примања уздарја.

Промена сваког стања у свадбеном ритуалу праћена је обредима прелазача *rites de passage*. Супротстављене стране желе да се докажу, при чему или стварају нови или наслеђују стари сценарио. Граница између свог и туђег простора је веома оштра, тако да је задатак свадбеног церемонијала превазилажење сваке препреке, при чему дар игра огромну улогу. Није случајно да у чачанским селима (Остра, Мојсиње) за кућу у коју ће се неко удати кажу „туђа кућа“, а када се роди женско дете кажу „туђа срећа“. Пут који прелазе младици из једног стања у друго (девојка – удата жена, момак – ожењен човек) јесте врста иницијације у којој је дар главно обележје.

30 Испитаници из села Остре су ми рекли да нису сигурни да ли баш сав новац скупљен на јабуци припада млади. Они сматрају да се то само тако каже и да се ово правило не поштује у свакој породици. У једно су ипак сигурни – ако је породица имућнија, новац припада млади и она њиме може слободно да располаже.

31 Malgorzata Maj, op. cit., 29.

32 Malgorzata Maj, op. cit., 30.

Даривање у свадбеном ритуалу се одвија на експлицитном нивоу ритуала³³, што значи да сва донета материјална добра, као и њихово ритуално уручивање домаћину, односно младенцима, представља даривање. Између организатора свадбе, сватова који долазе и добара које они доносе, успостављена је равнотежа у виду кружног тока из којег произилази једнакост између гозбе и даривања. Знамо да су гозбе некада биле скромније и да су врло често биле праћене симболичким даровима. Између ове скромности и симболике могуће је повући паралелу која је све до данас опстала на истој релацији, мада је осавремењена и у материјалном погледу подигнута на виши ниво.

С обзиром да су дарови намењени младенцима, да гозбу припремају њихови родитељи, а да дарове доносе гости, јасно је да цео терет ритуала пада на организатора. Сватови троше своја материјална средства, али су због тога дочекани и угошћени, тако да се у целокупном односу налазе на истој релацији. Однос између организатора и сватова, односно између гозбе и дарова, своди се на „новчано еквивалентну размену“.³⁴

Даривање у посмртном ритуалу

У српској традиционалној култури значајно место заузима обредно даривање у посмртном ритуалу. Имајући у виду веровање по коме покојници настављају живот у загробном свету, живи сродници настоје да им одмах након смрти припреме хране и пића како не би били гладни и жедни. Из жеље да се удовољи покојницима настала су подушја. Мртвима се приносила жртва у храни и пићу како они ни у чему не би оскудевали на оном свету и како се не би светили живима. У селу Остра даће називају „годетима“. За њих се кува панаија, меси хлеб, припрема црно вино, посна или мрсна храна и воће. Панаија се некада спремала кувањем пшенице, док се у последње време у њу стављају шећер и ораси. Вино у посмртном ритуалу аналогно је Христовој крви.

У нашем народу је све до данас очувано веровање да за душу умрлога ваља припремити што више хране. Она представља жртву чији је циљ да се обезбеди здравље и напредак живих чланова.

До пре двадесетак година у чачанским селима је постојао обичај по коме су сви који долазе на сахрану доносили прилоге у јелу и пићу. Прилог се доносио у прилошким корпама у које се стављало печено пиле, вино, сир, ле-пиња, колачи и воће. Сва прикупљена храна се стављала на заједничку трпезу како би је сви ритуално појели. На овај начин су сви учесници у обреду приносили жртву не само преминулој особи, већ и њеним раније преминулим члановима фамилије.

У чачанским приградским насељима (Атеница, Кулиновци, Лозница, Трубушани, Љубић...) се почетком седамдесетих година изгубио обичај ношења дара у прилошким корпама, али се развио нови обичај који је опстао и успешно функционише све до данас. Уместо неконтролисаног доношења и гоми-

33 Ivan Kovačević, *Odnos razmene dara u savremenom svadbenom ritualu*, Etnoantropološki problemi, knj. 2, Beograd, 1987, 37.

34 Ivan Kovačević, op. cit., 39.

лања хране, домаћину се даје новац који он користи за оно што му је у погребном ритуалу неопходно. Новац за ту намену скупља посебно одређено лице.

Једно место за столом се обавезно остављало празно, јер је оно било (и још увек је) намењено покојнику. За његову душу се пре испијања обавезно по мало вина или ракије просипало на земљу.

Учесници погребна, а пре свега блиски рођаци, дарују умрлог разним поклонима. Најчешће су то слаткиши, воће, цвеће, па и делови одеће. Наташа Благојевић бележи појаву слања дарова неком раније преминулом сроднику.³⁵ Данас покојника и у градској и у сеоској средини дарују венцем и цвећем. Употреба пластичних венаца као дара се скоро потпуно изгубила.

На гробу, покојнику се остављају храна и пиће после сваког подушја. Храна се постављала на земљу, јер се веровало да ће покојници тако лакше „приступити даровима“.³⁶ Често се храна са гроба дели сиротињи, јер народ верује да ће она и на тај начин стићи до покојника. Када се дели храна намењена души преминулог, у чачанском крају се обично каже: „Узми, ваља се.“

Обичај даривања покојника новцем води порекло од некадашњег даривања материјалним добрима (пешкири, ћебад, ћилими, гардероба и сл.). Сродници који се опраштају од покојника стављају на његов одар новац или, још чешће, бацају метални новац у раку за покојником. Циљ овог обредног детаља јесте да се покојнику плати пут до другог света.

Чином сахране брига родбине за покојника тек почиње.³⁷ Због тога блиски сродници настоје да што чешће посећују покојников гроб, пале свеће и износе храну. Следи даривање гроба о свим подушјима и већим празницима. Тада се приношењем жртве у виду хране намењене за душу умрлог живи подсећају својих преминулих предака.

Паљење обредних ватри за душу умрлога се у неку руку може сматрати даром, пошто је улога светлости у посмртном ритуалу добро позната. У том циљу Слободан Зечевић бележи обичај паљења колективних обредних ватри на централном сеоском простору уочи Белих поклада.³⁸ Овај вид приношења жртве не постоји у чачанском крају, али је зато веома распрострањена појава ношења и паљења свећа свих учесника у погребу, као и приликом свих посета покојниковом гробу. Свеће се за душе умрлих пале и у цркви.

У знак захвалности за указану помоћ у обављању сахране и спровођењу подушја, домаћин дарује особе које су том приликом биле ангажоване. Најпре особама које су копале раку поклањају по кошуљу, које због напретка „остатка“ треба да буду беле боје. Некада се копање раке плаћало новцем, а поред тога домаћин их је даривао и пешкиром. Ово се у понеким местима очувало и данас.

Особе које носе крст, панаију, а у последње време и слику покојника, као и свештеник, бивају даривани пешкиром. Пешкирима се ките и особе које носе покојника.

35 Наташа Благојевић, *Погребни обичаји*, Гласник Етнографског музеја 48, Београд, 1984, 285.

36 Сретен Петровић, *Српска митологија*, Београд, 2004, 698.

37 Добрила Братић, *Посмртни ритуал*, Гласник Етнографског музеја 57, Београд, 1993, 279.

38 Слободан Зечевић, *Култи мртвих код Срба*, Београд, 1982, 87.

У селима око Чачка особа која је кувала панаију добија од домаћина кошуљу. Остали учесници добијају мараме, кецеље или материјале за блузе и сукње. Најчешће се сви ови дарови уручују на дан када се даје четрдесет дана покојнику. Ови обичаји су сачувани и до данас у мање или више измењеном облику.

Домаћин, осим што купује црне мараме и кошуље за оне сроднике који ће бити рушни за покојником, у неким селима (Остра, Мрчајевци, Бечањ, Мојсиње...) купује и мараме и кошуље у боји за разрушавање о четрдесетодневном или годишњем помену. Ова појава је у приградским насељима, али и у самом граду, веома ретка.

Дар и даривање у годишњем циклусу

Целокупан низ обредних радњи везаних за годишњи циклус праћен је даром као веома значајним магијским, верским па и културним детаљем. Осим жеље да се некеме укаже пажња, даривање у оквиру годишњег циклуса има дубоку духовну позадину. Приношењем хране за Бадње вече слави се почетак Нове године или „новог пролећа“.³⁹ Жеља да се умилостиве божанска бића прати целокупан божићни циклус. Уочи Божића у кући се очекивао долазак Божанства⁴⁰, па се због тога припремала богата трпеза. Божићни дарови представљају вид приношења жртве, како божанству, тако и преминулим прецима, сунцу и вегетацији.

Божићни дарови се приносе и у сврху имитативне магије. Жеља домаћина и свих укућана јесте да се богатство божићне вечере пренесе на богатство и изобилје у читавој наредној години.

Најјаснија жртва у божићном циклусу свакако је чесница. Ради се о обредној жртви од које прво парче припада Богу⁴¹, док се остала парчад равноправно деле осталим учесницима гозбе. У сеоској средини се у чесницу пре печења стављају новац и остали привредни симболи, тако да она особа која у свом комаду добије нешто од тога, сматра то божијим даром. У градској средини се у чесницу ставља само новац.

Бадњак је симбол божанства. Њему се упућују поздрави и молитве.⁴² Дарује се медом, разним зрневљем, шећером, па и бомбонама. Стога се према њему поступа као према живој личности.⁴³

По народном веровању божанство је оличено и у положајнику, па је због тога овој личности придаван посебан значај. Даривање положајника је стари обичај који је још увек веома присутан у чачанском крају. Особа која на Божић прва уђе у нечију кућу сматра се положајником, односно „божанством“ које доноси срећу. Због тога се положајник богато гости и дарује разним поклонима. Некада је добијао кошуљу, чарапе, рукавице, па чак и губер или ћи-

39 Татомир Вукановић, *Срби на Косову II*, Врање, 1986, 343.

40 Душан Бандић, *Народна религија Срба у 100 појмова*, Београд, 2004, 300.

41 Веселин Чајкановић, *О српском врховном богу*, Београд, 1941, 134.

42 Сретен Петровић, *н. д.*, 696.

43 Сретен Петровић, *н. д.*, 697.

лим. Данас се за положајника купују кошуља, мајица, чарапе. Често се уз тај дар поклања и новац, док неко дарује само новац.

За Божић су сви укућани добијали од домаћина понеки поклон. Тада су се у знак радости због Христовог рођења принављали сви укућани. Ово правило се очувало све до данашњих дана. Многе чачанске градске породице настоје да за Божић купе нешто за кућу, верујући да ће им цела година бити напредна.

Календарска Нова година у последњих педесетак година обилује разним поклонима које укућани, пријатељи и сродници дарују једни другима. Овај обичај је новијег датума и у наше крајеве је стигао из западних земаља. Дарови испод јелке заузимају значајно место у савременој етнологији. Дубоко су се укоренили „Деда Мразови дарови“ који су заузели значајно место у нашој свеукупној култури.

Дејинци, Мајтернице и *Оци* се обележавају обавезним чином даривања. Дар у овом случају има улогу одвезивања. У новије време везивање има симболичну улогу, док дар и даривање доминирају. Некада су дарови за ове прилике били веома скромни (суве шљиве или колачи од сувих шљива, лешници, ораси..), док се данас поклањају играчке, гардероба, а неко деци плете џемпере, шалове или капе (Љубић, Прељина...).

И на празник Светог Саве деца добијају дарове. У последњих десетак година деца која рецитију светосавске песме добијају дар (слаткише и црквене књиге) од Цркве. Овој акцији се придружио и Савез ратних војних инвалида који традиционално организује Светосавску академију у Дому културе у Чачку. Том приликом свако дете – посетилац добија поклон.

Дарови имају велики значај и у Белој покладној недељи. Маскирани учесници овог обредног церемонијала обилазе сеоска домаћинства, певају пригодне песме и изводе шале. За то добијају дарове од домаћице (јаја, слаткише, воће, а у новије време и новац). У последњих неколико година у селу Остра покладари, осим што обилазе домаћинства, посећују и сеоске продавнице, што је нови моменат у обичају. Од продавца добијају дарове (углавном слаткише и воће).

Младенци су празник оживеле природе и праћени су даривањем младих брачних парова и мале деце рођене у последњој години. Поклони које су младенци добијали за свој празник били су некада веома скромни, док се у последње време овој врсти даривања придаје велика важност. Уколико млади брачни пар није правео свадбу, дарови су богатији (готово истоветни као за свадбу).

И васкршњи празници су праћени разменом добара. Главни дар представља васкршње јаје које представља заметак новог света, као и клицу новог живота. Оно обухвата целокупан свет, као и „све клице добра и зла као и закон непрестаних рођења и процвата личности“.⁴⁴

Као и за Божић, сви укућани су и за Васкрс добијали нову гардеробу. Обичај је сачуван све до данас и садржи елементе свечарског расположења и радости због Христовог васкрснућа.

Васкршњи дарови су имали и практичну улогу – да се за наступајућу сезону набави потребна гардероба.

За Ђурђевдан, као изворни сточарски празник, клало се жртвено јагње да би се обезбедило здравље и напредак остале стоке. Ради се о „веома озбиљној жртви“⁴⁵ која је доста касније везана за Светог Георгија.

Крв жртвованог јагњета се сматрала светом. Изливала се у реку да би изазвала кишу или се закопавала у земљу како би обезбедила сигурну жетву.⁴⁶

Заветина је дан у години када се одређена заједница заветовала да ће баш тада молити (славити) за плодност усева.⁴⁷ Тај дан се у селу божанству вегетације, односно светитељу кога слави, приноси жртва у виду хране и пића са жељом да се богатство трпезе пренесе на богатство наступајуће аграрне године. За *заветину* се као жртва свецу заштитнику приносио колективни колач и заједничка свећа.

Колач, жито и свећа су обавезни реквизити у приношењу жртве домаћем, односно породичном светитељу приликом обележавања крсног имена. За славу домаћин припрема богату трпезу. Жртвована животиња (јагње или прасе) је обавезан прилог Богу. Богатством у јелу и пићу домаћин најпре жели да угости светитеља којег слави, а затим и све остале госте. Одувек се веровало да крсно име треба богато обележити и да за славу не треба ништа жалити.

Званице које долазе на славу одувек су доносиле поклоне за укућане. Раније су ти поклони били веома скромни – нека воћка за децу или шећер (Остра, Бечањ, Мрчајевци). Данас, поготово у градској средини, поклони који се носе на славу су много богатији и вреднији. Поред чоколада, кафе, шећера, ратлука, цвећа и пића, веома често се доносе посуће, украсни делови покућства, па чак и гардероба.

Даривање у осталим приликама

Одувек је српски народ велики значај придавао одласку у војску, па је због тога временом и ова појава добила своје место у етнолошкој пракси. Жеља родитеља да им син срећно одслужи војни рок и да се здрав врати кући, изражена је припремањем породичног весеља са великим бројем званица. При том се приређивала богата трпеза коју је пратио музички оркестар. Сви гости су том приликом војника даривали новцем. Некада су новац давали директно војнику када би се са њим поздрављали. У последње време званице новац дају одмах по доласку на испраћај, тако што га предају особи која све то уредно бележи.

45 : Веселин Чајкановић, *н. д.*, 135.

46 : Сретен Петровић, *н. д.*, 700.

47 : Милан Ђ. Милићевић, *Слава у Срба*, Годишњица Николе Чупића, књ. 1, Београд, 1877, 151.

Блиска родбина је одлазила на честитање и када се војник врати са одслужења. Том приликом су војника даривали кошуљом, ређе новцем. Овај се обичај назива *виђење*. У нашем народу влада мишљење да је војнику севап дати новац. Није редак случај да особа поклони новац и непознатом војнику, јер сматра да ће му то донети срећу.

У новије време је и полазак детета у школу праћен даривањем. Деца тим поводом најчешће добијају ћачку торбу, патике, јакну, гардеробу, школски прибор, па и играчке. У чачанској градској средини постоје и спорадични случајеви организовања славља са музиком у неком ресторану.

Догађај који је праћен даром јесте и обичај везан за изградњу куће и уселење у њу. У служби заштите своје породице човек је током изградње чинио низ магијских радњи приношења жртве и даривања за које је данас тешко рећи коме су све биле упућене. Данас се низ тих радњи спроводи „из обичаја“⁴⁸. Даривање у току изградње познато је многим народима. Посебна пажња се поклања копању, односно ударању темеља, дизању крова и уселењу. Постављање темеља или камена темељца, ако су у питању грађевине од општег друштвеног значаја, прате обичаји чији је основни смисао приношење жртве. Некада се на темељу клало јагње, прасе или петао, при чему се водило рачуна да се крв слије у темељ. Дешавало се да се глава жртвоване животиње закопа или зазида у темељ. Сличне примере налазимо и у народним песмама. Ово је данас делимично изобичајено. Па ипак, домаћин за копање темеља, постављање крова и уселење купује печено прасе или јагње и пиће како би почастио раднике и људе који дођу на честитање.

Када се постави први рог, домаћин га кити лесковом или неком другом граном, кошуљом или пешкирима. Родбина доноси дарове најчешће у посућу. Када се покрије кућа, домаћица све учеснике у изградњи дарује кошуљом. Кошуљу добијају и они који су радили на моби, као и они који раде за новац.

Централно место нове куће свакако је огњиште. Због великог значаја у митологији, сасвим је јасан разлог његовог даривања. До данас је очуван обичај да особа која дође на насеље, у недостатку правог шпорета у којем гори ватра, дарује електрични (у самом граду и већини приградских насеља).

Често се у част уселења припремала велика гозба са музиком. На насеље су се раније доносили скромнији дарови (тањери, судови, кофе...), док се данас овим даровима придаје прилична важност.

Велики значај у животу човека представља завршено школовање. Као и сваки други обред прелаза и овај нови обичај је праћен даривањем. Родбина, пријатељи и комшије, а пре свега родитељи, купују поклон и честитају успешно окончано школовање. Најчешће се дарују накит, комплети књига, новчаници, ташне, гардероба, а богатији купују и аутомобиле.

У последњих педесетак година све већу улогу у савременим обредима имају рођендани, посебно први и осамнаести. Поклонима поводом ових датума придаје се велика важност, а родитељи припремају рођенданско весеље. Слављеници најчешће добијају накит и гардеробу. За остале рођендане се

48 Breda Vlahović, *Darivanje kuće u toku njene izgradnje*, Etnoantropološki problemi, knj. 2, Beograd, 1987, 69.

приређује ручак за најужу породицу. Деца у клубовима праве журке у којима учествују њихови вршњаци који доносе симболичне поклоне.

У српској традиционалној култури је постојао обичај даривања када неко први пут уђе у кућу. Ова појава је свакако у вези са предхришћанским схватањем по коме сваки гост представља божанство. Данас се углавном дарују мала деца која најчешће добијају јаја као симбол живота и брашно као симбол плодности. Чешћи случај да поред јаја и брашна деца добију и неки одевни предмет, играчку или неки слаткиш. У градској средини у последње време као дарови изостају јаја и брашно.

Значајну улогу има и даривање икона у црквама и кивота у манастирима. Верује се да од величине дара зависи узвраћена божија милост. Најчешће се, осим новца, поклањају вино, шећер, мед, уље, јаја, пешкири, чаршави, сапун, цвеће, па и аграрни плодови. Даривање овакве врсте се врши уз молитву. На сличан начин се врши и даривање светих извора и вода.

И испраћај у пензију је праћен даром. Најчешће се удружи више колега како би поклонили заједнички поклон (сат, књигу, телевизор, бицикл...).

Велику улогу у савременом животу има и даривање пословних партнера и људи од утицаја због неке учињене услуге. Уз извесни опрез, овде можемо прибројати и даривање лекара за успешно обављену интервенцију.

* *
*

У сваком случају, дар је присутан свуда и на сваком месту. Верно прати човека на његовом целокупном животном путу. У складу са временским, магичким, религиозним, па и модним трендом, начин на који се спроводи даривање је разноврсно и свеобухватно.

Дар прати човека у свим кључним животним догађањима, без обзира дали се при томе радује или тугује. Даром се раздвајају две фазе и два стања.

Улога дара у целокупном обредном животу човека јесте да му улепша све значајне тренутке, да се радује и да буде срећан. Дар се чува као вредна успомена, јер употребом дара човек се радо сећа особе која је одређени предмет учинила даром.

О дару и његовој улози у животу човека се може још много говорити. Разлози и начини даривања су веома широки и разноврсни. Дар се дуго памти, али и обавезује.

Gift and Gift Giving in Cacak Region

Gift presents the relation between two persons or two groups of people. Gift presents a means of communication between ordinary men and supernatural beings in cultural and above all in religious context. By giving a gift, we want to express, establish or make stronger a friendship or affection of an individual or a group.

The need for giving a gift in Cacak region is connected with both individual and group events. Giving gifts is present in numerous rituals, of life and annual cycle.

Primordial men's wish is to by giving a gift not only make a close and cordial relationship with the person who is receiving it but to get the affection of higher, supernatural beings.

Gaining of God's mercy, according to people's belief, is possible to achieve by giving charity, where a beggar is intermediary between a human and supernatural being.

A great importance in the spiritual culture of Cacak region has a gift and gift giving in the lifecycle which means that the act itself marks men's entire life cycle. We cannot imagine a birth of a child, baptize, birthday celebrations without gift giving which is a highlight of these events.

Weddings are abundant in gift giving. A bride is a central figure who gets and gives gifts. Even the funeral rituals cannot be carried out without gift giving in a specifically and magically determined moment.

In the annual cycle a gift plays a special role. Bringing in straw and Christmas tree, as well as giving gifts to a person who comes into the house first at Christmas, are central part of the ceremony. By giving an Easter egg we want to transfer life energy to the person who receives the egg.

Everyday events are also followed by gift giving as a kind of care and good manners of the persons who give and receive gifts.

A gift is a present in all crucial life events, no matter if these events are happy or sad ones. A gift separates two phases and two states.

The role of a gift is to make life more beautiful in all important moments of a man's life, to make him happy and cheerful. A gift is preserved like a valuable memory; by using a gift one remembers a gift donor with pleasure.

A lot can be said about gifts and their role in humans' life. The reasons and ways of gift giving are very different and numerous. A gift is memorable but also bonding.

Snežana Šaponjić-Ašanin

Le don et la donation dans la région de Čačak

Le don est présenté par le rapport et la relation de deux individus ou deux groupes de personnes. Dans le contexte culturel et avant tout religieux, le don est défini comme un moyen de communication entre l'individu ordinaire et les êtres supérieurs surnaturels. Par le don, on désire montrer, établir ou renforcer l'amitié ou la bienveillance d'un individu ou d'un groupe.

La nécessité d'un présent dans la région de Čačak est liée à des événements individuels ou groupés. La donation est présente dans plusieurs rites, de cycle tant existentiel qu'annuel.

Le désir primordial de l'homme est aussi, par l'intermédiaire des rites de donation, en dehors du contact familial et amical réalisé avec la personne qui reçoit le cadeau, d'établir la faveur des êtres supérieurs, surnaturels.

L'acquisition de la grâce de Dieu, selon les croyances populaires, peut être réalisée en faisant l'aumône, quand le mendiant se montre comme intermédiaire entre l'être humain et l'être surnaturel.

Une grande importance dans la culture spirituelle entière de la région de Čačak possèdent le don et la donation dans le cycle de la vie, ce qui veut dire que le geste de recevoir et de donner les cadeaux suit l'homme à travers sa voie existentielle entière. On ne peut imaginer la naissance d'un enfant, le baptême, la fête d'anniversaire, sans célébration dont la culmination est manifestée par l'action de donner et de recevoir un présent.

Les coutumes de mariage abondent en cadeaux et donations. La personnalité centrale, qui aussi bien reçoit que donne les cadeaux, est la mariée. Ni les rituels posthumes ne peuvent être effectués sans donner un présent à un instant magique précisément déterminé.

Dans le cycle annuel, le don joue un rôle très important. L'apport de la paille et de l'arbre de Noël, ainsi que la donation de la personne qui entre la première dans la maison le jour de Noël, sont les événements centraux du cérémonial. En offrant l'œuf de Pâques, on désire transmettre l'énergie vitale sur la personne qui reçoit le don.

Les événements quotidiens de la vie sont accompagnés de cadeaux, comme forme d'énonciation d'égards et de bonne éducation de la personne qui offre le cadeau et de celle qui reçoit le présent.

Le don suit l'homme dans toutes les aventures-clé de la vie, sans tenir compte toutefois s'il se réjouit ou s'il est triste. Par le cadeau se séparent deux phases et deux états.

Le rôle du don dans la vie rituelle entière de l'individu est de lui embellir les instants significatifs, qu'il jouit et qu'il soit heureux. Le cadeau se garde comme un souvenir précieux, car par son utilisation, l'homme se souvient avec plaisir de la personne qui a fait de cet objet déterminé le cadeau.

Sur le présent et son rôle dans la vie d'un individu, on peut largement s'entretenir. Les raisons et les manières de donation sont très vastes et diverses. Le cadeau est retenu dans la mémoire pour longtemps, mais aussi il oblige.

Snežana Šaponjić-Ašanin

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

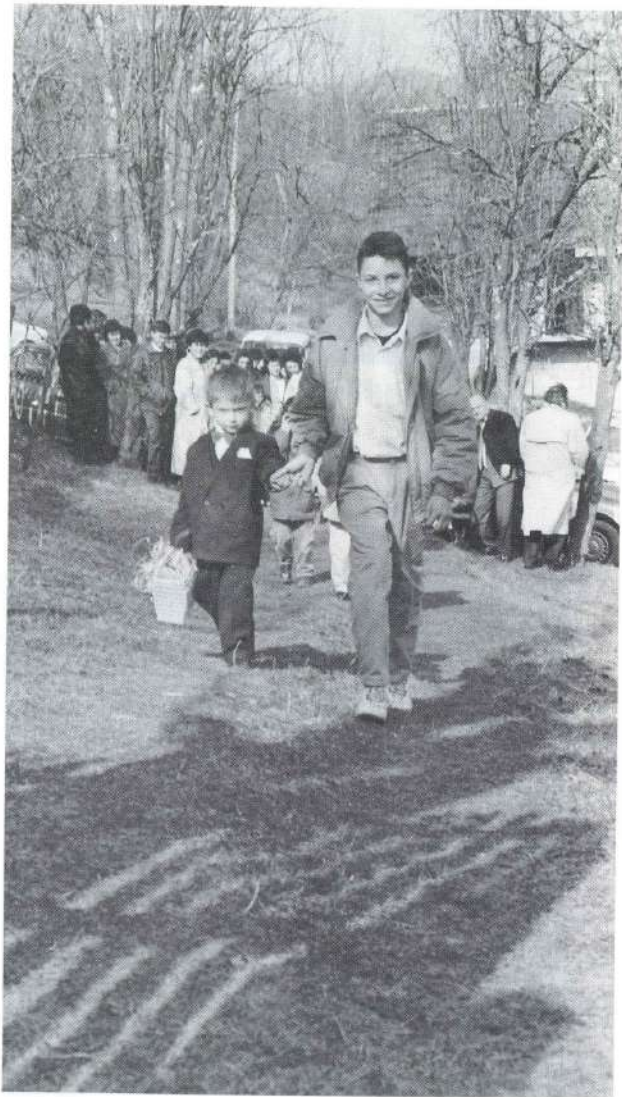
... ..

Даривање иконе у манастиру Јовање
(Васкрс 2004)

Даривање младенаца (огртање)
ћилимом (Гуча 1990)

Корпа са иглама као дар у свадбеном церемонијалу
(Граб 1990)

Даривање на свадби (Гуча 1990)

Даривање накончета (Бресница 1990)

Плаћање улаза у двориште након венчања, као дар домаћина (Бресница 1990)

Пријатељски колач као дар (Гуча 1990)

Даривање и „откуп“ барјака на свадби (Гуча 1990)

Зетови на крову куће очекују дар од свекрве (Бресница 1990)

Даривање положајника (Божић, Доња Горевница 2004)

Даривање градских покладара од стране запослених у Туристичкој организацији Чачка (Бела недеља, Чачак 2005)

Покладари са прикупљеним даровима (Бела недеља, Остра 2005)

Радован М.
МАРИНКОВИЋ

ПАРОХИЈАНИ ЦРКВЕ У ГОРАЧИЋИМА ПОГИНУЛИ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

UDK: 94(497.11)

АПСТРАКТ: *Историчари и дружи истраживачи, који проучавају догађаје из Другог светског рата (1941-1945) у Србији, у новије време све више користе протоколе умрлих у које су свештеници уносили податке о погинулима својих парохијана, свеједно којој су оружаној формацији припадали или су стиприпадали као цивили. Овај рад, снагом аутентичних извора, показује – на примеру цркве у Горачићима (Драгачево, западна Србија) – да се према њим подацима треба критички односити због тога што су, неретко, свештеници заборављали да у протоколе умрлих унесу податке о не малом броју погинулих.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Горачићи, Губеревци, црква, парохија, свештеник, рат, војник, четник, партизан, погинули, протокол умрлих, гробље, заборав*

Тек у новије време сви који проучавају догађаје из Другог светског рата, од 1941. до 1945. године, наглашеније но њихови претходници, користе и протоколе умрлих. Верују да су подаци из њих веродостојни, пошто, вршећи опела, свештеници нису имали разлоге да у те књиге уносе податке који нису истинити. Углавном нису правили разлике међу покојницима, свеједно којим су оружаним формацијама или политичким покретима припадали, или су цивили.

У протоколе умрлих свештенослужитељи су уносили припаднике Југословенске војске, Југословенске војске у отаџбини (четници Драгољуба Драже Михаиловића), четника Косте Пећанца, партизанских јединица, љотићевских одреда и Недићеве државне страже. Наравно, и цивиле. У одговарајуће рубрике уписивали су: име и презиме погубалца, године старости, узрок смрти и у које је гробље сахрањен.

Најчешће су у рубрику „узрок смрти“ уписивали само „погинуо“, посебно за оне који су страдали од немачке оружане силе, пошто је, од 1942. године, постојала наредба, и то изричита, да се никако не сме уписати у протокол да је неко страдао од припадника окупаторских јединица. И неки други подаци нису потпуни, па је време да се расветле појединости о страдању тих људи.

Уз све друго, ни сви погубалци нису уписани у протоколе умрлих. Чак и неки за које се сигурно зна да су опојани и да су их сродници сахранили. Ово се може протумачити чињеницом да су у ове књиге свештеници уносили податке углавном по обављеном опелу, после сахране, па је немар учинио своје. Истина, таквих је случајева мање, али их има, свеједно коме су политичком покрету или оружаној формацији покојници припадали. Да су накнадно уписивани, потврђује истина да није поштована хронологија погубија.

Ово се уочава и из протокола умрлих цркве Свете Богородице у драгачевским Горачићима, у којој су, од 1941. до 1945. године, службовали свеште-

ници: Миодраг – Драган Шолајић, Бранко Цисарж, Јовиша Танасковић, а повремено су стизали у помоћ и јереји цркве у Гучи.

Примери из Горачића, на које указујемо, истраживаче упозоравају на опрез – много је више погибалаца у свим парохијама, него што их је уписано у протоколе умрлих.

Погибалци и узроци смрти

- 29. новембар 1941: Миладин Чворовић из Горачића – „убили га Немци“.⁽¹⁾
- 28. новембар 1941: Давид Давидовић из Горачића – „погинуо у Гучи“.⁽²⁾
- 8. децембар 1941: Крстомир Ружичић из Горачића – „погинуо на планини Јелици, убио га један комуниста“.⁽³⁾
- 14. октобар 1941: Радиша Басарић из Губереваца – „погинуо у борби на Краљеву“.⁽⁴⁾
- 27. јануар 1942: Јеремија Јечменић из Губереваца – „као комуниста убијен по налогу војводе Мојсиловића“.⁽⁵⁾
- 4. децембар 1942: Миломир Кнежевић из Горачића – „умро као ратни заробљеник у Немачкој“.⁽⁶⁾
- 14. октобар 1941: Петар Продановић из Лука (Драгачево), живео у Горачићима – „погинуо од ватр[еног] оружја“.⁽⁷⁾
- 14. октобар 1941: Душан Плазинић, учитељ из Губереваца – „погинуо у борби против Немаца“.⁽⁸⁾
- 24. август 1942: Андрија Главоњић из Горачића – „погинуо од пушке“.⁽⁹⁾
- 31. децембар 1942: Божидар Ђуровић из Горачића – „стрељан од четника“.⁽¹⁰⁾
- 18. јун 1943: Јулијана Радосавчевић из Горачића – „убијена од непознатих људи“.⁽¹¹⁾
- 28. јул 1943: Лена Ракићевић из Губереваца – „убијена од непознатих лица“.⁽¹²⁾
- 28. јул 1943: Миланка Ракићевић из Губереваца – „убијена од непознатих лица“.⁽¹³⁾
- 28. јул 1943: Душанка Албић из Губереваца – „убијена од непознатих лица“.⁽¹⁴⁾
- 19. август 1943: Никола Ника Јеринић из Горачића – „убијен од непознатих људи“.⁽¹⁵⁾
- 19. август 1943: Станојка Поповић из Горачића – „убијена по кривици од бугарских војника“.⁽¹⁶⁾
- 27. август 1943: Добросав Петковић из Горачића – „убијен од окупаторских власти“.⁽¹⁷⁾
- 27. август 1943: Миодраг Парезановић из Горачића – „убијен од окупаторских власти“.⁽¹⁸⁾
- 31. октобар 1943: Михаило Пантовић из Горачића – „убијен од немачких окупаторских власти у бекству“.⁽¹⁹⁾
- 27. октобар 1943: Будимир Ђендић из Губереваца – „погинуо у борби од партизана“.⁽²⁰⁾

- Новембар 1943: Душан Јечменић из Губереваца – „погинуо у борби против Немаца.“⁽²¹⁾
- 23. октобар 1943: Серафим Ђоковић из Горачића – „убијен од четника.“⁽²²⁾
- 7. фебруар 1944: Томо Ђоковић – Чворовић из Горачића – „умро од последица ране задобијене у борби са партизанима.“⁽²³⁾
- 6. април 1944: Војимир Станишић из Губереваца – „погинуо у борби против партизана.“⁽²⁴⁾
- 26. март 1944: Драгић Суруџић из Горачића – „погинуо у борби са комунистима.“⁽²⁵⁾
- 26. март 1944: Срећко Цогољевић из Губереваца – „погинуо у борби са комунистима.“⁽²⁶⁾
- 29. август 1944: Љубиша Јечменић из Губереваца – „погинуо у борби против партизана.“⁽²⁷⁾
- 29. август 1944: Радосав Ракићевић из Губереваца – „погинуо у борби против партизана.“⁽²⁸⁾
- 10. октобар 1944: Драгутин Плазинић из Губереваца – „погинуо у борби против партизана.“⁽²⁹⁾
- 24. фебруар 1945: Сретен Ђендић из Губереваца – умро „од пушчане ране у стомаку.“⁽³⁰⁾
- 5. фебруар 1945: Жарко Стојановић из Горачића – „стрелян од војника Југ[ословенске] армије.“⁽³¹⁾
- 19. фебруар 1945: Ђурђе Петковић из Горачића – „стрелян од војника Југ[ословенске] армије у Гучи.“⁽³²⁾
- 4. април 1945: Драгољуб В. Ђендић из Губереваца – „стрелян од војника Југ[ословенске] армије.“⁽³³⁾
- 30. јул 1945: Милинко Поповић из Горачића – „погинуо као војник Југосл[овенске] армије у Такову.“⁽³⁴⁾
- 4. септембар 1945: Душан Вујичић из Губереваца – „погинуо као војник Југос[ловенске] армије.“⁽³⁵⁾
- 4. септембар 1945: Јоксим Јањић из Горачића – „погинуо као четник.“⁽³⁶⁾
- 19. март 1945: Милован Радојичић из Горачића – „погинуо као војник Југ[ословенске] армије.“⁽³⁷⁾
- 29. април 1945: Живојин Поповић из Горачића – „погинуо као војник Југ[ословенске] армије.“⁽³⁸⁾
- 2. мај 1945: Радојко Вукајловић из Губереваца – „погинуо као војник Југ[ословенске] армије.“⁽³⁹⁾
- 3. јануар 1945: Драгољуб Суруџић из Горачића – „погинуо као војник Југ[ословенске] армије од непознатих људи“ у Губеревцима (Драгачево)⁽⁴⁰⁾

Разјашњења¹

Све ове погибје покушаћемо да разјаснимо:

1. Био је борац Драгачевског батаљона Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“; немачка јединица убила га при уласку у Гучу („Чачански крај у НОБ – пали борци и жртве“, Центар за културу, Чачак, 1977).

2. Био је борац Драгачевског батаљона Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“; погинуо у Гучи када је немачка авијација бомбардовала ову варошицу. Сахрањен је на Јоровића гробљу у Горачићима, где му је брат Љубинко исклесаво споменик са оваквим епитафом: „Давидовић Давид син покој. Драгомира и Станојке из Горачића погине у народној борби 21 XI 1941 г. у своји 16 година у Гучи. Вође је сарањен“. Датум у епитафу је очигледно погрешан.

3. Када је крајем новембра 1941. године пропао партизански покрет, појединци из њихових јединица пребацивали су се преко планине Јелице и Драгачева у Стари Влах. Те мање групе сукобљавале су се са четницима. Ружичић се задесио, секући дрва, у близини једне такве чарке. Неко је опалио из пиштоља и овај сељак је погинуо. После рата тим људима – припадницима четника је суђено и један је осуђен на смрт, а казна је извршена. И тај погубалац није уписан у протокол умрлих.

4. Погинуо као припадник Југословенске војске у отаџбини при опсади Краљева.

5. Био је члан руководства КПЈ у Драгачеву, ухватили га четници и убили.

6. Кнежевић није једини од Горачанаца и Губеревчана који су као ратни заробљеници страдали у Немачкој. Пошто нису опојани, у протокол умрлих у Горачићима нису унети: Велимир Вукашиновић и Душан Зимоњић из Горачића.

7. Продановић се призетио у Горачиће. Погинуо је као припадник Југословенске војске у отаџбини при опсади Краљева. Сахрањен је на Сјеничића гробљу у Горачићима.

8. Био је борац Драгачевског батаљона Чачанског НОП одреда; погинуо је при опсади Краљева. Сахрањен је на Плазенића гробљу у Губеревцима.

9. Био је један од руководиоца КПЈ у Драгачеву. Скривао се у Грабу. Када су га жандарми опколили, бранио се, последњу бомбу ставио је под себе и погинуо. Споменик му се налази на Зимоњића гробљу, где је сахрањен. У споменик је уклесано: „Андрија Главоњић из Горачића рођен 1921 године као првоборац за ослобођење наше земље од фашистичке окупације и класног непријатеља погинуо од стране издајника наших народа 1942 год. Његов живот био је испуњен патриотизмом и напредним идејама због чега је и живот дао борећи се за велике идеале радног човечанства...“

1 Судбине погинулих разјашњене су, не само коришћењем расположивих докумената и књига, већ и у њиховим породицама.

10. Био је 1941. године борац Драгачевског батаљона Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“. Мобилисан је у четничку јединицу и стрељан, под нерасветљеним околностима, у Репушњаку (Горњи Дубац). Тело му је пренето и сахрањено на гробљу у засеоку Драгачица. Он је ванбрачни син Милице Ђуровић. Уписан је у споменик који је она подигла свом мужу: „Велимир Ђуровић из Горачића пож. 27 год. војник 1. чете 3. батаљона 10-ог пука учествовао у рату од 1912, 1913, 1914 а погине 1915 год. на аустринском фронту. Божићар син Милице Ђуровић борац партизанског одреда учествовао у борби против окупатора 1941 год. Поживи 22 год. а погине у селу Дебели Јасен 20 – XII 1943 год. јер није хтео бра[т]ско убилачки рат. Овде је сарањен. Бог да му душу прости“.

11. У књизи „Чачански крај у НОБ – пали борци и жртве“ (стр. 12) пише: „Заклали је четници“. Заиста, она јесте заклана. Никад нису утврђени разлози. Поред ње, у ову књигу је унесен и њен супруг Здравко, иза кога се каже: „Отерали га од куће четници и предали Немцима 1943. године; од тада му се губи сваки траг“. Ни у случају овог човека мотиви одвођења и страдања нису разјашњени.

12. Када је уморена, Лена Ракићевић имала је 55 година. Одвели су је четници у Брезовице и заклали са кћеркама Миланком и Душанком. Приписивано им је да су сарађивале са Немцима, али ово није утврђено.

13. Миланка је тада имала 19 година. Она је кћерка Лене Ракићевић.

14. Душанка Албић је кћерка Лене Ракићевић. За њу се привенчао Милош Албић из чачанске Бањице. Он је 1941. године био један од првих бораца Јеличког четничког одреда Југословенске војске у отаџбини. До смрти (умро је у чачанској Трнави почетком 2004. године) категорички је тврдио да његова супруга, ташта и супругина сестра нису сарађивале са Немцима. Ово и данас тврде старији житељи Губереваца. Мотив овог злочина није утврђен. Ипак, ни једна од њих није уписана у књигу „Чачански крај у НОБ – пали борци и жртве“.

15. Ника – Никола Јеринић био је активни припадник Југословенске војске у отаџбини. У Чачку се задесио када су бугарске јединице палиле Драгачево и хапсиле сељаке. Да би их избегао, враћао се кући, са Милутином Главоњићем и својим сином Видојем, идући преко Бањице. Када су ушли у планину Јелицу, пресрела их је група припадника Чачанског партизанског одреда. Главоњића и Видоја Јеринића су пустили, а Нику Јеринића су обесили. Тако се приповеда у Горачићима. Сахрањен је на Петковића гробљу у Горачићима, а у споменик му је уклесано: „Никола Јеринић из Горачића честит и угледан ратник поживи 40 год. а погине од комуниста а подлеже везивању... умре 18 авг. 1943 год...“ Део епитафа је опузнуо. За један дан се разликују датуми смрти.

16. Тога дана бугарски окупаторски војници палили су куће, хапсили и убијали људе по Драгачеву. Ухватили су и ову жену и убили је; није се радило ни о каквој њеној кривици.

17. У књизи „Чачански крај у НОБ – пали борци и жртве“ (стр. 11) пише: „Мобилисали га четници и отерали на планину Чемерно, где је стрељан 27. септембра 1943“. Разлика у датумима је месец дана. Нису познате околности под којима је изгубио живот.

18. По свој прилици страдао је кад и Добросав Петковић на планини Чемерно. У протокол умрлих уписан је тачан датум – 27. август 1943. Неспорно је да су били мобилисани у четничку јединицу, да су отишли на планину Чемерно, где је био некакав скуп Југословенске војске у отаџбини, а шта се тамо догодило, може да се нагађа (отказивање послушности или покушај дезертирања – само су претпоставке). Нису га убили Немци.

19. У књизи „Чачански крај у НОБ – пали борци и жртве“ (стр. 11) пише да је Пантовић рођен у Горачићима, а он се из Виче призетио у Горачиће. Убијен је недалеко од своје куће када је покушао да се склони испред једне немачке јединице која је изводила рацију и пљачкала у Горачићима. Право му је име Мијаило. У књизи „Чачански крај у НОБ – пали борци и жртве“, (стр. 11), пише да су га убили бугарски војници, што није тачно.

20. Био је мобилисан у Југословенску војску у отаџбини. Погинуо је негде у Старом Влаху.

21. Погинуо је као борац Друге пролетерске бригаде 4. децембра 1943. године у борби против Немаца у Пријепољу. Тада је био командант Чачанског батаљона у овој бригади. Проглашен је за народног хероја Југославије. Уписан је у протокол умрлих по свој прилици накнадно, што се уочава и код других страдалника. Произилази да су свештеници имали некакве своје посебне тевтере, из којих су касније податке преносили у матичну књигу.

22. Био је 1941. године борац Драгачевског батаљона Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“. У књизи „Чачански крај у НОБ – пали борци и жртве“ пише: „Присилно га мобилисали четници и убили на Златару 23. октобра 1943“. По свој прилици, он је покушао да, у току борбе, пређе на страну партизана, није у томе успео и то га је, као дезертера, стајало живота.

23. Умро је у болници у Чачку, али је сахрањен у Горачићима.

24. Станишић је погинуо као припадник Југословенске војске у отаџбини у селу Осоници (планина Чемерно), које је тада припадало драгачевском срезу.

25. Мобилисан је у Југословенску војску у отаџбини и погинуо у селу Глеђици у Старом Влаху.

26. И Цогољевић је доживео судбину Сурудића.

27. Мобилисан у Југословенску војску у отаџбини и погинуо на Копаонику.

28. И Ракићевић је погинуо на Копаонику као мобилисани припадник Југословенске војске у отаџбини.

29. Мобилисан је у Југословенску војску у отаџбини и погинуо код Аранђеловца.

30. Свакако је рањен у некаквој борби. Појединости су непознате.

31. Био припадник Југословенске војске у отаџбини; ухваћен код своје куће и стрељан код општинске зграде у Горачићима, без икаквог суђења.

32. Био је припадник Југословенске војске у отаџбини, па се крајем 1944. године одметнуо, ухваћен и стрељан. Сахрањен је на Петковића гробљу у Горачићима, где му је подигнут надгробни споменик, у који је уклесано: „Ево гроба неизбежног двора где се одмара тело од умора Ђурђа Петковића из Горачића рођен 7-X- 1886 год. добар економ бивши кмет села ратник – наредник од 1912 до 1918 г. Престави се у вечност 19. II -1945 г“. Свакако је споменик подигнут одмах после рата, па у епитаф није уписано како је изгубио живот.

33. Био припадник Југословенске војске у отаџбини. Стрелян је у Гучи.

34. У књигу „Чачански крај у НОБ – пали борци и жртве“ (стр. 12) уписано: „Борац КНОЈ-а; погинуо у Семедражи код Горњег Милановца у сукобу са четничким одметницима 30. јула 1945“. Био је мобилисан. КНОЈ је тадашњи Корпус народне одбране Југославије.

35. Мобилисан је у милицију. У књигу „Чачански крај у НОБ – пали борци“ (стр. 16) уписано: „Погинуо у Вичи у борби против одметника“. Према томе, није био војник, мада се та одредница налази и у протоколу умрлих.

36. Био активни припадник Југословенске војске у отаџбини; крајем 1944. године одметнуо се у шуму и погинуо у сукобу са милицијом у Горачињима. Сахрањен на свом имању поред Зимоњића гробља у Горачињима.

37. Радојичић је мобилисан у војску и погинуо као борац Седамнаесте мајевичке бригаде НОВЈ на Соколцу (Романија).

38. Мобилисан и као војник погинуо у Босанској Крупи (подаци су из књиге „Чачански крај у НОБ – пали борци и жртве“, стр. 11).

39. Мобилисан и као војник погинуо у месту Генералов Сто у Хрватској (подаци су из књиге „Чачански крај у НОБ – пали борци и жртве“, стр. 17).

40. Сурудић није био војник, већ милиционар. Живот је изгубио у сукобу са припадницима Југословенске војске у отаџбини (четницима) који су се скривали.

Нису уписани у протоколе умрлих

У протоколе умрлих нису унети они погибалци које нису опојали свештеници цркве у Горачињима. То су из Горачиња:

Велимир Вукашиновић заробљен је у Априлском рату 1941. и одведен у Немачку, где је умро 12. априла 1944.

Миодраг Главоњић, борац Драгачевског партизанског батаљона 1941. године, погинуо је као припадник Народноослободилачке војске у октобру 1944. године у Љубањама код Ужица.

Саво Главоњић, борац Драгачевског партизанског батаљона 1941. године, стреляли су га Немци у Чачку 5. децембра 1942. Опојан је. Сахрањен је на Зимоњића гробљу у Горачињима, где му је подигнут споменик. Није јасно због чега није уписан у протокол умрлих цркве у Горачињима.

Радисав Давидовић погинуо је као милиционар 8. септембра 1945. године у Гучи, опојан је и сахрањен у сеоском гробљу. Није јасно због чега се подаци о њему не налазе у матичној књизи умрлих цркве у Горачињима.

Душан Зимоњић заробљен је у Априлском рату 1941. и одведен у Немачку, где је страдао 18. априла 1942. Споменик му је подигнут на породичном имању.

Млађо Јевремчевић био је борац Народноослободилачке војске, рањен је на фронту и преминуо код своје куће 5. јуна 1948.¹

1 Припадници Народноослободилачке војске су углавном мобилисани војници.

Велимир Јелић, рођен у Горачићима, живео у Кулиновцима код Чачка, страдао је у Бањичком логору 19. августа 1943.

Миломир Кнежевић заробљен је у Априлском рату 1941. и одведен у Немачку, где је страдао 4. децембра 1941.

Борисав Пајовић, борац Јеличког четничког одреда Југословенске војске у отаџбини, погинуо је у борби против Немаца код Краљева 15. октобра 1941. На Јоровића гробљу у Горачићима, у споменик му је уклесано: „Борисав син Гвоздена и Гвозденије. Пајовић из Горачића рођен 1918 г. а погине 15. X 1941 г. на Краљеву као борац паде за слободу младос[т] даде у најлепшем цвету мајко мила ти се мене сети ја ти падок у смртној чети баш код ратарске школе где се одржи та велика борба. Изгубосмо не знам ко је први црна земља оста сва у крви. Подигните успомену моју да сам пао за слободу. Многе мајке осташе без сина сеје осташе без брата и овог пустог и несретног рата...“

Милован Петровић је, као талац, одведен у Бањички логор, одакле је интерниран у Немачку, где му се губи траг 1943. године.

Милован Радојичић погинуо је као борац Народноослободилачке војске у Сокоцу на Романији 19. марта 1945.

Душан Суруџић погинуо је као припадник Народноослободилачке војске код Славонског Брода 18. априла 1945.

Богољуб Станковић погинуо је као припадник Народноослободилачке војске код Сарајева 22. априла 1945.

Још више је оних који су из Губереваца у току рата изгубили живот, а нису уписани у протоколе умрлих цркве у Горачићима:

Младомир Вујиновић, војник Бивше Југословенске војске погинуо је у борби против Немаца у Хрватској 8. априла 1941.

Радоје Вукајловић погинуо је као припадник Народноослободилачке војске у Доњој Дубрави (Хрватска) 2. маја 1945.

Радојко Вукајловић је погинуо као припадник Народноослободилачке војске у Доњој Дубрави (Хрватска) 2. маја 1945.

Душан Вујичић је погинуо у Вичи, као милиционар, у борби против остатака Југословенске војске у отаџбини 4. септембра 1945.

Драгомир Јечменић, борац Драгачевског партизанског батаљона 1941. године, страдао је од припадника Југословенске војске у отаџбини у Властелицама (Драгачево) 16. марта 1943.

Миодраг Јечменић је одведен у Бањички логор, где је стрељан 7. јуна 1943.

Драгић Ковачевић, борац Драгачевског партизанског батаљона, потом мобилисани четник, који је под крај рата прешао у Народноослободилачку војску; разболео се још у току рата и умро у Сурдулици 17. децембра 1948.

Благоје Николић, борац Трнавског батаљона Чачанског НОП одреда 1941, погинуо је у борби против Немаца на Краљеву 11. октобра 1941.

Глигорије Плазинић је заробљен у Априлском рату 1941. и одведен у Немачку, где је страдао 3. јуна 1942.

Михаило Плазинић је као припадник Народноослободилачке војске тешко рањен и умро у болници у Љубљани 19. априла 1947.

Вуколина Ракићевић је страдала од припадника Југословенске војске у отаџбини у Губеревцима 1. јула 1943.

Андрија Ђендић је као припадник Народноослободилачке војске рањен и преминуо у болници у Бањи Ковиљачи 16. априла 1945.

Витомир Ђендић је као командир чете Југословенске војске у отаџбини на Копаонику у августу 1944. прешао у Народноослободилачку војску и погинуо у борби против Немаца у Славонском Броду 18. априла 1945.²

Ни ови подаци нису комплетни. Посебно за оне који су погинули као припадници Југословенске војске у отаџбини. Рецимо, из Горачића:

На породичном споменику Филиповићима у Јоровића гробљу уписано је: „Срећко В. Филиповић р[ођен] 1910 г. погинуо на Копаонику [1944] тамо је сарањен...“ Био је мобилисан у четнике.

На Ружичића гробљу у споменик без гроба (пошто је покојник погинуо у Вичи, Драгачево, и тамо сахрањен) уклесано је: „Рисим син Цветка и Цмиљке Ружичића еј немила смрти моја одма ли ми дође ја се нигде не одмориг и погибе као четник у Вичи 1945 год. живи 22 г. Спомен му подижу браћа Недељко и Саво“.

Не зна се гроб Срећка Чубрића, који је погинуо као четник под крај 1944. или почетком 1945. године у Трнави код Чачка.

Петар Душић, партизан 1941. године, потом припадник Југословенске војске у отаџбини, живот је изгубио у Босни.

Раденка Зимоњића, четника, убила је милиција код његове куће 1946. године, а споменик му није подигнут на Зимоњића гробљу, у коме је сахрањен.

Настас Спасојевић, четник, је, по пресуди Војног суда, обешен у Чачку.

Момир Зимоњић је стрељан по судској пресуди одмах после рата.

Са Рисимом Ружичићем, 11. новембра 1945. године, погинули су у Вичи припадници Југословенске војске у отаџбини из Губереваца: Новица Цогољевић, један од четничких команданата, и Добривоје Вукајловић Калуша. Посмртни остаци Ружичића и Вукајловића налазе се у заједничкој гробници недалеко од цркве у Вичи, а Цогољевићеви негде поред реке Белице у Гучи.

Погинуло је, иначе, више људи и жена који су рођени и крштени у Горачићима и Губеревцима, али су живели ван родних села. Били су припадници разних војних формација или цивили.

Неки су из Горачића одсељени у Чачак:

Танасије Кнежевић погинуо је, као цивил, приликом бомбардовања Чачка од стране немачке авијације 1. октобра 1941.

Радомир Петровић погинуо је, као цивил, у току борби за Чачак 17. новембра 1944.

Стеван Радосавчевић је као партизан стрељан на Крушику код Ваљева 27. новембра 1941.

Други у Атеницу и Кулиновце:

Добривоје Вељовић је живео у Кулиновцима. Као партизан стрељан је код Војнотехничког завода у Чачку под крај 1941. године.

Душана Васиљевића су четници заклали у Атеници 29. августа 1943. Живео је у Кулиновцима и био припадник партизанског покрета.

2 Подаци су углавном преузети из књиге „Чачански крај у НОБ – пали борци и жртве“, Центар за културу, Чачак, 1977.

Раденко Јањић живео је у Атеници. Погинуо је као заменик команданта Трнавског партизанског батаљона у борби против Југословенске војске у отаџбини у Срезојевцима 17. новембра 1941. Сахрањен је у Атеници, а није опојан.

Радован Јањић био је у Атеници партизански одборник. Стрељан је у Бањичком логору 11. фебруара 1944.

Живели су и другде. Рецимо, Милосав Васиљевић у Станчићима код Чачка. Као комунистички активиста и борац Љубићког батаљона Чачанског партизанског одреда, одведен је у Бањички логор, одакле је интерниран у Норвешку, где је умро 8. јуна 1944. Рођен је у Горачићима.

Нисмо сигурни да смо сачинили комплетан списак погибалаца из Горачића и Губереваца од 1941. до 1945. године. Неки су помрли и касније од последица рата. Те жртве помињу само сродници. За неке се ништа не зна. Али, Бог зна.

Комплетирајући попис страдалних парохијана цркве Свете Богородице у Горачићима, желели смо да подстакнемо и друге истраживаче да сличан подухват остваре и у другим срединама. Никога нисмо намерно изоставили. Ако јесмо, молимо за опрост. Мир сенима њиховим.

*
* *

Матичне књиге (протоколи) умрлих, који су коришћени за писање овог рада, налазе се у Месној канцеларији у Горачићима. Преузете су од цркве после Другог светског рата, након уставних решења којима је црква одвојена од државе.

Аутору овог рада ставио их је на увид шеф Месне канцеларије у Горачићима Велимир-Вељо Плазенић. Он је, уједно, помогао и у расветљавању судбина више погибалаца, углавном из Губереваца, његовог родног села. У комплетирању података за погинуле житеље Горачића помогли су: Милан Петровић, Захарије Пајовић, Коста Главоњић и Крстомир Кнежевић. Све је прибележено 1980. и 1981. године, али није публиковано.

Parishioners of the Church in Goracici Killed in the Second World War

Only in the recent times have researchers of the II World War started using data from death protocols much more than their colleagues used to do. They believe the protocols are valid because there was no reason why priests would enter false facts when carrying out funeral service. They did not make the difference among the dead no matter which military troops or political movements they belonged to. Priests were entering names and data of members of the Yugoslav Army, Yugoslav Army in homeland (Cetniks), partisan units, Ljotic's troops and Nedic's state guard in the death protocols. They were filling in columns: name and surname of the killed, age, cause of death and the name of the cemetery where he was buried.

Using the example of the parish of church of Saint Virgin Mary in Goracici (Dragacevo), the informed people say it is not an exception, even when using these facts, one should be cautious. It is known that not all the names of the killed were recorded, even of those who had a funeral service. The reason is usually – carelessness of a priest, as it was a common practice to record data afterwards and often not in chronological order, so they could forget certain facts. Many were forgotten for the reasons which are not very clear. Furthermore, the cause of death column is not often reliable especially if the people were killed by the German invaders as priests were ordered clearly and strictly not to record such deaths at the beginning of 1942. For those who were not buried and did not have a funeral service in their parish there are no data in death protocols as well as for those who were killed far from their homes and for those who were killed as war prisoners in Germany.

This work points out these facts. At the same time its aim is to clarify the destiny of the killed.

Radovan M. Marinković

Les paroissiens de l'église de Goračići qui ont péri durant la Deuxième Guerre mondiale

Ce n'est qu'au temps nouveau, de façon plus accentuée que leurs prédécesseurs, que les chercheurs des événements de la Deuxième Guerre mondiale se servent aussi des données du protocole des morts. Ils croient qu'ils sont authentiques, puisque, effectuant l'office des morts, les clercs n'avaient pas de raisons d'inscrire dans les livres de décès des faits qui ne sont pas exacts. Ils ne faisaient pas de différence entre les défunts, qu'importe à quelles formations armées ou mouvements politiques ils appartenaient. Dans le protocole des décès, les clercs inscrivaient les membres de l'Armée yougoslave, de l'Armée yougoslave dans la Patrie (les Tchetsniks), les unités des Partisans, les détachements de Ljotic et les gardes d'État de Nedić. Ils remplissaient les rubriques prescrites: nom et prénom, âge de vieillesse, cause du décès et nom du cimetière où il a été enterré.

Par l'exemple de la paroisse de l'église Sainte-Vierge à Goračići (Dragačevo), et les connaisseurs prétendent qu'il ne s'agit pas d'une exception, on remarque qu'il faut être

prudent même lors de l'utilisation de ces données. En effet, les noms de tous ceux qui ont péri n'y ont pas été introduits, même de certains pour lesquels on sait que l'absoute leur a été donnée. La raison est – la négligence des clercs, étant donné que – et cela se remarque aussi par le fait que l'inscription des défunts n'a pas été effectuée chronologiquement – il est clair que les inscriptions ont été faites ultérieurement, si bien que l'oubli a fait son devoir. Beaucoup d'entre eux ont été oubliés et souvent pour des raisons qui ne sont pas tout à fait claires. Un peu plus loin et inscrit dans la rubrique, la „cause du décès“ n'est pas souvent sûre, surtout s'il s'agit de personnes qui ont été tuées par la force armée allemande, étant donné que les clercs ont reçu, au début de l'année 1942, l'ordre formel de ne pas inscrire les pertes provoquées par les soldats envahisseurs. Dans le registre des défunts, puisque l'absoute ne leur a pas été donnée et qu'ils n'ont pas été enterrés dans leur paroisse, les données concernant les défunts, qui ont perdu leur vie en dehors de leur patrie, pas seulement en tant que prisonniers de guerre en Allemagne, ne sont pas enregistrées.

Cet ouvrage fait ressortir précisément ces faits et tels quels. En même temps, il élucide les destins de ceux qui ont péri.

Radovan M. Marinković

Мирјана
РАЦКОВИЋ

ПРИЛОГ ЗА БИБЛИОГРАФИЈУ СЛИКАРА БОГИЋА РИСИМОВИЋА РИСИМА

UDK: 929:75(497.11)“19“

Признати српски сликар Богић Рисимовић Рисим (Чачак, 1926–Београд, 1986) је још за живота педантно бележио сваки објављени текст у вези са својим радом, било да се ради о освртима и приказима изложби, ликовним критикама, репортажама и другим новинским чланцима у дневној и периодичној штампи или о текстовима у књигама и стручној литератури која је представљала прегледе савремене српске уметности. У ове пописе углавном нису били уврштени каталози ни самосталних, ни групних изложби. Тиме је посао сређивања библиографије о овом сликару знатно олакшан. Међутим, списак објављених текстова о Рисиму се не завршава годином његове смрти (1986). Напротив, текстови о њему и његовом стваралаштву се и даље објављују.

Пре опширне библиографије објављене у монографији *Богић Рисимовић РИСИМ* (издавач Уметничка галерија „Надежда Петровић“, Чачак, 2002), у којој је евидентирано 445 библиографских јединица, библиографски пописи које је приредио сам аутор објављивани су неколико пута у каталозима самосталних изложби: *Рисим, избор радова 1950-1965*. (Уметничка галерија „Надежда Петровић“, Чачак, 1965) – евидентирана 71 библиографска јединица; *Рисим 1966-1971*. (Галерија Дома ЈНА, Београд, 1971) – 24 библиографске јединице; *Рисим 1971-1976*. (Културни центар, Београд, 1976) – 112 библиографских јединица; *Рисим* (Уметнички павиљон „Цвијета Зузорић“, Београд, 1984) – 126 библиографских јединица и у каталогу поводом отварања Спомен-збирке Богића Рисимовића Рисима, *Рисим* (Уметничка галерија „Надежда Петровић“, Чачак, 1992) – 137 библиографских јединица.

Библиографија у поменутој монографији је свеобухватнија од претходно објављиваних, односно у њој је евидентирано све оно до чега се могло доћи у датом тренутку и садржи 445 библиографских јединица. Прва библиографска јединица која је забележена у монографији датира од 1. маја 1945. године. Тада је у листу „Чачански глас“ (ондашњи „Слободни глас“), у тексту Милке Петровић под насловом *Борци прослављају 1. мај 1943 г.*, репродукован један Рисимов цртеж. Последња библиографска јединица у монографији такође је из Чачанског гласа – текст Зорице Лешовић-Станојевић од 14. децембра 2001. године, под насловом *Награђени „Хемисфера“ и „Ентеријер“* говори о годишњој изложби Удружења „Рисим“. Међутим, после ове последње евидентираних библиографске јединице у монографији, убрзо по њеном издавању (већ у јануару и фебруару 2002) појавило се још око 20 библиографских јединица које се углавном односе на приказе ретроспективне изложбе овог сликара коју је Уметничка галерија „Надежда Петровић“ приредила у Београду и Чачку током зиме и пролећа те 2002. године. Током исте године

приређене су укупно четири ретроспективне изложбе Божића Рисимовића Рисима (у Народном музеју у Београду, Уметничкој галерији „Надежда Петровић“ у Чачку, Народном музеју у Крагујевцу и Галерији ликовних уметности Републике Српске у Бања Луци), тако да је поред монографије било и каталога, али и многих текстова у вези са поменутиим изложбама. Стога се већ у 2002. години број библиографских јединица, у односу на наведени број у монографији, повећао за око 50. Поред тога, слике Божића Рисимовића Рисима су биле и на гостујућим изложбама које је Уметничка галерија „Надежда Петровић“ приређивала током 2002. и 2003. године, на којима су излагане заједно са сликама из других галеријских збирки (Подгорица, Лесковац, Врање). Помена његовог имена било је не само у каталозима који су пратили наведене изложбе, већ и у приказима тих изложби у дневној штампи, тако да је у периоду од 2002. до 2004. године евидентирано преко 40 нових библиографских јединица које се директно односе на његову излагачку делатност.

С обзиром да се слике Божића Рисимовића Рисима налазе у збиркама значајних музеја и галерија, то се скоро редовно у публикацијама ових установа (каталозима збирки, каталозима студијских изложби и сл.) појављују помени Рисимовог имена, његова биографија, репродукције (Музеј града Београда, Музеј савремене уметности, Војни музеј, Галерија војске СЦГ и Народни музеј у Београду, Уметничка галерија Босне и Херцеговине у Сарајеву, Народни музеј у Крагујевцу и др.). Посебно место заузима постојање Спомен-збирке овог аутора у оквиру фонда Уметничке галерије „Надежда Петровић“ у Чачку, где се систематски истражује Рисимов опус (*Спомен-збирка Божића Рисимовића Рисима* смештена је у посебну зграду и стално је доступна посетиоцима, а позната је као Галерија „Рисим“). Ако узмемо у обзир и то да у Чачку делује Друштво ликовних уметника које носи Рисимово име, потребно је бележити и библиографске јединице које се односе на активности у вези са поменутом збирком и радом овог удружења.

У току свог плодног уметничког делања Божић Рисимовић је објавио више стотина илустрација, па се данас и књиге и часописи врло често илуструју његовим сликама и цртежима (цео осми број омладинског часописа за књижевност, уметност и културу „Венац“ из 2002. године, који излази у Пожеги, илустрован је Рисимовим репродукцијама).

Потребно је поменути да је током 2002. године, поред писаних библиографских јединица, настао и велики број ТВ и радио прилога поводом његових изложби (РТС, Студио Б, ТВ БК, АРТ ТВ, ТВ Крагујевац, ТВ Бања Лука, ТВ Чачак, ТВ Галаксија 32, Радио Београд, Радио Чачак, Радио М...), који се не евидентирају у писаним библиографијама, али и овај податак знатно допуњује представу о значају и присутности Рисимовог сликарског дела.

У овом прилогу за библиографију дате су и неке библиографске јединице до којих се дошло накнадно, а које до сада нису биле обухваћене пописима, па ни оним из 2002. године. Број до сада евидентираних библиографских јединица, обухваћен поменутом монографијом и овим прилогом, изузетно је велики – 771 (у монографији 445 и у овом прилогу 326). Иначе, реч је о тзв. проширеној библиографији – бележи се сваки помен Рисимовог имена у текстовима који се односе на нешто или неког другог (установа, уметник, књига, приказ неке изложбе и сл.), или је реч само о репродукованим сликама, цртежима и илустрацијама, затим помен Галерије „Рисим“ и Друштва „Ри-

сим“. Такође, ради се и о тзв. примарној библиографији (аутор је имао увид у све библиографске јединице, осим оне под редним бројем 45), која поштује и принцип хронолошког ређања расположивих библиографских јединица.

Укупан број до сада прикупљених библиографских јединица можемо поделити у неколико група и то:

- текстови и каталози који се директно односе на Рисимову уметност
- репродукције Рисимових слика, цртежа и илустрација
- Рисимови текстови о уметности и уметницима
- опште књиге из савремене српске уметности
- каталози разних изложби
- узгред поменуто Рисимово име у текстовима о другим уметницима или догађањима
- помен Галерије и Друштва „Рисим“
- проспекти, флајери, рекламни материјали разних манифестација и сл.

Статистички гледано, број библиографских јединица објављених у виду новинских чланака или текстови о Рисиму у разним часописима је 444 (овде се убрајају помени његовог имена као и помени Друштва „Рисим“ и Галерије „Рисим“). Ту се још могу додати и 186 каталога изложби, 20 проспеката, односно флајера и рекламног материјала, 24 књиге и преко сто илустрација. Чак 32 библиографске јединице су на страним језицима (немачки, француски, италијански, грчки, енглески). О Рисиму су писали књижевници Бранко В. Радичевић, Слободан Марковић, Изет Сарајлић, Љубомир Симовић, академик Предраг Палавестра, ликовни критичари Жарко Видовић, Миодраг Коларић, Павле Васић, Миодраг Б. Протић, Алекса Челебоновић, Лазар Трифуновић, Срето Бошњак, Александар Ђурић, филмски режисер Пуриша Ђорђевић, сликари Раденко Мишевић, Бранимир Суботић, Сениша Вуковић и други. Богић Рисимовић Рисим је ушао и у значајне прегледе уметности XX века као што су студије „Српско сликарство XX века“ Миодрага Б. Протића, „Умјетност Босне и Херцеговине“ Азре Бегећ, књиге о уметности Алексе Челебоновића „Иза облика“ и „Повест о визуелном“, у зборнику текстова „Студије, огледи, критике“ Лазара Трифуновића, потом у Ликовну енциклопедију (издање Лексикографског завода из Загреба), итд. За најреферентнији текст о његовој уметности сматра се аналитичка студија „Од носталгије за завичајем до чисто поетског доживљаја“, коју је објавио Лазар Трифуновић у каталогу поводом Рисимове самосталне изложбе у Културном центру Београда 1976. године.

И многи Чачани су објављивали осврте на Рисимово стваралаштво. За сада су озбиљније студије о његовом сликарском делу или појединим деловима његовог опуса дали Зорица Туцаковић (*Ликовна уметности – стилолеће разбокорене џалетје* у зборнику „Вишевековна историја Чачка и околине“, издавач Удружење Чачана у Београду, Чачак 1995), Гвозден Јованић (текст у каталогу „Рисим“ којим је 1992. године отворена зграда у коју је смештена Спомен-збирка Богића Рисимовића Рисима), Мирјана Рацковић (*Илустрације Богића Рисимовића Рисима*, едиција *Наслеђа*, свеска 1, Уметничка галерија „Надежда Петровић“, Чачак 1996). Рисиму је посвећена и целокупна прва свеска едиције *Наслеђа* коју је 1996. године објавила Уметничка галерија „Надежда Петровић“, а у којој је Рисим представљен као писац, песник, илустратор и сценограф. Наравно, свеобухватан поглед на Рисимово сликарско

**Прилог за библиографију
Богића Рисимовића Рисима (1938-2005)**

1. *ИЗВЕШТАЈ ЗА ШКОЛСКУ ГОДИНУ 1937-1938*, Државна реална гимназија у Чачку, Чачак, 1938.
2. *Бошко Рисимовић: Ваиар у Пријевору*, Младост, Сарајево, 18. новембар 1954. /илустрација/
3. Славко Вукосављевић, *На уском колосеку*, Омладина, Београд, 1955.
4. Радомир Станић, *Зачеши ликовног живописа у Чачку*, „Чачански глас“, Чачак, 1. јануар 1958.
5. *Бошко Рисимовић-Рисим: Сахрана Чеге Роџана*, „Политика“, Београд, 21. децембар 1958. /илустрација/
6. *Један предлог о подизању споменика*, „Чачански глас“, Чачак, 15. фебруар 1959.
7. *Доследности ликовног традиција*, „Чачански глас“, Чачак, 10. август 1960.
8. *Свајт*, „Чачански глас“, Чачак, 1. јануар 1961. /илустрација/
9. Лека Обућина, *Сунце, ветар и боје...*, „Чачански глас“, Чачак, 15. септембар 1961.
10. *Чачански одред*, „Чачански глас“, Чачак, 16. август 1963.
11. *Свечаност речи*, „Чачански глас“, Чачак, 25. април 1964.
12. Зорица Туцаковић, *Освежење и подстицај*, „Комунист“, Београд, 11. јун 1964.
13. *На прозору (1963) и Ваиар у Чачку (1953)*, „Чачански глас“, Чачак, 22. октобар 1965. /илустрација/
14. *Изложба слика Бошка Рисимовића*, „Чачански глас“, Чачак, 22. октобар 1965.
15. Д. Гајер, *Слабићи требају кланове*, „Политика експрес“, Београд, 10. фебруар 1966.
16. Б. М. [Буба Миленковић], *Један тихи јубилеј*, „Чачански глас“, Чачак, 10. јун 1966.
17. *Партизански одред*, „Чачански глас“, Чачак, 1. октобар 1966. /илустрација/
18. А. Н. *Гојово нишња за пројају*, „Вечерње новости“, Београд, 5. октобар 1966.
19. М. М. *Новогодишње честитке – репродукције познатих сликара*, „Чачански глас“, Чачак, 15. децембар 1967.
20. *Ваиар у Чачку*, „Чачански глас“, Чачак, 23. децембар 1966. /илустрација/
21. Александар Брајовић, *Мајсјорски ојус Бошка Карановића*, „Чачански глас“, Чачак, 29. децембар 1967.
22. Ненад Љубичић, *Саџини саобраћајци*, Чачак, 29. децембар 1967. /илустрација/
23. *Рекли о Пејом меморијалу*, „Чачански глас“, Чачак, 6. септембар 1968.
24. *Награда Меморијала Владимиру Величковићу из Београда*, „Чачански глас“, Чачак, 6. септембар 1968.
25. *Награда града Чачка Францу Михеличу из Љубљане*, „Чачански глас“, Чачак, 6. септембар 1968.
26. *Основана секција љубитеља ликовне уметности*, „Чачански глас“, Чачак, 8. новембар 1968.

27. *Црпљеж* (1968), „Чачански глас“, Чачак, 1. јануар 1969. /илустрација/
28. *Из ликовног клуба у школе и академије*, „Чачански глас“, Чачак, 7. новембар 1969.
29. М. Ђ. [Милан Ђоковић], *Одворена Рисимова изложба слика*, „Чачански глас“, Чачак, 8. октобар, 1971.
30. *Поклонико слику „Слободи“ Бођић Рисимовић*, „Чачански глас“, Чачак, 29. новембар 1971.
31. Миладин Вукосављевић, *Преко слике Рисимове писано*, „Чачански глас“, Чачак, 29. новембар 1971.
32. *ЈЕДАНАЕСТИ ОКТОБАРСКИ САЛОН*, Београд, 1970. /каталог/
33. *СРБИЈО БУНО МЕЂУ НАРОДИМА*, Народни музеј, Чачак, 1971. /каталог/
34. *Ликовна богајска наша зграда: Концерт на ливади*, „Чачански глас“, Чачак, 31. март 1972. /илустрација/
35. *Договор о програму*, „Чачански глас“, Чачак, 14. април 1972.
36. *Бошко Рисимовић Рисим: радник Гвозден из фабрике „Слобода“*, „Чачански глас“, Чачак, 1. мај 1972.
37. Р. М. Маринковић, *Меморијал Надежде Пејировић биће врхунска ликовна манифестација у зграду...*, „Чачански глас“, Чачак, 16. јун 1972.
38. *Учесници и добитници награда на Меморијалу*, „Чачански глас“, Чачак, 8. септембар 1972.
39. *Младоси*, „Чачански глас“, Чачак, 1-7. октобар 1972.
40. *Заслужна прознања најистакнутијима*, „Чачански глас“, Чачак, 1-7. октобар 1972.
41. Заједница културе Чачак, *Како стимулисати ликовно стваралаштво*, „Чачански глас“, Чачак, 29. новембар 1972.
42. *Бођић Рисимовић-Рисим излаже у Женеви*, „Политика“, Београд, 4. септембар 1973.
43. Михаило Бошњакковић, *Приближавање духовних вредности радном човеку*, „Чачански глас“, Чачак, 20. децембар 1974.
44. *Бођић Рисимовић Рисим: Чачански партизански одред*, „Чачански глас“, Чачак, 9. мај 1975.
45. Добросав Туровић, *ГАЈТАН У НОБ: Хроника*, Београд, 1975.
46. *СТО ЧЕТРДЕСЕТ ГОДИНА ЧАЧАНСКЕ ГИМНАЗИЈЕ 1837-1977*, Гимназија „Филип Филиповић“, Чачак, 1977. /каталог/
47. *Личности у вестима: Бођић Рисимовић-Рисим*, „Политика“, Београд, 26. јун 1981.
48. *Athenee, La Suisse, Geneve*, 17. mars 1981.
49. *УСТАНАК У ДЕЛИМА ЛИКОВНИХ УМЕТНИКА*, Народни музеј, Чачак, 1981. /каталог/
50. Р. П. [Родољуб Петровић] *Рисимовић излаже у Чачку*, „Политика“, Београд, 28. април 1982.
51. *Човек-дело*, „Борба“, Београд, 29. април 1982.
52. Р. Петровић, *Слика у завичају*, „Политика“, Београд, 7. јун 1982.

53. Љ. В. *Слике Боџића Рисимовића*, „Борба“, Београд, 10. јун 1982.
54. *Изложба слика Рисима*, „Борба“, Загреб, 12. јул 1984.
55. *Здравшица за ново лејто*, „Чачански глас“, Чачак, 1. јануар 1984.
56. Р. П. *Рисим излаже у Чачку*, „Политика“, Београд, 12. јул 1984.
57. *Одбор*, „Чачански глас“, Чачак, 31. мај 1984.
58. Р. М. М. [Радован М. Маринковић], *Квалитетом према појребима*, „Чачански глас“, Чачак, 16. август 1984.
59. **ЧАЧАК – ПИСАНА РЕЧ, 1944-1984**, Заједница установа културе, Чачак, 1984. /каталог/
60. *Из дневника*, „Књижевне новине“, Београд, 15. децембар 1984.

61. Никола Кољевић, *Језик са покрићем*, „Књижевне новине“, Београд, 15. децембар 1984. /илустрација/
62. Марко Недић, *Генерацјски кришчар*, „Књижевне новине“, Београд, 15. децембар 1984. /илустрација/
63. Псеудоним: Љуби Те Вашек, *Писмо бр. 120*, „Књижевне новине“, Београд, 15. децембар 1984. /илустрација/
64. Миленко Вучетић, *Весели момци*, „Књижевне новине“, Београд, 15. децембар 1984. /илустрација/
65. Јован Ђирилов, *Има ли Лењин везе са мјузиколом*, „Књижевне новине“, Београд, 15. децембар 1984. /илустрација/
66. Бисерка Рајчић, *Неоанархизам и авангарда (4)*, „Књижевне новине“, Београд, 15. децембар 1984. /илустрација/
67. **1964-1984 УМЈЕТНИЧКА КОЛОНИЈА РОЏТЕЛЈ**, Collegium artisticum, Sarajevo, 1984. /katalog/
68. Владан Јовашевић, *Тренушак промене*, „Политика“, Београд, 19. јул 1986.
69. **25. ИЗЛОЖБА ДРУШТВА ЛИКОВНИХ УМЕТНИКА „РИСИМ“ ЧАЧАК**, Ликовни салон Дома културе, Чачак, 1986. /каталог/
70. *Умро Боџић Рисимовић Рисим*, „Вјесник“, Загреб, 9. октобар 1986.
71. С. Ј. *Остајши свој*, „Борба“, Београд, 9. октобар 1986.
72. *Умро Bogić Risimović Risim*, „Vjesnik“, Zagreb, 9. oktobar 1986.
73. *Умро Боџић Рисимовић-Рисим*, „Вечерње новости“, Београд, 8. октобар 1986.
74. Милош Јевтовић, *Не ћеримо руке: Децембар*, „Чачански глас“, Чачак, 1. јануар 1987.
75. Миладин Вукосављевић, *Зајис у камену*, „Чачански глас“, Чачак, 16. јул 1987.
76. Даница Оташевић, *Не дај се, генерацијо...* „Чачански глас“, Чачак, 13. август 1987.
77. Богосав Марјановић, *Ко је Кинезу сломио сабљу*, „Политика“, Београд, 26. август 1987.
78. *Ко је Кинезу сломио сабљу*, „Чачански глас“, Чачак, 3. септембар 1987.
79. Родољуб Петровић, *Мајшина културе и сведок времена*, „Политика“, Београд, 16. октобар 1987.

80. *Мајиница културе и сведок времена*, „Чачански глас“, Чачак, 22. октобар 1987.
81. *Ликовни времјелов*, „Чачански глас“, Чачак, 22. октобар 1987.
82. Р. М. М. [Радован М. Маринковић], *Остваривши Рисимову Сиомен-Галерију*, „Чачански глас“, Чачак, 5. новембар 1987.
83. Р. М. Маринковић, *Необични Обичан*, „Чачански глас“, Чачак, 19. новембар 1987.
84. *Ликовни живои: Чачани*, „Чачански глас“, Чачак, 10. децембар 1987.
85. Р. М. М. [Радован М. Маринковић], *Две изложбе*, „Чачански глас“, Чачак, 17. март 1988.
86. Милош Јевтовић, *Оде још једна: Децембар*, „Чачански глас“, Чачак, 1. јануар 1988.
87. Р. П. *Сјална йродајна галерија*, „Политика“, Београд, 4. април 1988.
88. М. Ђаковић, *Сликарска колонија и у Чачку*, „Чачански глас“, Чачак, 12. мај 1988.
89. Б. Ј. *Сећаји се Рисима*, „Чачански глас“, Чачак, 27. октобар 1988.
90. *Не мало изненађење*, „Чачански глас“, Чачак, 8. децембар 1988.
91. *Умро сликар Иван Фучак*, „Чачански глас“, Чачак, 15. децембар 1988.
92. Милан П. Ђоковић, Радован М. Маринковић, Милољуб С. Пантовић, *ЦРВЕ-НА ПОЗОРНИЦА, Осам деценија чачанског „Абрашевића“ (1905-1985)*, Чачак, 1988.
93. Р. М. Маринковић, *Превише ојезања*, „Чачански глас“, Чачак, 2. фебруар 1989.
94. *Рисим йрајно у Чачку*, „Чачански глас“, Чачак, 16. март 1989.
95. *Ликовни живои: ... а Бранко Трифуновић у Београду*, „Чачански глас“, Чачак, 23. март 1989.
96. *Сйваралачка друговања*, „Чачански глас“, Чачак, 20. јул 1989.
97. М. Б. *Рисим у свом завичају*, „Чачански глас“, Чачак, 12. октобар 1989.
98. *Рисим йрајно у Чачку*, „Чачански глас“, Чачак, 19. октобар 1989.
99. Н. З. [Новица Затежић], *Флеш: Чачак*, „Вечерње новости“, Београд, 13. децембар 1989.
100. *Догађаји за йамћење: Октобар*, „Чачански глас“, Чачак, 1 јануар 1990.
101. Милан Ђоковић, *Рисимове слике у йогруму*, „Политика“, Београд, 11. март 1990.
102. Р. М. Маринковић, *Бројна врела надахнућа*, „Чачански глас“, Чачак, 12. април 1990.
103. Р. М. Маринковић, М. Вукосављевић, *Изложба*, „Чачански глас“, Чачак, 24. мај 1990.
104. Г. О. [Гвозден Оташевић] *Поклон завичају*, „Политика експрес“, Београд, 25. мај 1990.
105. Г. О. [Гвозден Оташевић] *Рисимове слике йрајно йред йубликом*, „Политика“, Београд, 23. мај 1990.

106. *Ковачевићу награда „Драган Ђирковић“*, „Чачански глас“, Чачак, 6. децембар 1990.
107. Лазар Трифуновић, *СТУДИЈЕ ОГЛЕДИ КРИТИКЕ 3* /приредио Драган Булатовић/, МСУ, Београд, 1990. /зборник критичких текстова/
108. *ДРУШТВО ЛИКОВНИХ УМЕТНИКА „РИСИМ“ – ЧАЧАК*, Ликовни салон Дома културе, Чачак, 1990. /каталог/
109. Н. З. [Новица Затежић], *Акција из айџеља*, „Вечерње новости“, Београд, 24. јануар 1991.
110. Р. М. М. [Радован М. Маринковић], *Своји и – на своме*, „Чачански глас“, Чачак, 7. јун 1991.
111. Родољуб Петровић, *Три јубилеја*, „Политика“, Београд, 19. децембар 1991.
112. *IV ЛИКОВНА КОЛОНИЈА ЧАЧАК '91*, Уметничка галерија „Надежда Петровић“ – Чачак, Музеј „Старо село“ – Сирогојно, Чачак, 1992. /каталог/
113. Р. М. Маринковић, *Од југословенског до – српског*, „Чачански глас“, Чачак, 20. март 1992.
114. Гвозден Јованић, *Рисимове слике у Чачку*, „Политика“, Београд, 31. октобар 1992.
115. Г. Оташевић, *Рисимово завештање завичају*, „Политика“ експрес, Београд, 27. октобар 1992.
116. *Легаји Божића Рисимовића*, „Борба“, Београд, 26. октобар 1992.
117. *Слике и портрет за многа времена*, „Политика“, Београд, 26. октобар 1992.
118. *Културни сивараоци су ту, међу нама*, „Милан Благојевић“ – фабричке новине, Лучани, 12. мај 1994.
119. *За високе домјетле*, „Чачански глас“, Чачак, 16. јул 1993.
120. *ГОДИШЊА ИЗЛОЖБА ДРУШТВА ЛИКОВНИХ УМЕТНИКА „РИСИМ“ ЧАЧАК*, Уметничка галерија „Надежда Петровић“ – Збирка слика „Божића Рисимовића - „Рисима“, Чачак, 1993. /каталог/
121. М. А. [Милева Александрић], *Проонаграђена – „Не одлази“*, „Чачански глас“, Чачак, 16. децембар 1993.
122. Р. М. Маринковић, *Жудња за савршенством*, „Чачански глас“, Чачак, 18. новембар 1994.
123. М. М. [Миодраг Матовић] *Колонија „Чачак“*, „Вечерње новости“, Београд, 23. јул 1994.
124. *Изложба слика „Чачани – ликовни сивараоци“*, „Јединство“, Приштина, 13. мај 1994.
125. Дејан Ђорић, *Савез калиграфа и уметности*, „Дуга“, Београд, 28. мај 1994.
126. *Чачани – уметници*, „Вечерње новости“, Београд, 13. мај 1994.
127. М. С. Александрић, *Ко је коме њо вољи*, „Чачански глас“, Чачак, 29. јул 1994.
128. Р. М. Маринковић, *Неизбрисиви портрети*, „Чачански глас“, Чачак, 3. фебруар 1995.
129. С. З. Б. *Уметност од папира*, „Записи“, Чачак, 27. фебруар 1997.
130. М. С. А. [Милева С. Александрић], *Силуете и заградаји*, „Чачански глас“, Чачак, 10. март 1995.

131. Р. М. М. [Радован М. Маринковић], *Изложба Драгана Ђирковића*, „Чачански глас“, Чачак, 28. април 1995.
132. М. С. А. [Милева С. Александрић], *Урбани крик*, „Чачански глас“, Чачак, 16. јун 1995.
133. *Човек њед судом вечности*, „Чачански глас“, Чачак, 20. октобар 1995.
134. *Девејнаести Меморијал Надежде Пејировић у Чачку*, „Наша Борба“, Београд, 11. септембар 1996.
135. М. Ђорђевић, *Слободно, динамично, разнолико*, „Политика“, Београд, 11. новембар 1996.
136. *Рисим*, „Политика“, Београд, 14. август 1996.
137. Милан Ђоковић, *Галерија „Надежда Пејировић“*, „Политика“, Београд, 16. јул 1996.
138. Радован М. Маринковић, Бранимир Миловановић, *ЧАЧАК, Туристички водич*, Туристички савез општине Чачак, Чачак, 1997.
139. *ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА У ЧАЧКУ 1848-1998: документи*, Чачак, 1998. /каталог/
140. *PETI MEĐUNARODNI VIJENALE UMETNOSTI MINIJATURE*, Kulturni centar, Gornji Milanovac 1998-99. /katalog/
141. *ЧАЧАК, Туристичка организација Чачка*, Чачак 1999. /флајер/
142. Родољуб Петровић, *ОВАКО ЈЕ БИЛО (новинарски записи)*, Графика Јуреш, Чачак, 1999. /зборник новинских чланака/
143. Станислав Живковић, *ДОБИТНИЦИ ПОЛИТИКИНЕ НАГРАДЕ 1932-1998*, Галерија Прогрес, Београд, 1999. /каталог/
144. Станислав Живковић, *Изложба добитника Полијикине награде*, „Политика (културни додатак)“, Београд, 30. јануар 1999.
145. *ДИСОВО ПРОЛЕЋЕ*, бр. 31, Чачак, 18-19. мај 2000. /часопис/
146. М. Рајић, *Koncerti, izložbe, promocije*, „Danas“, Beograd, 28-29. јул 2001.
147. *DANI MEĐUNARODNE KULTURE*, Blackbird, Čačak 2001. /проспект манифестације/
148. *DANI MEĐUNARODNE KULTURE*, Blackbird, Čačak 2001. /рекламни материјал/
149. Милован Урошевић, *ЧАРИ ЗАВИЧАЈА, анџологија чачанског њесништва*, Графика Јуреш, Чачак, 2000.
150. *К'о леји сан*, САГА & Савет за културу Демократске странке, Чачак, 2001. /рекламни материјал/
151. Lj. Jelisavac, *Inspirisan tradicijom krajputaša*, „Blic“, Beograd, 29. јануар 2002.
152. Зорица Лешовић-Станојевић, *Оџворен њрозор Рисимове куће*, „Чачански глас“, Чачак, 1. фебруар 2002.
153. Александар М. Ђурић, *Оџворени њрозори духовности*, „Политика“, Београд, 3. фебруар 2002.
154. Г. О. [Гвозден Оташевић], *Рисимове слике и сценографије*, „Политика“, Београд, 21. март 2002.
155. *Плава линија, СРПСКИ НАРОДНИ КАЛЕНДАР*, Чворак, Чачак, 2002. /календар за 2002. годину/

156. Мијо Матовић, *Изложба Богића Рисимовића Рисима*, „Борба“, Београд, 21. март 2002.
157. Оливера Вукотић, *Ретроспективна изложба Богића Рисимовића Рисима (1926-1986)*, „Корац“, бр. 1-2, Крагујевац 2002. /часопис/
158. З. Л. С. [Зорица Лешовић-Станојевић], *Име које обавезује*, „Чачански глас“, Чачак, 15. март 2002.
159. Olivera Vukotić, *Miodrag Mladović i Dragan Motirov*, „Likovni život“, br. 91/92, Zemun, mart-jun 2001. /časopis/
160. **БОГИЋ РИСИМОВИЋ РИСИМ (1926-1986)**, Уметничка галерија „Надежда Петровић“, Чачак, 14. март 2002. /проспект-позивница/
161. З. Л. С. [Зорица Лешовић-Станојевић], *Светлоћис – „арс магна“ Рисимовој сликарства*, „Чачански глас“, Чачак, 22. март 2002.
162. **ВРЕМЕ У КОМЕ ЈЕ ПОНЕСТАЛО ПРОМЕТЕЈА – Уметничке кријшке Михаила Бошњакковића**, Уметничка галерија „Надежда Петровић“, Чачак, 2002. /каталог/
163. Мр Александар Ђурић, *Први је начео њему еројшке*, „Политика“, Београд, 22. март 2002.
164. Н. Р. [Нела Радичевић], *Мађија линије*, „Чачански глас“, Чачак, 22. март 2002.
165. *Ретроспективна изложба слика Богића Рисимовића Рисима*, „Чачански глас“, Чачак, 22. март 2002.
166. М. Рајић, *Мађија линије*, „Danas“, Beograd, 23/24. mart 2002.
167. *Muzeji/Galerije*, „Danas“, Beograd, 23/24. mart 2002.
168. Драгана Божовић, Јулка Маринковић, Мирјана Рацковић, *Богић Рисимовић РИСИМ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић“, Чачак, 2002. /монографија/
169. З. Л. С. [Зорица Лешовић Станојевић], *Златна арена за „Бициклстију“*, „Чачански глас“, Чачак, 29. март 2002.
170. Допуна текста: *Светлоћис – „арс магна“ Рисимовој сликарства*, „Чачански глас“, Чачак, 29. март 2002.
171. Зорица Лешовић Станојевић, *Рисимове слике личе на далеке снове*, „Чачански глас“, Чачак, 5. април 2002.
172. Јулка Маринковић, *Црпање је најлепша музика*, „Венац“, бр. 8, Епоха, Пожега, април 2002. /часопис/
173. З. Л. С. [Зорица Лешовић-Станојевић], *CROSS COUNTRY – Овековечени њејзаци са Мораве*, „Чачански глас“, Чачак, 12. април 2002.
174. Станоје Макрагић, *Писаши као шћо се иде у Гимназију*, „Венац“, бр. 8, Епоха, Пожега, април 2002. /илустрација/
175. Иван Настовић, *Снови који се њонављају*, „Венац“, бр. 8, Епоха, Пожега, април 2002. /илустрација/
176. *Преведена њоезија – Молийва за моју ћерку*, „Венац“, бр. 8, Епоха, Пожега, април 2002. /илустрација/
177. Милован Данојлић, *Живој њесника Б. В. Јејиса*, „Венац“, бр. 8, Епоха, Пожега, април 2002. /илустрација/

178. *Венчева прича, Крајње приче*, „Венац“, бр. 8, Епоха, Пожега, април 2002. /илустрација/
179. *Наша савремена поезија – Све виђено*, „Венац“, бр. 8, Епоха, Пожега, април 2002. /илустрација/
180. *Венчева школска лектира – Овални портрети*, „Венац“, бр. 8, Епоха, Пожега, април 2002. /илустрација/
181. **БОГИЋ РИСИМОВИЋ РИСИМ 1926-1986**, Народни музеј, Крагујевац, 2002. /каталог/
182. *Сарадници*, „Чачански глас“, Чачак, 16. јул 2002.
183. *Какви људи ипаква атмосфера*, „Чачански глас“, Чачак, 16. јул 2002.
184. **ПАМТИТИ ПОРОДИЧНО**, Грађански парламент Чачка, Дом културе, Чачак 2002. /каталог/
185. Milun Mitrović, *Vogić Risimović Risim*, „Likovni život“, br. 95/96, Zemun 2002. /časopis/
186. Јулка Маринковић, *Боје уличних сенки*, „АРТ 032“, бр. 5, Дом културе, Чачак, април 2002. /часопис/
187. З. Л. С. [Зорица Лешовић Станојевић], *Сасијавио је небо и земљу*, „Чачански глас“, Чачак, 26. април 2002.
188. *Свесни темељно иконописца*, „Чачански глас“, Чачак, 26. април 2002.
189. **ВОДИЧ КРОЗ ЗБИРКЕ / GUIDE THROUGH COLLECTIONS**, Уметничка галерија „Надежда Петровић“, Чачак 2002. /проспект/
190. **РИСИМ сажетца репротективца**, Галерија ликовних умјетности Републике Српске, Бања Лука 2002. /каталог/
191. Љ. К., *Крајњи наши симбол завичаја*, „Глас“, Бања Лука, 28. октобар 2002.
192. З. Л. С. [Зорица Лешовић-Станојевић], *Рисимов повратак*, „Чачански глас“, Чачак, 1. новембар 2002.
193. М. П. [Миленко Пајић], *Рисимове слике у Бањалуци*, „Данас“, Београд, 26. октобар 2002.
194. Žan de la Fonten, *BASNE*, Zadužbina Petar Kočić, Vanja Luka – Beograd 2002.
195. Б. Карановић, *Репротективца стваралаштва Божића Рисимовића Рисима*, „Независне новине“, Бања Лука, 28. октобар 2002.
196. Љ. К., *Изложба Божића Рисимовића*, „Глас“, Бања Лука, 25. октобар 2002.
197. Јулка Маринковић, *Po strani i zapostavljen*, „REPORTER“, Vanja Luka, 5. novembar 2002.
198. **МИЛОШ СТОЈИЋ, МАГИЈА ЛИНИЈЕ**, Уметничка галерија „Надежда Петровић“, Чачак, 2002. /каталог/
199. *Програм 22. Меморијала Надежде Петровић (Лични ↔ јавни портрет)*, Уметничка галерија „Надежда Петровић“, Чачак 2002. /флајер/
200. **МИЛЕНА ПОПОВИЋ Слике и цртежи**, Ликовни салон Дома културе, Чачак, 2002. /каталог/
201. Јевта Јевтовић, **МУЗЕЈСКИ ВЕРНИСАЖИ**, Народни музеј, Београд, 2002. /зборник критичких текстова/
202. **ДРУШТВО ЛИКОВНИХ УМЕТНИКА РИСИМ 2002**, Ликовни салон Дома културе, Чачак, 2002. /каталог/

203. Оливера Вукотић, *Бранко Раковић и Александар Младеновић Лека*, гравуре, Ликовни живот, бр. 97/98, Земун, 2002. /часопис/
204. З. Л. С. [Зорица Лешовић-Станојевић], *Југословенско сликарство друге половине 20. века*, „Чачански глас“, Чачак, 13. децембар 2002.
205. З. Л. С. [Зорица Лешовић-Станојевић], *Награђен рад „Чишњање“ Божидара Плазинућа*, „Чачански глас“, Чачак, 13. децембар 2002.
206. Н. Н. [Наташа Никчевић], *Надежда и савременици*, „Побједа“, Подгорица, 17. децембар 2002.
207. *UČESNICI NA MEMORIJALIMA NADEŽDE PETROVIĆ (izbor iz zbirke Umetničke galerije „Nadežda Petrović“ – Čačak)*, Sekretarijat za kulturu i obrazovanje opštine Podgorica i Centar savremene umjetnosti Crne Gore, Podgorica, 2002. /katalog/
208. *Година неуспелих избора – Јануар*, „Чачански глас“, Чачак, 30. децембар 2002.
209. *Година неуспелих избора – Марш*, „Чачански глас“, Чачак, 30. децембар 2002.
210. *Година неуспелих избора – Април*, „Чачански глас“, Чачак, 30. децембар 2002.
211. *Година неуспелих избора – Децембар*, „Чачански глас“, Чачак, 30. децембар 2002.
212. Н. Р. [Нела Радичевић], *Личности културе и историје*, „Чачански глас“, Чачак, 30. децембар 2002.
213. **ВЕЛИКАНИ ЧАЧКА: Божић Рисимовић-Рисим**, Туристичка организација Чачка, Чачак, 2002. /разгледница/
214. М. Цанкић, *Ликовна умјетност – средство најошвореније комуникације међу људима*, „ДАН“, Подгорица, 19. децембар 2002.
215. В. Ђ., *Presjek savremene likovne scene*, „Publika“, Podgorica, 19. decembar 2002.
216. **ЇАЇАК**, Turistička organizacija Čačka, Čačak, 2002. /prospekt/
217. Михаило Симић, **ЧАЧАК И ЧАЧАНИ НЕКАД**, Чачак, 2002. /збирка кратких прича/
218. М. Рајић, *Izložbe, knjige, predstave i nagrade*, „DANAS“, Beograd, 4. januar 2003.
219. Olga Perović, *Izraz slobodne interpretacije*, „MONITOR“, Podgorica, 24. januar 2003.
220. Г. О. [Гвозден Оташевић], *Само написана реч ошјаје*, „Политика“, Београд, 7. фебруар 2003.
221. З. Л. С. [Зорица Лешовић-Станојевић], *Дођи и откриј сшари сандук*, „Чачански глас“, Чачак, 17. јануар 2003.
222. М. С. А. [Милева С. Александрић], *Оголео духу времена*, „Чачански глас“, Чачак, 17. јануар 2003.
223. Н. З. [Новица Затежић], *Бошша издавачка година*, „Вечерње новости“, Београд, 6. фебруар 2003.
224. Д. Оташевић, *Награде Трифуновићу и аушорима монографшје „Рисим“*, „Чачански глас“, Чачак, 7. фебруар 2003.
225. *Водич кроз Чачак: од шешка до шешка*, „Чачански глас“, Чачак, 21. фебруар 2003.
226. *Водич кроз Чачак: од шешка до шешка*, „Чачански глас“, Чачак, 28. фебруар 2003.
227. *Водич кроз Чачак: од шешка до шешка*, „Чачански глас“, Чачак, 7. март 2003.

228. *Водич кроз Чачак: од њејика до њејика*, „Чачански глас“, Чачак, 21. март 2003.
229. З. Л. С. [Зорица Лешовић-Станојевић], „Борина недеља“ са српским сликарима 20. века, „Чачански глас“, Чачак, 21. март 2003.
230. *СРПСКО СЛИКАРСТВО XX ВЕКА (избор из збирки Уметничке галерије „Надежда Петровић“ – Чачак)*, Галерија Народног музеја, Врање, 2003. /каталог/
231. *Водич кроз Чачак: од њејика до њејика*, „Чачански глас“, Чачак, 28. март 2003.
232. *ПОЗДРАВ ИЗ ЧАЧКА: седам студијенија*, Дом културе, Чачак, 2003. /каталог/
233. *СРПСКО СЛИКАРСТВО XX ВЕКА*, Народни музеј, Лесковац, 2003. /каталог/
234. Валентина Миленковић, *Разноврсности стилова*, „Новине Врањске“, Врање, 3. април 2003.
235. С. Л., *Борино дело осјаје да зрачи њосијојано, черсијо, неодољиво*, „Слободна реч“, Врање, 28. март 2003.
236. З. Л. С. [Зорица Лешовић-Станојевић], *Из Врања у Лесковац*, „Чачански глас“, Чачак, 16. мај 2003.
237. З. Л. С. [Зорица Лешовић-Станојевић], *Избор без њезе – са разлојом*, „Чачански глас“, Чачак, 30. мај 2003.
238. З. Л. С. [Зорица Лешовић-Станојевић], *Мисијерија црној ојшиска*, „Чачански глас“, Чачак, 30. мај 2003.
239. М. Матовић, *Графике Катјарине Зарић и Горице Милејић-Омчикус*, „Борба“, Београд, 30. мај 2003.
240. *VII ПРОЛЕЋНИ АНАЛЕ*, Дом културе, Чачак, 2003. /каталог/
241. *Galerija „Risim“*, ČACARD, Turistička organizacija Čačka, Čačak, 2003. /turistički vodič/
242. Драгана Божовић, Мирјана Рацковић, *МАЛА ГАЛЕРИЈА СИНИШЕ ПАУ-НОВИЋА*, Уметничка галерија „Надежда Петровић“, Чачак, 2003. /монографија/
243. Н. Р. [Нела Радичевић], *Културна оаза у узаврелом урбаном миљеу*, „Чачански глас“, Чачак, 22. август 2003.
244. Vesna Todorović, Katarina Zarić & Gorica Miletić Omčikus, *grafike*, „Likovni život“, br. 103/104, Beograd, maj-septembar 2003. /часопис/
245. Синиша Пауновић, *ПРИСЕНИ*, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“ и породица Пауновић, Чачак, 2003. /књига поезије/
246. *НАДЕЖДА И САВРЕМЕНИЦИ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић“, Чачак, 2003. /каталог збирке/
247. *NADEŽDA AND CONTEMPORARIES*, Art gallery „Nadežda Petrović“, Čačak, 2003. /каталог збирке на енглеском језику/
248. *ОПШТИНА ЧАЧАК – MUNICIPALITY OF ČAČAK*, Туристичка организација Чачка, Чачак, 2003. /туристички водич/
249. М. Рајић, *Pogled u budućnost*, „Danas“, Beograd, 15. novembar 2003.
250. З. Л. С. [Зорица Лешовић-Станојевић], *Успеси који су „њосијидели“ улађања*, „Чачански глас“, Чачак, 28. новембар 2003.

251. Н. Р. [Нела Радичевић], *Награда „Драган Ђирковић“ Ивану Радовићу*, „Чачански глас“, Чачак, 12. децембар 2003.
252. *РИСИМ 2003*, Ликовни салон Дома културе, Чачак, 2003. /каталог/
253. М. С. А. [Милева С. Александрић], *Судиће хроничари*, „Чачански глас“, Чачак, 28. септембар 2003.
254. Момчило Мићановић, *Црногорке у Чачку*, Чачак, 2003. /публицистички преглед/
255. *Водич кроз Чачак: од њејка до њејка*, „Чачански глас“, Чачак, 6. фебруар 2004.
256. *Водич кроз Чачак: од њејка до њејка*, „Чачански глас“, Чачак, 13. фебруар 2004.
257. *Водич кроз Чачак: од њејка до њејка*, „Чачански глас“, Чачак, 20. фебруар 2004.
258. *Водич кроз Чачак: од њејка до њејка*, „Чачански глас“, Чачак, 27. фебруар 2004.
259. З. Л. С. [Зорица Лешовић-Станојевић], *Дружење уз књигу и њријателје*, „Чачански глас“, Чачак, 12. март 2004.
260. *Водич кроз Чачак: од њејка до њејка*, „Чачански глас“, Чачак, 12. март 2004.
261. *Водич кроз Чачак: од њејка до њејка*, „Чачански глас“, Чачак, 19. март 2004.
262. Н. Р. [Нела Радичевић], *Реч њрејочена у слику*, „Чачански глас“, Чачак, 26. март 2004.
263. Нела Радичевић, *Визуелно њријоведање Мирослава Марића*, „Чачански глас“, Чачак, 9. април 2004.
264. *Водич кроз Чачак: од њејка до њејка*, „Чачански глас“, Чачак, 16. април 2004.
265. *SAGA – 10 година сѡваралашѡва*, САГА и Народни музеј, Чачак, 2004. /каталог/
266. Н. Р. [Нела Радичевић], *„Слика у слици“*, „Чачански глас“, Чачак, 23. април 2004.
267. *Водич кроз Чачак: од њејка до њејка*, „Чачански глас“, Чачак, 23. април 2004.
268. З. Л. С. [Зорица Лешовић-Станојевић], *Све мање њодносим реалносѡ*, „Чачански глас“, Чачак, 30. април 2004.
269. *МАЈ: ѡрограм 2004*, Дом културе, Чачак, 2004. /флајер/
270. *Водич кроз Чачак: од њејка до њејка*, „Чачански глас“, Чачак, 14. мај 2004.
271. *41. Дисово ѡролеће*, „Чачански глас“, Чачак, 14. мај 2004.
272. *41. ДИСОВО ПРОЛЕЋЕ ...са очима изван сваког зла...* Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, Чачак, 2004 /проспект-позивница манифестације/
273. Дубравка Илић, *На крилима кулѡуре*, Дисово пролеће бр. 35, Градска библиотека „Владислав Петковић-Дис“, Чачак, 2004. /часопис/
274. М. Ђ. *Анѡологија срѡског сликарсѡва*, „Политика“, Београд, 18. мај 2004.
275. *VIII ПРОЛЕЋНИ АНАЛЕ*, Дом културе, Чачак, 2004. /каталог/
276. Р. М. Маринковић, *Оглазак сѡвараоца*, „Чачански глас“, Чачак, 28. мај 2004.
277. Нела Радичевић, *Порѡреши...Искази...Значења...* „Чачански глас“, Чачак, 28. мај 2004.

278. В. Н. *Графика 2004*, „Чачанске новине“, Чачак, 15. јун 2004.
279. В. И. *Изложба графика*, „Вечерње новости“, Београд, 15. јун 2004.
280. Н. Р. [Нела Радичевић], *Између класичног постојења и проширеног медија*, „Чачански глас“, Чачак, 18. јун 2004.
281. *ГРАФИКА 2004: Између класичног постојења и проширеног медија*, Уметничка галерија „Надежда Петровић“, Чачак, 2004. /каталог/
282. *Изложбе*, „Чачанске новине“, Чачак, 22. јун 2004.
283. *Изложбе*, „Чачанске новине“, Чачак, 29. јун 2004.
284. *Изложбе*, „Чачанске новине“, Чачак, 6. јул 2004.
285. *STUDIJE IZ MARLJIVOSTI*, Kulturni centar, Beograd, 2004. /katalog/
286. *Изложбе*, „Чачанске новине“, Чачак, 13. јул 2004.
287. *Водич кроз Чачак: Галерија Рисим*, „Чачански глас“, Чачак, 23. јул 2004.
288. *Водич кроз Чачак: Галерија Рисим*, „Чачански глас“, Чачак, 30. јул 2004.
289. *Водич кроз Чачак: Галерија Рисим*, „Чачански глас“, Чачак, 27. август 2004.
290. *Водич кроз Чачак: Галерија Рисим*, „Чачански глас“, Чачак, 3. септембар 2004.
291. **БРАНИСЛАВ БРАНКО ТРИФУНОВИЋ**, Народни музеј, Чачак, 2004. /каталог/
292. *Водич кроз Чачак: Галерија Рисим*, „Чачански глас“, Чачак, 1. новембар 2004.
293. *Водич кроз Чачак: од њејка до њејка*, „Чачански глас“, Чачак, 12. новембар 2004.
294. *Водич кроз Чачак: од њејка до њејка*, „Чачански глас“, Чачак, 19. новембар 2004.
295. Родољуб Петровић, *ПРИЧА О ЉУБИЋУ*, „Графика Јуреџ“, Чачак, 2004. /хроника/
296. *РИСИМ 2004*, Друштво ликовних уметника „Рисим“, Дом културе, Чачак, 2004. /каталог/
297. *Ћаџак: Izložbe*, „ВЛАС“, Beograd, 11. decembar 2004.
298. *Ћаџак: Izložbe*, „ВЛАС“, Beograd, 22. decembar 2004.
299. Растко Радичевић, *Годишња изложба Друштва ликовних уметника „Рисим“*, Чачанске новине, Чачак, 14. децембар 2004.
300. *Божић Рисимовић: „Улица“, 1966, уље/илајино*, „Политика“, Београд, 8. јануар 2005. /илустрација/
301. А. А. [Александар Арсенијевић], *Најзад сојствени простор*, „Чачанске новине“, Чачак, 8. фебруар 2005.
302. С. Марковић, *Сво дана лоше власти*, „Чачанске новине“, Чачак, 22. фебруар 2005.
303. Александар Д. Радовић, *Распуст и још понешто (1)*, „Чачанске новине“, Чачак, 22. фебруар 2005.
304. *ГИМНАЗИОН*, Гимназија у Чачку, број 1, Чачак, 2005. /часопис/
305. *ОПШТИНА ЧАЧАК, MUNICIPALITY OF ČAČAK: 597*, Туристичка организација Чачка, Чачак, 2005. /туристички водич/

306. *9. пролећни анале – Изложба: Лег у мају*, „Чачанске новине“, Чачак, 17. мај 2005.
307. *IX ПРОЛЕЋНИ АНАЛЕ*, Ликовни салон Дома културе, Чачак, 2005. /каталог/
308. Дубравка Илић, *Одворени за сва културна збивања*, 42. ДИСОВО ПРОЛЕЋЕ, Чачак, 16-20. мај 2005. /часопис/
309. Р. Радичевић, *Завршица 42. Дисовог пролећа*, „Чачанске новине“, Чачак, 24. мај 2005.
310. З. Л. С. [Зорица Лешовић-Станојевић], *Дис је посејао песничко семе*, „Чачански глас“, Чачак, 27. мај 2005.
311. *Milan Čakajac, AKVARELI, Samostalno izdanje*, Čačak, 2005. /каталог/
312. *Vogić Risimović RISIM, Galerija 34, Valjevo 2005*. /каталог/
313. *19е ТЕШЊАРСКЕ, А НАШЕ ВЕЧЕРИ*, Ваљево, 2005. /позивница/
314. *19е ТЕШЊАРСКЕ, А НАШЕ ВЕЧЕРИ*, Ваљево, 2005. /проспект-програм/
315. *Програм Тешњарских вечери*, „Тешњарски гласоноша“, бр. 34, Ваљево, 22. август 2005. /часопис/
316. *Сликар Рисим*, „Тешњарски гласоноша“, бр. 34, Ваљево, 22. август 2005. /часопис/
317. М. С. А. [Милева С. Александрић], *У сусрет јубилеју*, „Чачански глас“, Чачак, 19. август 2005.
318. Б. Нововић, *„Геминиј“ разних програма*, „Политика“, Београд, 20. август 2005.
319. Р. Р. [Растко Радичевић], *19. Тешњарске вечери*, „Чачанске новине“, Чачак, 23. август 2005.
320. Јулка Маринковић, *ИЗЛОЖБЕНА ДЕЛАТНОСТ УМЕТНИЧКЕ ГАЛЕРИЈЕ „НАДЕЖДА ПЕТРОВИЋ“ 1960-2005*, едиција *Наслеђа*, свеска 4, Уметничка галерија „Надежда Петровић“, Чачак, 2005. /стручни часопис/
321. *НОВА СТАЛНА ПОСТАВКА*, Уметничка галерија „Надежда Петровић“, Чачак, 2005. /проспект/
322. Н. Ч., *Расије нова школа*, „Чачанске новине“, Чачак, 27. септембар 2005.
323. Радован М. Маринковић, Зоран Маринковић, *КУД АБРАШЕВИЋ ЧАЧАК*, КУД „Абрашевић“ и „Јел-Мил“ Штампарија „Бајић“, Чачак, 2005. /монографија/
324. *Драгица Радуловић: ЖИВОТ УМЕТНИКА: историја (1962-2005)*, Ликовни салон Дома културе, Чачак, 2005. /каталог/
325. З. Л. С. [Зорица Лешовић-Станојевић], *Име одбрано вредносима*, „Чачански глас“, Чачак, 30. септембар 2005.
326. *Kulturni vodič: Čačak, Legat, „Danas“*, Beograd, 15-16. oktobar 2005.

Supplement to the Bibliography of a Painter Bogic Risimovic Risim

Bibliography of the painter Bogic Risimovic Risim (Cacak, 1926 - Belgrade, 1986) is facilitated when we take into consideration bibliography units appeared during his life as the author himself was carefully recording every published text about his work. Text about Risim's painting are still published nowadays, after his death, so the need for further recording of his bibliographical units appeared. In the monograph Bogic Risimovic RISIM (published by Art Gallery 'Nadezda Petrovic', Cacak, 2002), there are 440 bibliographical units. However, as soon as following year so many newly published units increased that it was necessary to compile a supplement to the bibliography.

In this supplement there are not only units appeared after 2002 but the ones from the previous years which were not included in the earlier records. The supplement contains 310 bibliographical units and together with the list from the monograph it makes the total of impressive 755 units. All of them can be divided into several groups such as: reproduction of Risim's paintings, drawings, illustrations; catalogues of different exhibitions; Risim's name mentioned in the texts about other artists or events; mentioning of the Gallery and association 'Risim'; prospectuses, fliers, adverts of different manifestations, etc.

It is very important to realize that during three years (2002, 2003 and 2004) more than 150 bibliographic units were published, the fact which points out not only popularity of this painter but his prominent place in Serbian art of the second half of the XX century as well.

Mirjana Racković

Le complément de la bibliographie du peintre Bogić Risimović-Risim

La mise en ordre de la bibliographie concernant le peintre Bogić Risimović-Risim (Čačak, 1926 - Belgrade, 1986) est jusqu'à un certain point facilitée lorsqu'il s'agit d'unités bibliographiques qui se sont succédées durant sa vie, étant donné que l'auteur notait minutieusement chaque article publié, lié à son œuvre. Les textes concernant la peinture de Risim sont publiés même après sa mort, si bien que se montre la nécessité de continuer le recensement des unités bibliographiques. Dans la monographie Bogić Risimović-RISIM (éditeur: La galerie artistique "Nadežda Petrović", Čačak, 2002), il a été recensé 440 unités bibliographiques. Toutefois, déjà au cours des années suivantes le nombre d'unités à nouveau publiées a tellement augmenté qu'il s'est avéré nécessaire d'effectuer un complément de la bibliographie.

Dans ce supplément figurent non seulement les unités bibliographiques apparues après l'année 2002, mais également celles des années antérieures et qui jusqu'à présent n'étaient pas comprises par les recensements antécédents. Ce supplément contient 310 unités bibliographiques, et cela fait, avec le recensement dans la monographie, un chiffre imposant de 755 unités. Elles peuvent toutes être observées en quelques groupes et ainsi: les reproductions des tableaux de Risim, des dessins, des illustrations; les textes de Risim sur l'art et les artistes; les livres communs de l'art contemporain serbe; les catalogues de diverses expositions; le nom de Risim mentionné en passant dans des textes sur d'autres artistes ou événements.; la mention de la Galerie et de l'association "Risim"; les dépliants, les pancartes, le matériel de publicité de diverses manifestations et semblable.

D'importance exceptionnelle est le fait qu'en trois ans (on pense aux années 2002, 2003 et 2004.) plus de 150 unités bibliographiques ont été publiées, cela ne parle pas seulement de la popularité pure, mais sans aucun doute fait référence à la place méritée de ce peintre dans l'art serbe de la deuxième moitié du XX siècle.

Mirjana Racković

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ЗБОРНИК радова Народног музеја =
Collection of works of the National Museum
= Recueil des Travaux du Musée National /
уредник Делфина Рајић. - 1969 , бр. 1- .
- Чачак (Цара Душана 1) : Народни музеј,
1969 - (Чачак : Светлост). - 26 cm

Годишње

ISSN 0350-7262 = Зборник радова Народног
музеја (Чачак)

COBISS.SR - ID 8293890

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

БОГОРОДИЦА ГРАДАЧКА У ИСТОРИЈИ СРПСКОГ НАРОДА

Чачак, 1993.

Радивоје Бојовић

БИТКА НА ЧАЧКУ 1815. ГОДИНЕ

Чачак, 1995.

Димитрије Мита Петровић

РАТНЕ БЕЛЕШКЕ СА ЈАВОРА И ТОПЛИЦЕ 1876, 1877 и 1878, књ. 1

Чачак, 1996.

Радивоје Бојовић

РАТНИ ДНЕВНИЦИ, књ. 1

Чачак, 1996.

ИБАРСКА ВОЈСКА У СРПСКО-ТУРСКИМ РАТОВИМА ОД 1876. ДО 1878. ГОДИНЕ

Чачак, 1997.

Делфина Рајић

ИКОНЕ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА (XVI-XIX ВЕК)

Чачак, 2001.

Лидија Никитовић - Милорад Стојић

- Растко Васић

МОЈСИЊЕ - НЕКРОПОЛА ПОД ХУМКАМА ИЗ БРОНЗАНОГ И ГВОЗДЕНОГ ДОБА

Чачак, 2002.

Горан Давидовић - Милош Тимотијевић

ЗАТАМЊЕНА ПРОШЛОСТ - ИСТОРИЈА РАВНОГОРАЦА ЧАЧАНСКОГ КРАЈА, књ. 1-3

Чачак - Горњи Милановац - Краљево, 2002-2004.

САХРАЊИВАЊЕ У БРОНЗАНО И ГВОЗДЕНО ДОБА

Чачак, 2003.

Делфина Рајић - Милош Тимотијевић

МАНАСТИРИ ОВЧАРСКО-КАБЛАРСКЕ КЛИСУРЕ

Чачак, 2004.

Милош Тимотијевић

КАРНЕВАЛ У ГУЧИ - САБОР ТРУБАЧА 1961-2004.

Чачак, 2005.